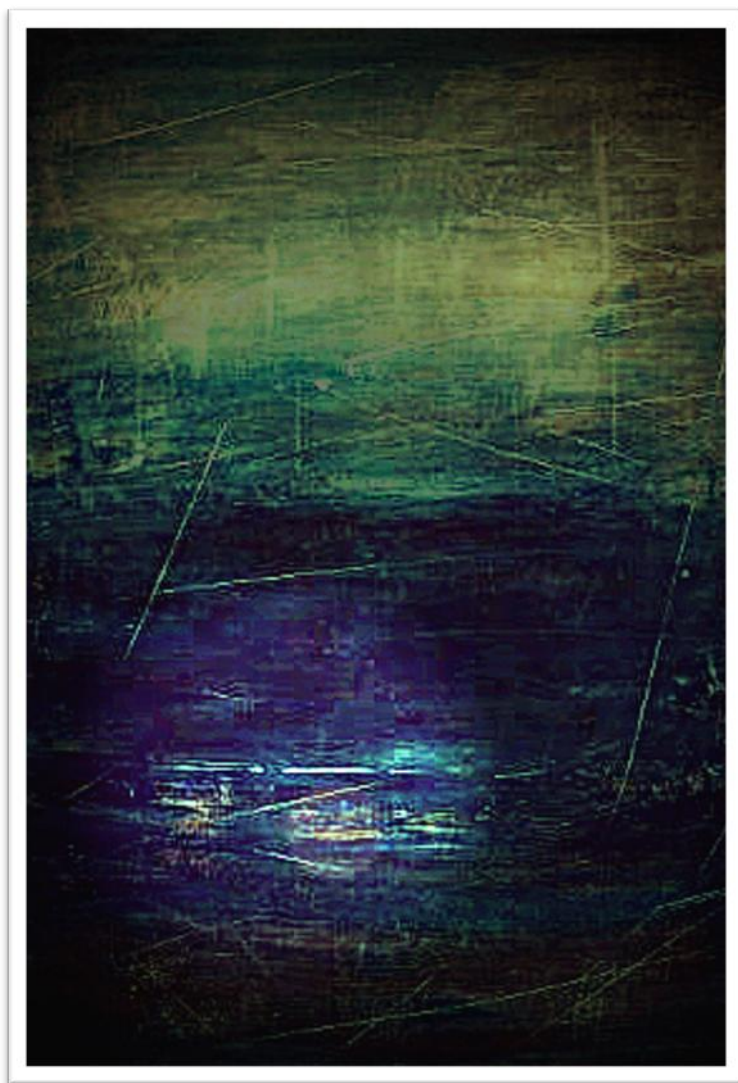

Πέλοπας / Pelopas

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
INTERDISCIPLINARY JOURNAL OF THE UNIVERSITY OF THE PELOPONNESE

Τόμος 9, τεύχος 1 / Volume 9, no 1
Ιανουάριος - Ιούνιος 2025 / January - June 2025
ISSN 2529-1831 (Online)

ΤΡΙΠΟΛΗ / TRIPOLI

Πέλοπας / Pelopas

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
INTERDISCIPLINARY JOURNAL OF THE UNIVERSITY OF THE PELOPONNESE

Εξαμηνιαία Ηλεκτρονική Επιστημονική Έκδοση Ανοικτής Πρόσβασης

Τόμος 9, τεύχος 1 / Volume 9, no 1
Ιανουάριος - Ιούνιος 2025 / January - June 2025
ISSN 2529-1831 (Online)

Ο Πέλοπας / Pelopas είναι ηλεκτρονικό περιοδικό ανοικτής πρόσβασης. Απευθύνεται σε όλα τα μέλη της ελληνικής Πανεπιστημιακής Κοινότητας και στοχεύει στη δημοσίευση (έπειτα από κρίση) πρωτότυπων άρθρων που άπτονται των θεματικών πεδίων των Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών, Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών, των Επιστημών της Υγείας, του Πολυτεχνικού Κλάδου, της Γεωπονίας, της Τεχνολογίας και της Πληροφορικής.

Εκδότης: Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
Editor: Library and Information Center, University of the Peloponnese

Επιστημονική - Συντακτική Επιτροπή (αλφαβητικά)

1. Πηνελόπη Αθανασοπούλου, Καθηγήτρια ΤΟΔΑ
2. Γιώργος Β. Ανδρειωμένος, Καθηγητής ΤΦ και Κοσμήτορας της ΣΑΕΠΣ
3. Σωτήριος Βανδώρος, Αναπληρωτής Καθηγητής ΠΕΔΙΣ
4. Μαρίνα-Αναστασία Κοτζαμάνη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια και Πρόεδρος ΤΠΨΤ
5. Δημήτριος Πετρόπουλος, Καθηγητής ΤΓ και Κοσμήτορας της ΣΓΤ
6. Οδυσσέας Σπηλιόπουλος, Αναπληρωτής Καθηγητής ΤΛΟΧΡΗ και Κοσμήτορας ΣΔ
7. Γιώργος Τσούλος, Καθηγητής ΤΠΤ

Συντονιστική Ομάδα

Ευγενία Χοροζίδου, Βιβλιοθηκονόμος, Διεύθυνση Υπηρεσίας Βιβλιοθήκης
Κωνσταντίνος Λαφογιάννης, Βιβλιοθηκονόμος, Παράρτημα Βιβλιοθήκης Σπάρτης

Καλλιτεχνική επιμέλεια εξωφύλλου: Άση Δημητροπούλου, Ε.Ε.Π. ΤΘΣ

Επιμέλεια τεύχους: Ευγενία Χοροζίδου, Βιβλιοθηκονόμος

Τεχνικός Διαχειριστής: Δημήτρης Δημητρακόπουλος, Τεχνικός - Τμ. Ψηφιακής Διακυβέρνησης

Τυπογραφικές διορθώσεις: Γιώργος Ανδρειωμένος, Καθηγητής ΤΦ

Οι απόψεις που εκφράζονται στα κείμενα του περιοδικού Πέλοπας/Pelopas αντιπροσωπεύουν αποκλειστικά τους συγγραφείς που τα υπογράφουν και δεν δεσμεύουν κατ' ουδέναν τρόπο τα μέλη της Επιστημονικής, Συντακτικής και Συντονιστικής επιτροπής ή κάποιο άλλο συλλογικό ακαδημαϊκό ή διοικητικό όργανο του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

© Τα πνευματικά δικαιώματα των δημοσιευμένων άρθρων ανήκουν στο περιοδικό. Η ακαδημαϊκή χρήση τους είναι ελεύθερη, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης. Απαγορεύεται η μερική ή/και ολική αναδημοσίευση κειμένων που δημοσιεύονται στο περιοδικό, χωρίς τη συγκατάθεση των Επιμελητών ή της Συντακτικής Επιτροπής και επιβάλλεται αναφορά στην πρώτη δημοσίευσή τους στο περιοδικό.

<http://library.uop.gr/magazine>

ψηφιακή Ελλάδα
Όλα είναι δυνατά
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
"Ψηφιακή Σύγκληση"

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Ταμείο
Περιφερειακής Ανάπτυξης

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Μήνυμα Συντακτικής - Επιστημονικής Επιτροπής	5
---	----------

Άρθρα

<i>The Great Festival: the structural and artistic connection between the ancient Dionysus feast and the modern rock festival: a theoretical performance narrative</i>	
--	--

HARSLØF Olav	7-19
--------------	------

<i>The manuscript... it's been stolen!!!! - Drama as the capacity of listening and asking questions</i>	
---	--

O' TOOLE John	20- 23
---------------	--------

<i>Ταξιδεύοντας στο Βυζάντιο: η ποιητική της πτώσης στον Καβάφη και τον Καζαντάκη</i>	
---	--

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ Μάρθα	24-35
------------------	-------

<i>Σχεδίαση και Πειραματική Αξιολόγηση Παιγνιώδους Chatbot για την Ενίσχυση της Γλωσσικής Μάθησης</i>	
---	--

ΓΑΚΗΣ Παναγιώτης, ΖΓΟΛΟΜΠΗ Ισμήνη	36-46
-----------------------------------	-------

<i>The Regeneration of historic city centers as a key factor of Urban sustainable development: case study of Kalamata's Historic Center</i>	
---	--

THYMI Isidora, BITSANI Eugenia, SPILIOPOULOU Ioanna	47- 62
---	--------

<i>Μια αγιολογική μετάπλαση στη μέση βυζαντινή περίοδο: από τον βίο του Αθανασίου Αθωνίτη στον βίο Κοσμά & Δαμιανού</i>	
---	--

MONIOY Δήμητρα Ι.	63-70
-------------------	-------

<i>Ριζοσπαστικοποίηση, εξέγερση, Επανάσταση, (Ιερός) Πόλεμος: με οδηγό δύο βιβλία</i>	
---	--

ΡΟΖΑΚΗΣ Δημήτριος	71-92
-------------------	-------

<i>Κλασικές και νεο-κλασικές θεωρίες εγκληματολογίας: μια επίκαιρη θεωρητική προσέγγιση του εκφοβισμού στο σχολείο</i>	
--	--

ΣΑΡΙΠΑΝΙΔΗΣ Ηλίας, ΤΡΑΥΛΟΣ Αντώνης Κ., ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ Παναγιώτα, ΣΤΡΙΓΚΑΣ Αθανάσιος, ΣΑΡΙΠΑΝΙΔΗΣ Δημήτριος, ΔΑΜΑΛΑ Κων/να	93-107
---	--------

<i>Ο Ξενόπουλος ξανά στο προσκήνιο</i>	
--	--

ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΣ Γιώργος	108-112
----------------------	---------

Μήνυμα Συντακτικής - Επιστημονικής Επιτροπής

Αγαπητές και αγαπητοί συνάδελφοι,

Σας παρουσιάζουμε με ικανοποίηση το 1^ο τεύχος του **ένατου τόμου** του «**Πέλοπα/Pelopas**», του ηλεκτρονικού διεπιστημονικού περιοδικού του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, το οποίο αναπτύσσεται στο πλαίσιο της Πράξης: «Ηλεκτρονικές Υπηρεσίες της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου».

Ο **Πέλοπας** είναι πολυσυλλεκτικό ηλεκτρονικό περιοδικό ανοικτής πρόσβασης και απευθύνεται σε όλα τα μέλη της Πανεπιστημιακής Κοινότητας. Στοχεύει στη δημοσίευση (έπειτα από κρίση) πρωτότυπων άρθρων που άπτονται των θεματικών πεδίων των Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών, Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών, των Επιστημών της Υγείας, του Κλάδου των Μηχανικών, της Γεωπονίας, της Τεχνολογίας και της Πληροφορικής. Καταρχάς, το περιοδικό επιδιώκει την ανάδειξη θεμάτων που διερευνούν τα μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Παράλληλα, καλλιεργούνται ευρύτερα δίκτυα συνεργασίας σε ερευνητικό και επιστημονικό επίπεδο εντός και εκτός Πανεπιστημίου.

Η συχνότητα έκδοσης του περιοδικού είναι εξαμηνιαία ενώ προβλέπονται έκτακτα τεύχη με ειδική θεματολογία ή αφιερώματα. Κάθε τεύχος περιέχει έξι (6) έως δέκα (10) κύρια άρθρα, βιβλιοπαρουσιάσεις αλλά και ενημερώσεις για επιστημονικές εκδηλώσεις του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Σε ειδικές περιπτώσεις, η Επιτροπή αναθέτει σε διακεκριμένους επιστήμονες του ευρύτερου ακαδημαϊκού χώρου τη δημιουργία έκτακτων τευχών με ειδική θεματολογία ή/και τους προσκαλεί ως κριτές άρθρων που έχουν υποβληθεί προς δημοσίευση.

Στο πλαίσιο αυτό, σας προσκαλούμε να υποβάλλετε **έως τις 17 Οκτωβρίου 2025** άρθρα και ανακοινώσεις σας για το **επόμενο τεύχος** του περιοδικού που θα εκδοθεί τον Ιανουάριο του 2026.

Σας ευχαριστούμε για την υποστήριξη και συνεργασία.

Εκ μέρους της Συντακτικής-Επιστημονικής Επιτροπής

Ο Πρόεδρος της Επιτροπής Εποπτείας της ΒΙΚΕΠ

Γιώργος Β. Ανδρειωμένος, Καθηγητής

$$A_{\rho\theta\rho\alpha}$$

The Great Festival: the structural and artistic connection between the ancient Dionysus feast and the modern rock festival: a theoretical performance narrative

Olav Harsløv

Olav Harsløv is former professor at the Department of Performance Design
at Roskilde University, and before that head of The Danish National Academy
of Theatre and Modern Dance, and The Danish National Conservatory of Rhythmic Music

Runners at the Roskilde Rock Music Festival
Photographer and copyright owner: Viktor Willemoes Larsen

Introduction

In 2009-10, I had the opportunity to spend a total of half a year here in Greece, with permanent residence at the Danish Institute in Athens.

The task was to analyze two historical festivals – the ancient Dionysus Festival and the present Roskilde Rock Music Festival. The purpose was to set up two comparable structures or “codes” to explain the universal artistic effects, structures, and fascination of the festival.

My initial question for the assignment was sociological. How did the Greek city feasts handle an audience of 5-20,000 people who all had to eat, sleep and not least party for a week. And how did the city-states handle the many practical and technical problems associated with this – casting and employment of artists, writers, composers, dance instructors, choirs and choir leaders, musicians, stage builders, as well as the supply of food and wine. And what did you do with an audience of 5-20,000 during play and concert breaks and the breaks in the other entertainment offers?

I began by driving around the country to take a closer look at the ruins of the ancient Greek theaters and squares and their immediate surroundings – Delphi, Athens, Corinth, Argos, Epidauros. During the latter visit, I lived here in Nafplion and decided, struck by the aesthetic and historical authenticity, that this city should henceforth be the starting point for my study tours here in the Peloponnese - i.a. Sparta and Olympia.

After the completion of my research project and the subsequent publication of my book about festivals, first in Danish, and in 2020 in English, I have since visited Nafplion twice a year with my family, now living in the seaside town of Tolo a little south of here at the Asini excavation which was carried out in the 1960s and 70s by Danish and Swedish archaeologists.

The Performative Space

In my documentation, descriptions and analyses of the Dionysus Festival and the Roskilde Festival, I have occasionally exemplified and illustrated with references from antiquity's festival conditions relating to the present-day, or compared classical ideas and actions with modern ideas and actions, just as I, in the introduction to my book, compiled two descriptions of festival accidents, one in 458 BCE. and one in 2000 CE.

This does not mean that I believe in historical parallels or suggest that “history repeats itself.” On the other hand, I am interested in historical structures that have been cleansed of the ideology, religion, morality, politics, pedagogy and interpretation of recent times, and can be compared to “pure” expressions of human aspiration and development in a given performative space.

For the participant, a feast or festival is first and foremost “lived content” – which we have previously seen classified as boundary-breaking and extremely authentic and fulfilling, individually as well as collectively. For organizers, producers and “owners,” it's just as much about practiced economy, organization, logistics, politics, prestige and not least, honor. The aim of the festival and the festival organizers is to create a historical paradigm – and

personally to get their monument preserved in marble, introduced into the history books or expressed in the media. Preferably all of the above. The same goes for the performing artists. In addition, there are many contractors, service providers, traders and sponsors for whom success consists of the yearly recurring and accumulating profits.

These four stakeholders – festival participants, organizers, artists and entrepreneurs etc. – form two crucial groups, the first and the last of which together form a large and significant part of the population: Festival participants and suppliers of all the physical necessities, through their involvement as both “users” or “sellers,” enjoy indisputable aesthetic, social and economic benefits. On the other hand, organizers and artists (and their booking agencies) reap the power, the credit and (for the latter) the great financial gain. Finally, the host city-state (or the entire host country) is rewarded with increased revenue, taxes and VAT, as well as launching a number of secondary activities (new businesses, state funding of infrastructure, foundation financing of new institutions), and also the pleasure and satisfaction for citizens and voters – a goodwill that can be translated into political decisions and innovation.

The festival management estimates the Roskilde Festival's annual turnover at 450 million Danish crowns (60 million Euros), with a participation of 100,000 people (80,000 full time and 20,000 one day tickets, plus 40,000 volunteers, media people, musicians, sound people and suppliers). In addition, there is extra revenue for the city of Roskilde of 200-300 million Danish crowns (27-40 million Euros). If we assume (with necessary reservations) that between 15,000 - 20,000 participated in the Dionysus Festivals in the 5th and 4th centuries BCE, the city-state of Athens may have had an annual revenue, converted into today's purchasing power, of 50-75 million Danish crowns (7-10 million Euros). Alone, the sheer size and significance of this amount for the city of Athens can explain why the Dionysus Festival continued unhindered for a variety of occupying powers and their tax collectors.

Most importantly, however, it must be stated that the Dionysus Festival was administered and produced based on a carefully tested and consistently developed concept. In addition to the extensive performance program of song, music, theater, readings and sports with their associated economic, production and development plans, as well as requisitions and the organization of stage management, the concept contained plans for information, communications, logistics, boarding, catering, lodging, hygiene and jurisdiction.

Based on the specific knowledge we have about the Dionysian Festival's anchorage in the urban city-state, plus its organization, scope and concept, I find it permissible to compare this to the Roskilde Festival's corresponding conditions.

Fig. 45. The Dionysian Festival and the Roskilde Festival:
Differences and Similarities.

Here similarities and differences between Dionysian Festivals and the Roskilde Festivals can be seen. The similarities are striking.

The Dionysus Festivals
500s BCE through 300s BCE

The Roskilde Festivals
since 1970

<i>Festival organizer:</i> City-state of Athens <i>Festival management:</i> Each year, the state's political leadership appoints an official to plan and lead the festival <i>State and municipality:</i> The state and the municipalities do not contribute financially to the festival. The state alone takes care of the practical management. The festival's feast (roast beef and wine) can however be paid by the city-state. <i>Sponsors:</i> The festival leader appoints sponsors among the many who have signed up. The criteria are financial solidity and documented project management skills, since the sponsors are also producers of the activity they finance <i>Artists:</i> The festival leader appoints the writers who may participate in the year's tragedy and comedy competition <i>Symbolism:</i> Pericles initiates and persuades the Popular Assembly to let the Parthenon Temple be erected and decorated as a symbol of the city-state's strength and wealth	<i>Festival organizer:</i> The Roskilde Festival Association <i>Festival management:</i> The association's board (which also represents the municipality) is included in the festival management and hires one (or two) responsible festival coordinator(s) /director(s) <i>State and municipality:</i> The state and the municipality of Roskilde do not contribute financially to the festival. The Roskilde Festival has a close and mutually binding practical collaboration with Roskilde Municipality. However, the municipality can provide representative dinners at the festival's restaurants <i>Sponsors:</i> The Board and the director (today the Board) select sponsors from those who regularly sign up. The criteria are ethical and product-oriented (secondary benefits such as beer) <i>Artists:</i> The music director will book participating international and well-known national bands. Other national bands are selected after submitted applications with demo- attachments <i>Symbolism:</i> Festival Director Leif Skov initiates and persuades the Association to purchase, renovate and set up The Orange Canopy (The Rolling Stone's original tour stage setting) as a symbol of the festival's status and strength
---	--

<i>Festival area and locations:</i> Athens Hostels, private accommodations The Agora (The Marketplace) Theater, concert hall, sports area The Acropolis The Parthenon Festival venue: A scaffolding owner receives the concession of setting up spectator seating and the backstage wall and collecting the entrance fee (his payment for erection and use). Duration: The festival lasts 8 days. 1: presentation, 2: procession and concluding festival banquet, 3: choir competition, 4: comedy competition, 5-7: tragedy and satyr play competition, 8: evaluation Presentation: On the first day the participating authors and sponsors/producers (choregi) present their cast of actors, choir members and musicians for the public <i>Ceremonies:</i> The image/sculpture of the god Dionysus is carried in an evening torch lit procession from a shrine outside the city through the city gate to the Athens marketplace, and from there, the following morning to the Dionysus Temple where sacrificial animals are slaughtered. The same evening and night, there is wild partying and dancing through the streets. <i>Artistic program:</i> 10 dithyrambic boy choirs (song/dance) and 10 dithyrambic male choirs, three tetralogies (1 tetralogy = 3 tragedies and 1 satyr play), 5 comedies, and poetry reading	<i>Festival area and locations:</i> Roskilde Campgrounds area The festival venue The stages The Media City Backstage Festival venue: Structures and renovations are managed by the festival's architect. Pavilions, tents, stages, lights/sound, installations etc. are designated for a number of suppliers Duration: The festival lasts 8/10 days. 4 + 4 days, today 5 + 4 + 1 days: 4 days in the camp area, 4 concert days: today 5 days in the camp area, 4 concert days and 1 day of departure Presentation: The festival management organizes various events for journalists, reviewers and professionals in the Media City <i>Ceremonies:</i> The Orange Stage canopy is erected. The fence is toppled in connection with the opening to the festival area (though only in the years 2007-2010). The Naked Race on Saturday afternoon (after 1998) <i>Artistic program:</i> Rock music and related genres on seven (today six) stages played by internationally known and Danish bands. In addition, specially invited ensembles from other genres (for example, opera)
---	---

<i>Music performance:</i> Monodies in various scales and rhythms for choral singing and choral dancing, performed on stage as rhythmic and corporal performances <i>Instruments:</i> Aulos or double aulos (auloi) in several variations (soprano, alto, tenor, baritone) with very powerful and intense sound and with great potential emotional impact <i>Judges:</i> The judging panel consists of a representative from each of the city-state's 10 fyles (districts) – and the audience <i>Contests:</i> Competitions on the actual festival stage for – choir/dance, tetralogy, best tetralogy poet, best actor, best aulos player (oboist/shawm blower), best sponsor/producer. Away from the festival stage are poetry readings and various sports competitions (wrestling, running, spear throwing, discus, shot-putting) <i>Volunteers:</i> The 1000 amateurs in the boys and men's singing/ dancing choirs participate voluntarily as representatives of their district in the competition for best choirs, in two categories. 500 boys and 500 men <i>Ticket price:</i> Entrance fee per day. The entrance fee is paid to the scaffolding owner but this stopped in 330s BCE when the city state built stone seating as a replacement for the scaffold owners' wooden grandstands. <i>Guests:</i> Politicians, strategists (war councils), ecclesiastical authorities, foreign ministers and partners (allies), as well as representatives of conquered countries	<i>Music performance:</i> Rock in major/minor scales, 4/4 beat, performed on stage as rhythmic and corporal performances <i>Instruments:</i> Guitar, keyboard, bass, drums (possibly wind and percussion instruments) and singing voices with very powerful electric amplification and with great potential emotional impact <i>Judges:</i> Daily newspapers (Danish and foreign), rock reporters – and the audience <i>Contests:</i> Many competitions are held in the camping area, all of them non-artistic. In the festival area (since 1998), on the penultimate afternoon the Naked Race is held, where the fastest man and woman win a ticket for the next year's festival. In addition, knowledge competitions (for example, who knows most about the festival) <i>Volunteers:</i> Approximately 30,000 volunteers resolve a large number of practical tasks and at the same time have free access to the festival and certain facilities. Many work much more than the 24 hours set as a minimum <i>Ticket price:</i> One entry fee for the entire festival. In recent years, daily entrance fees were approximately half of the fee amount for the entire festival <i>Guests:</i> Roskilde Municipality's politicians and officials are invited to the festival, as is Roskilde parish's bishop. The same applies to ministers, parliamentary politicians and ministerial officials, as well as regional politicians.
--	--

<i>Dionysian culture:</i> Wine, dance, nude culture and euphoric drinking <i>Illegal subculture:</i> Occurrence of rape during the festival. Literary example, and therefore only of fictional value, about rape of slave women by free citizens (men). No sources indicate sanctions <i>Generosity:</i> Prison detainees were released during the festival and overdue debts could not be collected <i>Evaluation:</i> On the festival's last day, everyone interested in Dionysian theater gathers with an opportunity to give criticism or praise. Unacceptable conditions are assessed and possibly, guilty persons are fined or punished <i>Regional political constellation:</i> The Delian League vs. the Peloponnese Confederation	<i>Dionysian culture:</i> Beer, liquor, cannabis, dance, nude culture and euphoric substances <i>Illegal subculture:</i> Rape during the festival is publicized and reported with high media focus after the #MeToo disclosures in 2017. Resolution on strategy for elimination, support for victims and stricter sanctions <i>Generosity:</i> Free admission for age 50+ participants at the festival's last day (in recent years 60+) <i>Evaluation:</i> All work groups prepare a post-festival critique and at a weekend meeting in September, the management's conclusions are discussed, as well as incoming proposals from the 32 area managers. <i>Global political constellation:</i> NATO vs. the Warsaw Pact (until 1989). Then various east-west confrontation constellations
---	--

As can be seen from the table above, both festivals were initiated by the “city-state.” The Dionysian Feast came about as populist outreach in connection with the overthrow of the Solonic democracy in approximately 560 BCE, but with similar justification was maintained by the City Council on the return of democracy again in 510 BCE. The idea for the celebration/festival, however, came from outsiders – in Greece from peasants and craftsmen, in Roskilde from high school students and music organizers/musicians. The festival was taken over by the “city-state” and administered by municipal officials. “The city-state” does not contribute directly to the festival – indirectly, in Athens, with free access to festival areas (the Acropolis, the stage and audience tribune area, sports facilities and infrastructures). Later, a fixed stone theater was built with public funds. Representative facilities were available at the Acropolis with the city-state’s center for architecture, art and design, as well as the Parthenon Temple. The opening night festival dinner for all participants was probably paid for by the “city-state.” In Roskilde, the Livestock Fairgrounds is made available for a reasonable rent. Only in the first years did the municipality provide a half-deficit guarantee. Both festivals receive sponsorship support. All participants, except the festival's “volunteers” pay for their own

consumption. The municipality can hold representative dinners in the festival's Media City. Especially important media people and guests are invited into the VIP rooms backstage.

In Athens, the festival director (the archon) designated sponsors among the many manufacturers (of weapons and ships), contractors, landlords and traders who want to fund one of the Dionysus Festival's performances. The sponsor is also a producer. At Roskilde, the festival management chooses its sponsors among applicant companies and firms (for example, breweries, telecommunication companies etc.).

In Athens, the festival leader selected creative and performing artists (dramatists and aulos players, possibly also actors and performers (choirs of dancing actors/singers)). At Roskilde, the festival management books deals with (economically) accessible and artistically relevant bands, either directly or via booking agencies.

In Athens, the city state chose and financed the festival's symbolism. In the 430s BCE, the head of state, Pericles, initiates and persuades the Popular Assembly to let the Parthenon Temple (which I call the Parthenon Center in this context) be erected and embellished as a symbol of the city-state's strength and wealth. At Roskilde, the chairman of the festival director Leif Skov takes the initiative and persuades the Roskilde Festival Association that "The Orange Canopy" (The Rolling Stone's original tour backdrop) should be purchased, restored and set up as a symbol of the festival's status and strength.

Lodging and logistics in Athens consisted of shelters and hostels for private accommodation, the city state's agora (the marketplace), the theater (the Dionysus Theater), the concert hall (the Odeon) and sports facilities, as well as the Acropolis buildings with the Parthenon Center. At Roskilde there is a camping area in several sections, a festival site with 7 or 6 stages (including the main stage The Canopy or the Orange Stage), and the Media City and backstage (behind the Orange Stage) that is closed for regular festival participants.

In Athens, the owner of the grandstand scaffolding (competing bidders) was granted a concession for the setting up of spectator seats and the backstage wall as well as collecting the entrance fee (payment for erection of seating, usage etc.). At Roskilde, the structures and renovation is performed by the festival's architect. Pavilions, tents, stages, lights/sound, installations, etc. are assigned to a number of suppliers, some of which have indirect economic links to the festival. In Athens, the scaffolding owner was paid for a place to sit. At Roskilde one pays the festival administration (and thus the Roskilde Group) a one-time fee for access to the festival area throughout the period – in recent years a one-day ticket has been available for a price corresponding to almost half the amount for full festival access.

Both festivals last for 8 days. The Dionysus Festival 3 + 4 + 1 days: 1: presentation, 2: procession with concluding festival banquet, 3: choir competition, 4: comedy competition, 5-7: tragedy and satyr play competition, 8: evaluation. The Roskilde Festival 4 + 4 days, today 5 + 4 + 1 days: 4 days in the camp area, 4 concert days, today 5 days in the camp area, 4 concert days and 1 day of departure. Both have fixed ceremonies. In Athens, the image/sculpture

of the god Dionysus was taken on the first night of the torch lit procession from a shrine outside the city, carried through the city gate to the city's marketplace and from there, the following morning, brought to the Dionysus Temple, where sacrificial animals were slaughtered. That same evening and night there was unrestrained partying and dancing through the streets. At Roskilde, the Orange Scene canopy is erected. A small part of the fence around the camping area is toppled as a symbol of opening access to the festival area. Since 1998, a Naked Race on the festival's penultimate afternoon has been a fixed and beloved (also by the media) ceremony.

Both festivals have extensive artistic programs. In Athens, it commenced with 10 dithyrambic boy choirs (song/dance) and 10 dithyrambic male choirs. Then three tetralogies followed (1 tetralogy = 3 tragedies and 1 satyr play), 5 comedies, and poetry readings. Roskilde plays rock music and similar rhythmic genres (world music, folk, jazz, Latin, African) from seven (today six) stages with internationally known and Danish bands. In addition, there are especially invited ensembles from other genres (for example, performance theater, opera).

The musical material, like the instruments and sound systems, was developed for this particular performance form. In Athens, monodies were performed in various scales and a 5/4 beat, but also other rhythms, for choral singing and dancing, staged as rhythmic and corporal performances. At Roskilde, the main genre is rock music, performed in major/minor scales and a 4/4 beat, also staged as rhythmic and corporal performances. In Athens, the aulos or double aulos (auloi) were used in several variations (soprano, alto, tenor, baritone) with a very powerful and intense sound, with great potential emotional impact. At Roskilde, guitar, keyboard, bass guitar, drums (possibly wind and percussion instruments) are used, as well as singing voices with very powerful electric amplification, with great potential emotional potential impact.

Judging the performances was completely different in ancient times than the present. In Athens, a panel of judges composed of representatives from each of the 10 fyles (districts) was formed. None of these judges were specially trained and they allowed themselves to be swayed by voxpop – applause/displeasure and the amount of dried fruit (positive) and pebbles (negative) thrown down at orchestra. At Roskilde, the performances are evaluated by rock critics in daily newspapers (Danish and foreign). Most of these journalists are permanent and long-standing employees at their respective newspapers and their verdicts are thus of great importance to the bands they are reviewing. However, audience attendance, behavior and applause also have great influence – not least of which is the possibility of being booked for the festival the following year.

Also regarding the competitions, there is a decisive difference between the ancient and the present day festival. In Athens, the competitions concerned the artistic and sporting disciplines, as well as sponsorship and production skills. On the festival stage itself, there were competitions for best choir/dance, tetralogies, tetralogy writers, actor, aulos player, and sponsor/producer. Away from the festival stage, there were poetry competitions and various sports competitions (wrestling, running, javelin, discus and shot putting). Roskilde does not have competitions in the artistic or economic/production areas, and

only to some extent for sports. Here, as with a number of quiz competitions (most often with a free festival ticket as first prize), the entertainment is independent or detached from the artistic content. In the camping area many competitions are held, though all of a non-artistic nature. In the festival area, a Naked Race is carried out on the festival's penultimate afternoon (since 1998), where the fastest man and woman win a ticket for the next year's festival. In addition, knowledge competitions (for example, who knows most about the festival) are known to take place. The absence of participant-driven competition or the expert artistic assessment is the point at which the present-day festival differs decisively from the ancient festival.

Roskilde Festival has a very special "volunteer culture," which is not known from either antiquity's festivals or for that matter, other modern festivals. Approximately 30,000 volunteers take care of a large number of practical tasks. For 24 hours of work during the festival they have free entrance and access to certain facilities. Although this "voluntary culture" is not comparable to the 1000 amateur singers who participated in the Dionysus Festival, it has the same function: to create awareness of the festival and to attract participants among the amateur singers' family and acquaintances.

Both festivals allow and cultivate a rich and uniform goal of Dionysian culture. In Athens, with wine, dance, nude culture and euphoric drinks. At Roskilde with beer, spirits, cannabis, dance, nude culture and euphoric substances. As a consequence, a larger (Athens) or smaller (Roskilde) ambition of generosity is exhibited. In Athens, prison detainees were released during the festival and debts owed could not be collected. In Roskilde, free admission for age 50+ participants is given on the festival's last day (in recent years raised to 60+).

Literary texts (from a comedy) indicated the occurrence of rape during the Dionysus Festival in the form of rape of slave women by free citizens (men). No sources tell us anything about sanctions. At the Roskilde Festival, rape is announced and reported during the festival. And now with strong media focus after the #MeToo revelations from large parts of the world in 2017, the festival management has taken the initiative and decided on a strategy for elimination of these incidents, support for the victims, with stricter police and legal sanctions.

Both festivals have a guest policy. In Athens, politicians, strategists (war councils), ecclesiastical authorities, foreign ministers and partners (allies) were invited, as well as representatives from conquered countries. At Roskilde, Roskilde Municipality's politicians and civil servants are invited, just as Roskilde parish's bishop. The same applies to ministers, parliamentarians and government officials, as well as regional politicians.

Both festivals are finally evaluated. In Athens, on the last day of the festival, everyone interested in Dionysian theater gathered with an opportunity to offer criticism or praise. Objectionable situations were assessed and possibly, guilty persons received fines or penalties. At Roskilde, all work groups prepare a post-festival critique and at a weekend meeting in September, the management's conclusions are discussed, as well as incoming proposals from the 32 area managers.

Both festivals' structure and artistic form grew out of comparable world political situations. In Athens, during the first war (with the Persians), then a cold war and later the city-state war between the two dominant military alliances, the Delian League led by Athens and the Peloponnesian Confederation led by Sparta. The tragedies and comedies we know today, as well as their music and dances, were all more or less created in the years between 470-400 BCE.

The modern festival developed during the world-wide political bipolar super-power formation of the Cold War and Vietnam War, sustained by two military alliances, NATO and the Warsaw Pact (until 1989). It emerged and found its form parallel to the dismantling of southern European military dictatorships and Falangism (in Greece, Spain and Portugal), the American Civil Rights Movement and the international struggle against apartheid in South Africa. The creation and formative period of beat and rock music coincides with the construction of the Berlin Wall in 1961 and its fall in 1989.

The Athenian city-state Dionysus Festival, though initiated by a dictatorship, would prove to be a fitting entertainment and performative expression of democracy. Arnold Hauser's criticism of its pseudo-democratic administration and adaptation by citizens (Hauser 1989: 75-78) can hardly be dismissed, but perhaps today can be explained with reference to the conditions under which democracy was once subject to – which is also the case with J. R. Green's statement that “the Dionysia and the theatrical performance that went with it were closely linked to the democracy of Athens, and they surely served to foster the democracy just as the democracy in its turn served to foster the festival and its theater” (Green 1994: 12). This symbiosis is most evident through the – albeit hand-picked – work of tragedy and comedy authors who were often directly or indirectly critical of city-led politics and institutions.

The Roskilde Festival also fits in with today's modern democracy. It is the result of a political-administrative initiative in 1971 and still complies with all economic and legal laws and regulations, or adopts special agreements with the authorities wherever desirable and possible. Within this framework, the festival is free to set up themes that don't necessarily correspond to the seated governments or city council majority. In the same way performing bands can present their texts completely uncensored. In addition, there is the strong media attention to the alternative lifestyle forms and activities (sexual freedom, nude races, mud wrestling, etc.) to which the festival is subject. The Roskilde Festival can, however, freely set decisive provocative political agendas – as Aristophanes did in 411 BCE with his comedy *Lysistrata* (Women's Rebellion) as a criticism of the war between the Delian League (Athens) and the Peloponnesian Confederation (Sparta).

I feel I have demonstrated a structural similarity between the two festivals – both through description and analysis of their historical performative spaces and the resulting “codes.” I also believe I have made possible larger structural and some concrete comparisons, evident from the displayed tables.

The many similarities are striking. But perhaps most interesting are the crucial differences, of which performance assessment and the competitions are the most important:

In Athens, performance evaluation (the amateur choirs, playwrights, professional actors and musicians and sponsors) was entrusted to festival participants who represented the city-state's ten fyles (districts). These judges were guided by mood, applause and, of course, their own impressions. Although this form of assessment has often been described as arbitrary (compared to the modern X-factor text message voting form), one cannot say anything other than that it is audience inclusive, in the sense that it gives the audience ownership of the concerts and performances, and thus to current and relevant tones, rhythms, dances, myths, satirized social and political discourses, and erotic/pornographic god and human universes.

The participants were and remain (with Arnold Hauseresque reservations about political manipulation in mind) an interactive audience through all the festival's components – from the possibility of participating in the dithyrambic choirs to voting for artistic winners.

At the Roskilde Festival, interaction takes place on the campground and in the festival area, and most intensely in front of the stages, where some participants are close to the performing artists. There is no doubt that the participants rate the bands and singers with their behavior and applause, but they do not select a winner or a number of winners in different disciplines (song, instrument, lyrics, etc.). The assessments are left to professional media journalists, who hereby gain an irresistible communicative ownership of the festival where they can unimpededly comment on all areas – also beyond the artistic performances (programs, themes, catering, beverage-handling, weather conditions and logistics, misfortunes and accidents). Of course, media workers (who naturally stay in the Media City) are responsible for the functioning of modern democracy, but they might well be complemented by participant panels of judges, texting polls or similar social and digital forms of expression – institutionalized in an independent headquarters in the Media City. In this way, a two-dimensional form of competition might be established that could insert a competitive element in relation to the performing artists as well as the professional reviewers. Through this, the individual festival participant might develop a stronger ownership bond with the festival.

Ownership of the festival was – and will always be – the guarantee of its authenticity, its fascination and – with Richard Schechner's term – its continuation as "restored behavior."

References

- Olav Harsløf: *The Great Festival. A Theoretical Performance Narrative of Antiquity's Feasts and the Modern Rock Festival*. 2020, Abingdon/New York
- Arnold Hauser: *The Social History of Art*. 1951, London. Vol. I. Reprinted 1989.
- J.R. Green: *Theatre in Ancient Greek Society*. 1994, London/New York.
- Richard Schechner: *Performance Theory*. Second edition, 1988 (Routledge Classics 2003), New York.

**The manuscript... Its's been stolen!!!! – Drama as the capacity
for listening and asking questions**

John O' Toole

Address given on conferral of Honorary Doctorate of the University of the Peloponnese,
March 2025

I must start by expressing many thanks. First, of course, to the University of the Peloponnese and its Drama Department for the honour of awarding me this degree. This was nearly a double honour, as it was to be conferred in Nafplio's exquisite Vouleftikon hall, with its eminent history as Greece's first Parliament building. History has a habit of upstaging the present, and a few hours before the ceremony, a piece of plaster fell off the wall, necessitating a heroic flurry of activity, finding a hall, shifting the ceremony and notifying the guests. My conferral was made at the much more modest and functional Trades Hall. For me this was just as much of an honour, and just as appropriate, a building honouring unionism and workers.

All that has almost left me speechless (but not quite)! Even bigger thanks go, of course, to Professor Alkistis Kondoyanni, Dr Christina Zoniou and their colleagues on the drama staff, who have built up a noted centre of world drama education here, with the support of the Hellenic Drama Network and its legendary founder, Nikos Govas, whom I have been privileged to know for a very long time! And my thanks and congratulations equally to any teachers and students here tonight, who have been brave and imaginative enough to realise that teaching is one of the greatest professions, and drama teaching uniquely so.

Audience, students and staff alike, I wonder what were your first steps along this amazing learning road? Can you remember what put this marvellous idea into your minds?

While you are thinking, I'll tell you mine. As a twelve-year-old who had never been to a theatre, I was roped in as a last-minute emergency to an inter-school play competition. I had to rush on near the end and cry out: "The manuscript... it's been stolen!!!!" Our play came last in the competition, but I did get a mention for my melodramatic entrance. Just on the basis of that, I was cast as the heroine, Portia, in our full school production of Shakespeare's Merchant of Venice (it was an all-boys school). This was great experience, except for the bit where I had to kiss my lover Bassanio. From there I was hooked on drama.

Luckily for the world and for me, I learned early that my acting skills were never going to improve on those two experiences. There's an unkind English proverb: 'If you can't do, teach... and if you can't teach, teach teachers'.

So that's what I've been doing for the last half a century. I don't know if my students, down the years, would all agree, but every minute has been another priceless learning experience for me.

There was no school subject called drama when I started teaching, and I happily set out to share my own love of language and literature as an English teacher. I am very quickly bored with doing things I don't like and don't make sense, so my main aim was to share with the students my own passion. I was also brash and a bit foolish, so I tried to fill my lessons with fun – a guitar often accompanied me into class, and we did all sorts of experiments to make the lessons interesting to all of us. Luckily, my colleagues in all three of the schools I taught in were very tolerant of my stunts. Sure, there was something called the curriculum, but one of my precious early learnings was that if the children found purpose and pleasure in what they were doing, they would pick up that curriculum more or less by themselves. Of course, I often fell flat on my face, but the second priceless thing I discovered was 'not to worry'. Happy students are very forgiving. I realised that teaching is not a power battle (not one the teacher can ever win, anyway), and as long as I respected them, and valued their own knowledge and experience, they would usually reciprocate – or if not, there were reasons beyond my power to do anything about, except to try and understand.

Five years into my teaching career, I accidentally fell back into drama, and I found drama education. I was unbelievably fortunate to fall on to the mighty shoulders of two drama giants, Gavin Bolton and Dorothy Heathcote. If you haven't heard of them – I'm sure you will. It was not a comfortable experience; I thought I was a pretty fair teacher with ideas to keep my students entertained and interested – that was my main aim, if you remember. I wanted to learn about drama games and production techniques. But instead, they introduced me to a new concept not just of drama, but of teaching, based on children's dramatic play and role-play, and on a radical idea that Heathcote named 'Starting where the children were at'. Never mind starting with my clever ideas... what do the students want and need?

Our tutors did not bother specially to teach us drama games and strategies. Only years later I realised why, when we were developing our own drama program 'Cooling Conflict'. This was a practical research project teaching about conflict and bullying management using peer teachers (older children teaching younger ones). We found admirably that the students picked the drama techniques up in a flash, and often improved upon the strategies we had taught them. They then confidently used those with younger children... and in many ways they were better than us at teaching those youngsters at least about conflict, because they were so much closer in age, and had just survived the same troubles themselves.

Drama, I slowly learned, was not about giving answers, but all about listening, and asking questions... and knowing the right questions to ask... and then how to use drama to explore the answers. And I've been continually learning that ever since.

After an early teaching disaster watched by Bolton, with cruel kindness he told me "No drama lesson is ever a complete failure..." then he sat me down and made us reflect together on what went wrong, how I might have improved

it, and what I should do for next lesson... asking better questions, of course, for starters. He finished by stating – "...and no drama lesson is ever perfect, thank goodness. Do you understand why I say that?" I'd learned enough from that very tough session to be able to reply – "Because if we think it was perfect, then we can learn nothing new." This got a grumpy approval and my release from Bolton's inquisition... but that was one of my own many pivotal learning moments with those two teaching geniuses, and ever since I have treasured the central importance of plentiful reflection both during and after drama lessons... a big change for me as my previous instinct was always to keep up the excitement and finish the lesson on a high note.

An early breakthrough showed me that I was learning to listen, to question, and to respond dramatically. This came with an unpromising group of students, who had all failed their national literature exam, on *The Merchant of Venice*, and I had a term to try to get them through it. I realised there was no chance of me inculcating into these reluctant resits my own love of *The Merchant* – my own schooldays epiphany in drama. They all hated the play. So, after getting through the obvious questions and clichéd answers... 'It's boring', 'it's too hard', 'it's stupid'... I thought I would probe a bit.

'Why is it stupid?' Immediately I got something I could work with.

'The story makes no sense... it's too unreal... no moneylender would pass over a fortune for a pound of flesh... no loving father would raffle his daughter off with a casket game... no new brides would want to torture their husbands by switching rings...'

I had to agree, completely – on their level, they were perfectly right. The play was all a cruel lottery, with everybody playing mean tricks. One of the students gave me a great gift starter: 'It's a bit like scientists doing cruel tests on lab rats.' Exactly! So I took a scene they had none of them really noticed, where Shylock's moneylender friend Tubal alternately baits Shylock about his missing daughter, and then comforts him that Shylock's pound of flesh bargain was likely to succeed. I borrowed two lab coats for students, gave one a stick, and gave the other a bar of chocolate, and since none of the students was willing to play Shylock, the class placed me on all fours inside a cage of chairs. We read the scene with books in hand, and in the right points of the script one would poke me with the stick, then the other offer a piece of chocolate. I reacted as a rat would, but with Shakespeare's words. The rest of the class were Venetian citizens enjoying the cruelty.

Shakespeare worked his magic, and this little pantomime left the students (and me) helpless with laughter, but, as a student put it... 'kind-of laughter that says Yuk!' Now they wanted to know more about the play's characters and history – why people would do such awful things. For homework I announced that we were setting up 'Casino Venice' and invited them to invent similar games which tied in with the play's tricks. One student actually learned the classic conjurer's 'Three cups' trick (for the caskets). Pursuing the Casino Venice theme, they started to warm to the play and find the nice bits. At the end of the term these academic misfits all passed their Literature exam the second time; some even liked the play now.

The manuscript... Its's been stolen!

As well as giving me uncomfortable learning, Bolton introduced me to new experiments in Theatre in Education (TIE), that I found amazing. It seemed to embody for theatre all the different ways of educational thinking that we were struggling to create in classrooms, but with more glamour. I immediately took time out of full-time teaching and co-founded a TIE company. I met the TIE pioneer directors, and found that their philosophy and what I was learning were entirely compatible. Among the foremost pioneers, was one who is very well-known at this University too, and I am doubly honoured that I am being given the same award as the extraordinary David Pammenter.

My generation did have the early greats in both drama education and TIE for us to admire and try to follow... but we didn't have any guidelines, no maps for ordinary teachers to change our ways to these unfamiliar approaches and provide tips for teachers. So, we started to write our own. I discovered that nobody in the revolutionary TIE field was writing about it – it was as if the practitioners wanted to keep it a secret. So, I thought I would have a go, and I brashly produced the first book on TIE, which to my surprise was received with joy in both the theatre and the drama classroom.

In my thirties, I found myself for many reasons changing my nation, from England to Australia, and trying out these new ways of learning there. I have not looked back. I have contributed quite a few teaching books of my own, as the Australia drama education community has grown and flourished with its own pioneers, and gradually I learned to teach teachers how to teach.

Drama teachers have always been proud practitioners, and in our early days we avoided research, as being too far removed from the classroom. However, grudgingly at first, I realised that research is just another name for that vital questioning and reflection on our work that we do anyway. So, I learned to become a researcher and wrote a few more books. I guess those books, and my teaching guides, are mainly what has brought me here... a long way from “The manuscript... It's gone!!!”

I hope that the students in the audience can be as lucky as I have been and get as much joy and satisfaction from our art form.

Ταξιδεύοντας στο Βυζάντιο: η ποιητική της πτώσης στον Καβάφη και τον Καζαντζάκη

Μάρθα Βασιλειάδη
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Περίληψη

Εκκινώντας από τη μυθιστορηματική συνάντηση των δύο μεγάλων διανοητών στο ημιφωτισμένο σαλόνι του Καβάφη στην Αλεξάνδρεια του 1927, ο Καβάφης και ο Καζαντζάκης, δυο ποιητές διαφορετικοί στη συγκρότηση και την κοσμοθεωρία τους, δεν έπαψαν να διασταυρώνονται μέσα από απρόβλεπτες διαδρομές. Το άρθρο επιχειρεί να διερευνήσει τη συνάντηση και τις λογοτεχνικές συγκλίσεις ανάμεσα τους, με επίκεντρο την κοινή αναφορά τους στο Βυζάντιο ως συμβολικό πεδίο της πτώσης και της ιστορικής παρακμής. Μέσα από διαφορετικές ρητορικές στρατηγικές –τη χρήση της ειρωνείας στον Καβάφη και τον δραματικό ηρωισμό στον Καζαντζάκη– αναδύονται μέσα από διαφορετική ποιητική εστίαση, κοινοί άξονες προβληματισμού γύρω από τη φθορά, την ήττα και την ταυτότητα. Σκιαγραφώντας τα πορτραίτα πρωταγωνιστών της βυζαντινής ιστορίας (Ιουλιανός, Νικηφόρος Φωκάς και Κωνσταντίνος Παλαιολόγος) που μάχονται το ίδιο το πεπρωμένο τους, το Βυζάντιο εγγράφεται στο πλαίσιο μιας κοινής πολιτισμικής νοσταλγίας αλλά και αμφισβήτησης του ιστορικού παρελθόντος.

© 2025 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις-κλειδιά: Καβάφης, Καζαντζάκης, Βυζάντιο, Ιουλιανός.

Doi:

Voyage vers Byzance: La poétique de la chute chez Cavafy et Kazantzakis

Abstract

En prenant comme point de départ la rencontre emblématique des deux intellectuels dans l'intimité du salon de Cavafy à Alexandrie en 1927, cet article examine les convergences littéraires entre l'Alexandrin et Nikos Kazantzakis, deux penseurs aux sensibilités poétiques et philosophiques divergentes. L'étude met en évidence leur intérêt commun pour Byzance en tant qu'espace symbolique de la chute et de la décadence historique. À travers des stratégies rhétoriques distinctes — l'ironie subtile chez Cavafy et l'héroïsme tragique chez Kazantzakis — émergent des questionnements partagés sur la défaite, l'identité et le rapport complexe au passé historique. En analysant leurs représentations de figures historiques byzantines (Julien l'Apostat, Nicéphore Phocas, Constantin Paléologue), cette approche révèle comment Byzance devient simultanément un objet de nostalgie culturelle et de critique réflexive.

Key Words: Cavafy, Kazantzakis, Byzance, Julien.

© 2025 Library and Information Center, University of the Peloponnese

Είναι πασίγνωστη και σχεδόν μυθική η συνάντηση του Καζαντζάκη με τον Αλεξανδρινό ποιητή Καβάφη στις αρχές Απριλίου του 1927, όταν ο Καζαντζάκης, ως ανταποκριτής της εφημερίδας Ελεύθερος Λόγος, επισκέπτεται τη χώρα του Νείλου και καταγράφει τις εντυπώσεις του σε μια σειρά άρθρων. Ο Καζαντζάκης αφιερώνει στον Καβάφη ένα εκτενές άρθρο με τίτλο «Η πνευματική κίνησης της Αιγύπτου. Ο Αλεξανδρινός ποιητής Καβάφης. Από τα τελευταία άνθη του πολιτισμού», όπου περιγράφει με λεπτομέρειες το εσωτερικό του σπιτιού του, το τελετουργικό της επίσκεψής του και τη χαρακτηριστική φυσιognωμία του ποιητή γεμάτη «φινέτσα, παρακμή και κούραση».¹

Πολύ πριν συναντηθούν όμως στο ημίφως των κεριών της οδού Lepsius στην Αλεξάνδρεια και πολύ πριν του προσφέρει τη χιώτικη μαστίχα που προόριζε για τους ξεχωριστούς του καλεσμένους,² ο Καβάφης είχε ενδεχομένως συνομιλήσει νοερά με τον Καζαντζάκη, είχε σίγουρα διαβάσει δοκίμιά του και κυρίως τον είχε συμπεριλάβει σε μια από τις περίφημες λίστες διανομής των πολυτίμων μονόφυλλών του.³ Αυτό τουλάχιστον πιστοποιεί η επιστολή της 1ης Οκτωβρίου της ίδιας χρονιάς προς τον δημοσιογράφο Μάνο Βατάλα, δραστήριο μέλος του Εκπαιδευτικού Ομίλου, ο οποίος φαίνεται ότι λειτουργεί ως διαμεσολαβητής ανάμεσα στους δύο ποιητές. Του γράφει ο Καβάφης: «Το γράμμα σας μ' έδωσε μεγάλην χαράν. Η εκτίμησις την οποίαν με λέγετε ότι είχαν την καλοσύνη να εκφράσουν για μένα η δεσπ. Αλεξίου και ο κ. Καζαντζάκης με καθιστά υπερήφανον».⁴ Κι έτσι ο Καζαντζάκης αποκτά «ολίγα ποιήματα» και ο Καβάφης καινούριους φίλους.

¹ Ο Καζαντζάκης αναφέρεται εκτενώς στη διάταξη των επίπλων του σπιτιού του Καβάφη και φαίνεται να εντυπωσιάζεται και από τα ποτά που προσφέρονται: «Στο μεσόφωτο του αρχοντικού σπιτιού του, προσπαθούσα να διακρίνω τη μορφή του. Ανάμεσά μας είναι ένα μικρό τραπεζάκι, γιομάτο ποτήρια με χιώτικη μαστίχα και ούισκι, και πίνουμε [...] Ξεχωρίζω στα σκοτεινά, πάνου στο ντιβάνι, τη φυσιognωμία του [...]». Βλ. Νίκος Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας Ιταλία, Αίγυπτος, Σινά, Ιερουσαλήμ, Κύπρος, ο Μοριάς*, Εκδόσεις Καζαντζάκη, Αθήνα, 2004, σ. 78-80.

² Όπως φαίνεται από πολλές και διαφορετικές πηγές, ο κωδικοποιημένος τρόπος με τον οποίον ο Καβάφης υποδεχόταν τους καλεσμένους του συνετέλεσε στον μύθο του. Σχετικά με τη μαστίχα και το ούισκι που προσέφερε, βλ. Γιάγκος Πιερίδης, *Ο Καβάφης. Συνομιλίες, χαρακτηρισμοί, ανέκδοτα*, Αθήνα, Ωρίων, 1949, σ. 22-23: «Φώναζε το Μόργκαν, τον Άλυ, τον Άχμετ –ονόματα των κατά καιρούς υπηρετών του– και τους παράγγελε να φέρουν κόκκινα ποτήρια (στα κόκκινα ποτήρια σέρβιρε τους ξεχωριστούς μόνο φίλους, τους άλλους σε λευκά), ούισκυ, ούζο, κονιάκ, μερικά κομμάτια κρέας, τυριά και σε παλαιότερα χρόνια ελιές. Όταν ο Μόργκαν, ο Άλυ, ο Άχμετ, έφερναν το δίσκο, ο Καβάφης ρωτούσε: “Τι προτιμάτε; Μαστίχα, ούισκι ή κονιάκ;” Επειδή η ερώτηση έρριχνε σε αμηχανία τον επισκέπτη, ο ποιητής τον βοηθούσε. “Εμένα θα μου επιτρέψετε να πάρω λίγο ούισκυ”. Για την περίφημη μαστίχα, βλ. επίσης Μανώλης Γιαλourάκης, *Καβάφης. Από τον Πρίαπο στον Μάρξ*, Αθήνα, Ολκός, 1975, σ. 35.

³ Η εκτίμησή του Καβάφη στον Καζαντζάκη αποτυπώνεται και σε μια επιστολή του προς τον Forster όπου του αναφέρει την επίσκεψή του. Βλ. Peter Jeffreys (επιμ.), *Forster-Cavafy Letters. Friends at a slight angle*, Cairo-New York, 2009, American University in Cairo Press, σ. 96: «Nicholas Cazantzaki a distinguished man of letters from Athens (only on a ten days stay in Alexandria) came to my house; and I was glad to make him known to Furness, and Furness to him».

⁴ Αντίγραφο επιστολής προς τον Μάνο Βατάλα 18 Σεπτεμβρίου/1^η Οκτωβρίου 1909, Αρχείο Καβάφης, GR-OF CA CA-SF02-S01-SS01-F17-SF003-0013 (956). Ο Μάνος Βατάλας, δημοτικιστής, ποιητής και δημοσιογράφος, ιδρυτικό μέλος της «Φοιτητικής Συντροφιάς» (1910) στην Αθήνα και συντάκτης πολλών λημμάτων στη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια του Δρανδάκη,

Ο Καζαντζάκης το 1908 έχει ήδη ολοκληρώσει τη διατριβή του και είχε αρχίσει να δοκιμάζεται στο λογοτεχνικό στίβο με το ψευδώνυμο «Πέτρος Ψηλορείτης». Ο Αλεξανδρινός φαίνεται να παρακολουθεί και τις δύο παράλληλες εκφάνσεις της πνευματικής του δραστηριότητας (λογοτεχνική και φιλοσοφική). Αυτό φαίνεται και από το Λεξικό παραθεμάτων του, μια συλλογή λέξεων για προσωπική του χρήση, όπου ο Καβάφης σημειώνει δυο λέξεις από τη δοκιμαστική παραγωγή του Καζαντζάκη οι οποίες του τράβηξαν την προσοχή,⁵ ενώ σε ένα άλλο πρόχειρο σημείωμα αντιγράφει ένα απόσπασμα από τις Σπασμένες Ψυχές.⁶

Συλλέγοντας «έμορφες» και «χρήσιμες» και «κάπως ασυνήθιστες» λέξεις, όπως εξηγεί στον πρόλογο του Λεξικού του, ο ποιητής από το εκτενές άρθρο του Καζαντζάκη «Η επιστήμη εχρεωκόπησε;» αποδελτιώνει τη φράση «το ανεκπληρώσιμον του πόθου».⁷ Είναι η ιδιοτυπία ενός ασυνήθιστου νεολογισμού, είναι το επίθημα -ίμος που του κινεί εδώ την περιέργεια ή αυτή καθαυτή η ιδέα ενός πόθου που δεν εκπληρώνεται και του θυμίζει έναν δικό του στίχο από το ποίημα του 1904 «Επιθυμίες»;⁸

Και αν αυτό αποτελεί μια αυθαίρετη εικασία, στο άλλο παράθεμα από τον Καζαντζάκη που απομονώνει ο ποιητής στις προσωπικές του σημειώσεις είναι πιο εύκολο να υποθέσουμε την άμεση συγκίνηση που του προκαλεί, αφού περιγράφει σε ένα αρχαιόθεμο φόντο «εφηβικές αρμονίες σάρκινων γραμμών».⁹ Αναγνωρίζει κανείς αντανakλαστικά αυτό που του ανήκει, που του θυμίζει κάτι δικό του και ίσως ο Καβάφης στις σκόρπιες αυτές φράσεις που ξεχωρίζει να ανακαλύπτει περισσότερο δικά του γνώριμα μοτίβα παρά την αυθεντία του Καζαντζάκη.

δραστηριοποιήθηκε στον Εκπαιδευτικό Όμιλο Αιγύπτου και ανήκε στη συντακτική επιτροπή του αλεξανδρινού περιοδικού *Νέα Ζωή*.

⁵ Πρόκειται για τις λέξεις «ανεκπληρώσιμον [του πόθου]» και «βασμική [πλάνη]». Βλ. Κ. Π. Καβάφης, *Το Λεξικό Παραθεμάτων*, φιλ. επιμ. Μιχ. Πιερής, Αθήνα, Ίκαρος, 2015, σ. 70: ««Απαιτείται υπεράνθρωπος αντοχή δια να δυνηθώμεν, παρ' όλους τους περιορισμούς των φιλοδοξιών μας και το ανεκπληρώσιμον των πόθων μας, χαρμωσύνως και διονυσιακώς ν' αποδεχθώμεν την ούτως απογυμνωθείσαν της βασιλικής αυτής πορφύρας ύπαρξιν». Το παράθεμα προέρχεται από το άρθρο του Καζαντζάκη, «Η επιστήμη εχρεωκόπησε;», περ. *Παναθήναια*, έτος Ι', τόμος ΙΘ', τχ. 219 (15 Νοεμ. 1909) 71-75. Η δεύτερη λέξη «βασμική» προέρχεται από το άρθρο του Καζαντζάκη «Henri Bergson», περ. *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τομ. Β', τχ. Δ' (Οκτ. 1912) 325-26. Βλ. *Το Λεξικό*, ό.π., σ. 92: «Η βασμική πλάνη πως η διάνοια μπορεί να συλλάβει στο δίχτυ της την κίνηση».

⁶ Το μυθιστόρημα του Καζαντζάκη (Πέτρος Ψηλορείτης) *Σπασμένες Ψυχές* δημοσιεύεται σε συνέχειες στο περ. *Ο Νουμάς*, τ. 7, τχ. 355 (30.8.1909) και έως τ. 8, τχ. 378 (7.2.1910). Για το μυθιστόρημα αυτό και τη θέση του στη λογοτεχνία του αισθητισμού βλ. Λένα Αραμπατζίδου, *Αισθητισμός. Η νεοελληνική εκδοχή του κινήματος*, Θεσσαλονίκη, Μέθεξις, 2012, σ. 261-355.

⁷ Κ. Π. Καβάφης, *Το Λεξικό Παραθεμάτων*, φιλ. επιμ. Μιχ. Πιερής, Αθήνα, Ίκαρος, 2015, σ. 70.

⁸ Κ. Π. Καβάφης, *Ποιήματα Α' (1896-1918)*, φιλ. επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, 1978, Αθήνα, Ίκαρος, σ. 96: «Σαν σώματα νεκρών που δεν εγέρασαν/[...] έτ' οι επιθυμίες μοιάζουν που επέρασαν/ χωρίς να εκπληρωθούν· χωρίς ν' αξιωθεί καμιά/ της ηδονής μια νύχτα, ή ένα πρωί της φεγγερό.»

⁹ Στη χειρόγραφη σημείωση ο ποιητής σημειώνει λανθασμένα την παραπομπή ως εξής: «Πέτρος Ψηλορείτης (Καζαντζάκης) *Σπασμένες Ψυχές*, περ. *Ο Νουμάς*, αρ. 355, χρονιά Ζ». Βλ. Αρχείο Καβάφης GR-OF CA CA-SFoi-So3-Fii-0026 (219). Πρβλ. περ. *Ο Νουμάς*, αρ. 356, 6.9.1909, σ. 4: «Έμοιαζε τώρα με τους όμορφους δισκοβόλους που ρήχνοντας το δίσκο σε μαρμάρινα στάδια πλέκουν και ξεπλέκουν και ξαναπλέκουν πάλι τις εφηβικές αρμονίες των σάρκινων γραμμών».

Πέρα από τις φιλολογικές αυτές υποθέσεις που φέρνουν από σύμπτωση κοντά τους δύο λογοτέχνες, υπάρχει μια νοητική διαδρομή στην οποία σίγουρα διασταυρώθηκαν ο «Κωνσταντινοπολίτης την καταγωγήν» Κωνσταντίνος Φωτιάδης Καβάφης και ο Κρητικός Νίκος Καζαντζάκης: η διαδρομή τους προς το Βυζάντιο, το λίκνο του χριστιανικού πολιτισμού με την απατηλή χλιδή του και τη συμβολική του τοπογραφία θα τους οδηγήσει τον ένα στη συγγραφή μεγάλων θεατρικών έργων με κεντρικούς ήρωες αυτοκράτορες του Βυζαντίου και τον άλλον σε μια σειρά από ιστορικά ποιήματα με θέματα που περιστρέφονται γύρω από τις εποχές και τους πρωταγωνιστές της μετάβασης από τον χριστιανισμό στον παγανισμό ή της εποχής της Αναστήλωσης των εικόνων.

Ο Καβάφης στην πρώτη αβέβαιη περίοδο της ποιητικής του παραγωγής εντυφεί συστηματικά στον κόσμο του Βυζαντίου, διαβάζει Παπαρρηγόπουλο και Γίββωνα, επαληθεύει πηγές και οριοθετεί την έμπνευση του σε ένα ξεχωριστό θεματικό κεφάλαιο με τίτλο «Βυζαντιναί ημέραι». Όπως ο ίδιος θα δηλώσει το 1930 στον Αθανάσιο Πολίτη, «εν αρχή του ποιητικού σταδίου του, [...] είχε υπ' όψει του την βυζαντινήν εποχήν. Η ελληνική παράδοσις, η φιλοπατρία του, ίσως δε και η καταγωγή του είλκυον αυτόν προς την εποχήν εκείνην. [...], εγκατέλειψε το σχέδιον τούτο, διότι η εποχή εκείνη δεν ήρμοζεν ως πλαίσιον εις τα πρόσωπά του».¹⁰ Καρπός αυτής της περιόδου είναι μια σειρά από ποιήματα που δεν διασώθηκαν τελικά αλλά δημιούργησαν ίσως τις βάσεις μιας σκηνοθεσίας στην οποία ο ποιητής θα επανέρχεται σταθερά στην ποιητική του ωριμότητα.¹¹ Το Βυζάντιο, συνώνυμο της απώλειας ή της πτώσης στο καβαφικό σύμπαν κυοφορεί ποιητικές μορφές που αναμετριοούνται διαρκώς με το πένθος: ο Ιουλιανός με τον θάνατο των αρχαίων θεών, το ποιητικό υποκείμενο στην εκκλησία με την αναπόληση του ανεπιστρεπτί χαμένου «ένδοξου Βυζαντινισμού», ο Θεόφιλος Παλαιολόγος με την πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Σύμπτωση άραγε ή σύμπτωμα της ίδιας ιστορικής νοσταλγίας το ότι ο Καζαντζάκης από μια άλλη σκοπιά, ορμητικός και μεγαλόφωνος, σκύβει πάνω στα ίδια πρόσωπα στις θεατρικές του τραγωδίες με θέμα το Βυζάντιο;¹² Πώς συνομιλεί ο Ιουλιανός του Καζαντζάκη με τον Ιουλιανό του Καβάφη, πού συναντιέται ο μαρμαρωμένος βασιλιάς με τον σχεδόν άσημο Θεόφιλο Παλαιολόγο του Καβάφη και πώς συνδέεται ο Νικηφόρος Φωκάς με τη μυθολογία ενός χαμένου ποιήματος του Αλεξανδρινού; Παραβιάζοντας τις χρονολογικές ενδείξεις αφού τα έργα των δύο δεν γράφονται σε σχετικές ημερομηνίες, θα επιχειρήσω να πλησιάσω τις ποιητικές μορφές εξερευνώντας τα ιστορικά σχήματα που μοιάζουν να επαναλαμβάνονται στην κρυπτική, ειρωνική γραφή του Καβάφη και στην εύρωστη, πληθωρική δραματοποίηση του Καζαντζάκη.

Σε μια επιστολή του προς τον Αιμίλιο Χουρμούζιο, έχοντας ήδη συνθέσει τις δυο από τις τρεις τραγωδίες του με βυζαντινά θέματα το 1944, ο Καζαντζάκης

¹⁰ Αθανάσιος Γ. Πολίτης, *Ο Ελληνισμός και η νεωτέρα Αίγυπτος*, Αλεξάνδρεια-Αθήνα, τ. Β', Αλεξάνδρεια, Γράμματα, 1930, σ. 451.

¹¹ Για τα ποιήματα αυτά, βλ. Diana Haas, «Αι αρχαί του Χριστιανισμού: ένα θεματικό κεφάλαιο του Καβάφη», περ. *Χάρτης* 5/6 (1983) 589-608.

¹² Για το Βυζάντιο στον Καζαντζάκη, βλ. Θεοχ. Δετοράκης, «Ο Καζαντζάκης και το Βυζάντιο», περ. *Παλίμψηστον* 4(1987) 183-198 και Παναγιώτης Ροϊλός, «Το Βυζάντιο και ο ηρωικός πεσιμισμός του Καζαντζάκη» στο: *Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη. Επιλογή κριτικών κειμένων*, επιμ. Roderick Beaton, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2011, σ. 207-224.

παρατηρεί «a posteriori– ότι οι ήρωες που διαλέγ[ει], ο Τσαγκ στο Γιαγκ Τσε, ο Καποδίστριας, ο Παλαιολόγος, είναι όλοι *desesperados* (η ισπανική λέξη είναι εντελώς αμετάφραστη· κάθε άλλο παρά *désespéré*)».¹³ Στο λεξικό Larousse, ο *desesperado* ορίζεται σαν κάποιος εκτός νόμου, έτοιμος να παλέψει μέχρι θανάτου («hors la loi prêt à se battre jusqu'à la mort») και μάλλον έτσι φαντάζεται ο ποιητής της Οδύσσειας το 1915 τους βυζαντινούς ήρωές του, σαν νιτσεϊκούς υπερανθρώπους που μάχονται εναντίον όλων και προπάντων πολεμούν με τον πιο σκοτεινό εαυτό τους.

Ίσως είναι τυχαίο, αλλά ίσως και όχι, ότι ο πρώτος αυτοκράτορας με τον οποίον καταπιάνονται και οι δύο διανοητές είναι ο Νικηφόρος Φωκάς. Η ιστορία του είναι γνωστή: από τους σημαντικότερους αυτοκράτορες του Βυζαντίου ο Φωκάς πέρασε στην ιστορία ως ο μεγάλος στρατηλάτης που ελευθέρωσε την Κρήτη από τους Άραβες το 961 και πλήθος άλλες βυζαντινές επαρχίες, αλλά ηττήθηκε κατά κράτος όταν, ασκητικός και απόμακρος κι έχοντας χάσει την αγάπη της Θεοφανώς, δολοφονήθηκε από τον Ιωάννη Τσιμισκή. Γενναίο φρόνημα, ηθικά διλήμματα, θρησκευτικές πλάνες, ματαιωμένοι έρωτες και ένας αδιανόητος θάνατος συνθέτουν έναν πλούσιο μυθιστορηματικό καμβά πάνω στον οποίον ο Καζαντζάκης μπορεί με μαεστρία να κεντήσει την περίτεχνη τυπολογία του *desesperado* ήρωά του.

«Ο Νικηφόρος Φωκάς είναι μια από τις μορφές που μοχτούσαν μέσα μου να πάρουν πρόσωπο [...] να ξεκορμίσουν από το σπλάχνο μου, να λευτερωθούν, να λευτερωθώ κι εγώ. Σε όλη μου τη ζωή ήμουν κυριεμένος από τις μεγάλες ηρωικές ψυχές»,¹⁴ σημειώνει ο Καζαντζάκης περιγράφοντας τη σύλληψη του έργου αλλά και την τυραννία της συγγραφής του σαν ένα στοίχημα ελευθερίας. Το έργο συμπυκνώνει το τελευταίο εικοσιτετράωρο του Νικηφόρου εξιστορώντας σε ιλιγγιώδη ρυθμό τις κεντρικές στιγμές της πολυτάραχης ζωής του. Τραγικά μοιρασμένος στην κλίση του προς τον μοναχικό βίο και την απληστία για δύναμη, ισχύ και εξουσία ο Νικηφόρος παλεύει ανάμεσα στις χριστιανικές αρχές του και τις εσωτερικές αντιφάσεις της πολιτικής αλλά και της ερωτικής ζωής του. Ανάμεσα στην ανάγκη του για τον εξαγνισμό της ψυχής και τη σαρκική επιθυμία, ο ήρωας βυθίζεται παραληρηματικά σε κύκλους ενοχών που τον καταδικάζουν στον βασικό του ρόλο: τον ρόλο ενός πολεμιστή που σε κάθε μάχη έρχεται αντιμέτωπος με τη φαντασμαγορία της πτώσης.

[...] Σα φύλλο ώρα σειέμαι ανάερο
κατάκορφα στο δέντρο του Θεού, κι αγγέλοι
χορεύοντας ανηφορούν δεξά ζερβά μου·
φωνάχτε, τι σιωπάτε; Γδύνουμαι την άνομη
πορφύρα και πετώ τα κόκκινα καμπάγια
και τη βαριά πιθώνω καταγής κορόνα
της Οικουμένης — τι κορφήν ανώτερή μου
σημάδεψα ως Εωσφόρος ν' ανεβώ, και πέφτω.
Πολλά ευτυχής με τη γυναίκα ετούτη εστάθηκα,
κι αμάρτησα τα σύνορα όλα ξεπερνώντας.

¹³ Γ. Ανεμογιάννης, «Εννιά ανέκδοτες επιστολές στον Αιμίλιο Χουρμούζιο», περ. *Η Λέξη* 139 (Μάιος-Ιούνιος 1997) 44. Πρβλ. Κυριακή Πετράκου, *Ο Καζαντζάκης και το Θέατρο*, Αθήνα, Μίλητος, 2005, σ. 525.

¹⁴ Νίκος Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο*, Εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη, Αθήνα, 1961, σ. 228.

Μα τώρα ως φλάμπουρο το ράσο μου ανεμίζει
κι οι πονεμένες τούτες πλάτες μερμηδίζουν,
φαρδιές νογώντας ξάφνου να πετούν φτερούγες·
κι αγγέλου ολούθε ορμούν χαρούμενοι και γνέφουν.
Έρχουμαι, Κύριε! Ανοίχτε πια τις θύρες όλες,
ανοίχτε πια τη φυλακή, να φύγω!¹⁵

Εκεί όπου η ερωτική επιθυμία βιώνεται σαν φυλακή και η εξουσία σαν τραγικό πεπρωμένο που περιέχει και αντανακλά ένα από τα πολλά πρόσωπα της Πτώσης, μόνον η εμπειρία της πίστης μπορεί να κατευνάσει τη συνεχή ταλάντωση της ψυχής. Όταν όμως μέσα από τη συνολική ενατένιση μιας ζωής ξοδεμένης σε εγκλήματα και ανομίες αυτό που δεν φτάνει να λυτρώσει η χριστιανική ευσέβεια, το κατορθώνει τότε ο θάνατος. Ο Νικηφόρος το «φοβερό λιοντάρι» θα βρει φρικτό θάνατο από το χέρι του εραστή της όμορφης Θεοφανώς, γενναίος, ασυμβίβαστος και μόνος, όπως ταιριάζει στο καζαντζακικό πρότυπο του *desesperado*.

Έσφαξα, ναι, μωρά παιδιά, φυλές ξεπάστρεψα
πάνω απ' το πρόσωπο της γης, για να δοξάσω
και να στυλώσω το Θεό στο μαύρο χώμα.
Τι με αρετές ειρηνικές και καλοσύνες
ο σαπημένος τούτος κόσμος δε γερεύει.
Μην αλυχτάτε ολόγυρά μου, αδερφές μου! Σύντας
την πάσα από ψηλά ζωή μου ξαγναντέψω,
και με τα δυο μου χέρια τη βλογώ· για τίποτα
δε μετανιώνω· κι αν στον κόσμο να ξανάρθω
μού' ταν γραφτό, την ίδια εγώ θ' ακλούθουν στράτα.¹⁶

Γέννημα μιας ασταθούς ιστορικής περιόδου που απλώνεται από τους βαλκανικούς πολέμους μέχρι τη μικρασιατική καταστροφή, ο Νικηφόρος Φωκάς του Καζαντζάκη σύμφωνα με τους μελετητές, αντανακλά το προσωπικό του αδιέξοδο από τον δύσκολο γάμο του με τη Γαλάτεια και ταυτόχρονα εκφράζει μια «μεταχριστιανική» εξέλιξη στις θρησκευτικές του αντιλήψεις αμφισβητώντας τη μετά θάνατον ζωή.¹⁷

Στην περίπτωση του Αλεξανδρινού, η ιστορία του Νικηφόρου αφήνει ένα πολύ μικρό, σχεδόν ανεπαίσθητο ίχνος, όχι όμως χωρίς σημασία. Από το ποίημα που σχετίζεται έμμεσα με αυτόν δεν σώζεται παρά ο τίτλος του, «Η ανάκτηση της Κρήτης», και εικάζεται με σχετική βεβαιότητα ότι ο Καβάφης εμπνέεται από ένα σχετικό απόσπασμα από την ιστορία του Παπαρρηγόπουλου.¹⁸ Όπως

¹⁵ Ν. Καζαντζάκης, *Θέατρο. Τραγωδίες με βυζαντινά θέματα. Χριστός, Ιουλιανός ο Παραβάτης, Νικηφόρος Φωκάς, Κωνσταντίνος Παλαιολόγος*, Αθήνα, Εκδόσεις Ε. Καζαντζάκη, 1970, σ. 455-56.

¹⁶ Στο ίδιο, σ. 456.

¹⁷ Βλ. Peter Bien, «Kazantzakis' Metachristian Nikiforos Fokas», περ. *Journal of Modern Greek Studies* 16 (1998) 265-284: 272: «[...] some of Kazantzakis's own feelings of entrapment –indeed, of being spiritually murdered– derive from his inability at this time to break with his first wife, and that these feelings are transferred to his character Nikifóros, who yearned to lead the life of an ascetic but continually procrastinated».

¹⁸ Σύμφωνα με τη Diana Haas (*Le problème religieux dans l'œuvre de Cavafy. Les années de formation 1882-1905*), Paris, Presses Universitaires de Paris-Sorbonne, 1996, σ. 52-54, το συγκεκριμένο απόσπασμα από την Ιστορία του Παπαρρηγόπουλου περιγράφει την κατάκτηση της Κρήτης από τον Νικηφόρο και τους εορτασμούς της νίκης στην Κωνσταντινούπολη και ο

σημειώνει η Diana Haas, την περίοδο κατά την οποία ο Καβάφης ασχολείται με τη βυζαντινή θεματολογία και κυρίως μεταξύ 1888-1892 ο ποιητής είναι φανερά επηρεασμένος από τις θεωρίες του Παπαρρηγόπουλου, ενώ το 1893 «θα ξεκινήσει ο εκτεταμένος διάλογος του Καβάφη με τον Γίββωνα, όπου η εξάρτηση του ποιητή από τον ιστορικό του ελληνικού έθνους, καθώς και η διαφωνία του με τη στάση της δυτικής ιστοριογραφικής παράδοσης απέναντι στο Βυζάντιο, θα γίνουν ακόμη πιο έκδηλες».¹⁹ Είναι πιθανόν συγκρίνοντας και αντιπαραβάλλοντας την ιστορία του Γίββωνα με αυτήν του Παπαρρηγόπουλου, ο Καβάφης συνεπαρμένος από τον ηρωικό τόνο της αφήγησης να θέλησε να αποδώσει ποιητικά τον ιστορικό άθλο του Νικηφόρου ως εκείνου που έμελλε να διαμορφώσει την ιστορική ταυτότητα του Βυζαντίου.

Άλλωστε ο βυζαντινός αυτός αυτοκράτορας τού είναι ήδη οικείος και ανήκει κατά κάποιον τρόπο στην οικογενειακή του μυθολογία: από μια επιστολή του 1882 του αδελφού του John προς τον Καβάφη που ζει τότε στην Κωνσταντινούπολη, μαθαίνουμε ότι και ο John ως amateur-poète δοκιμάζεται σε μια επική σύνθεση με θέμα τον «Θάνατο του Φωκά».²⁰ Ας σημειωθεί ότι την τελευταία δεκαετία του αιώνα στην οποία ανδρώνονται πνευματικά οι αδελφοί Καβάφη, το Βυζάντιο και η ιστορία του γίνεται ένα είδος μόδας που συνεπαίρνει την Ευρώπη στην πεζογραφία και το θέατρο.²¹ Ο Νικηφόρος «ημιβάρβαρος θριαμβευτής, είδος ιδιοφυούς θηρίου, άγιος και έκφυλος ταυτόχρονα, σε έναν άγριο αλλά και εκλεπτυσμένο πολιτισμό γεμάτο μεγαλοπρέπεια αλλά και διαφθορά»,²² όπως τον περιγράφει ο Maupassant, αποτελεί έναν από τους κεντρικούς ήρωες της απήχησης αυτής στο θέατρο, την πεζογραφία και την ιστοριογραφία.

Ο Καβάφης όμως φαίνεται να προτιμά τα πρόσωπα που δρουν στο περιθώριο της ιστορίας και, αν ο Νικηφόρος υπονοείται απλώς σε έναν τίτλο και δεν ξαναεμφανίζεται ποτέ στην καβαφική ποίηση, δεν συμβαίνει το ίδιο με τον Ιουλιανό. Η παρουσία του σταθερή στο σώμα της καβαφικής ποίησης, της

Καβάφης το χρησιμοποιεί ενδεχομένως ως επιχείρημα για να αντικρούσει τις απόψεις του Γίββωνα σχετικά με την εικόνα της βυζαντινής πρωτεύουσας τον 10^ο αιώνα.

¹⁹ Βλ. Diana Haas, «Στον ένδοξό μας βυζαντινισμό», περ. *Άρδην* 48 (2004) 36-39: 37.

²⁰ Βλ. Αρχείο Καβάφη, GR-OF CA CA-SF02-So1-SS02-F20-SF001-0012 (387), επιστολή του John Cavafy προς τον Κ. Π. Καβάφη, 27.11.1882: «Epics, as you know, are not my style and when I essay an episode I am constantly at fault owing to the constant straying of my thoughts from the main point – It has cost me more trouble to write the “Death of Phocas” than all my other verses put together».

²¹ Βλ. ενδεικτικά, Marie-France Auzépy (επιμ.), *Byzance en Europe*, Presses Universitaires de Vincennes, 2003 και ιδίως το άρθρο του Olivier Delouis, «Byzance sur la scène littéraire française», σ. 101-153 το οποίο υποστηρίζει ότι το έναυσμα στη συστηματική προσκόλληση των Γάλλων στο Βυζάντιο εκκινεί από τις μελέτες του Alfred Rambaud αρχής γενομένης από το έργο του, *L'Empire grec: Constantin Porphyrogennète*, Paris, A. Franck, 1870.

²² Το 1890 ο Gustave Schlumberger δημοσιεύει την περίφημη ιστορική μελέτη του *Un empereur byzantin du dixième siècle, Nicéphore Phocas*, έργο που κάνει ιδιαίτερη αίσθηση στο κοινό. Μετά από παράκληση του συγγραφέα, ο φίλος του Guy de Maupassant δημοσιεύει μια εγκωμιαστική κριτική στην εφημερίδα *Le Figaro*, 2 Ιουλίου 1890 από όπου και η παραπάνω φράση. Πρβλ. και την κριτική του Δημητρίου Βικέλα για το ίδιο έργο, «L'empereur Nicéphorre Phocas», περ. *Nouvelle Revue* (juillet-août 1890) 733-737. Βλ. σχετικά και Maria Giulia Longui, «À la façon d'un conte des Mille et Une Nuits». Maupassant lecteur de Gustave Schlumberger » στο: *Sauver Byzance de la barbarie du monde*, Liana Nissim e Silvia Riva (επιμ.), Milano, Cisalpino, 2004, σ. 279-295.

δημοσιευμένης αλλά και της ανέκδοτης επιβεβαιώνει τη επίπονη διαδικασία ενός έργου εν προόδω που επιστρέφει σταθερά στην αιρετική θρησκευτικότητα του παγανιστή αυτοκράτορα και στον εσωτερικό του διχασμό.

Στα δώδεκα ποιήματα που αφιερώνει στον Ιουλιανό, ο Καβάφης βρίσκει την ευκαιρία να πλάσει έναν χαρακτήρα ρευστό και ανένταχτο στην πιο κρίσιμη στιγμή μιας εποχής ρευστής και ανένταχτης, πριν επικρατήσει ολοκληρωτικά ο Χριστιανισμός και πριν τον θάνατο των θεών. Η ύστερη αρχαιότητα στη συναρπαστική κινητικότητα των ιδεών επιτρέπει να συνυπάρχουν το παλιό με το νέο χωρίς σαφείς αποκλεισμούς και διακρίσεις και αυτή η υβριδικότητα, αυτή η παράξενη εκδοχή ελευθερίας μοιάζει να μαγνητίζει τον Καβάφη. Δομημένα συνήθως πάνω σε ένα δάνειο απόσπασμα ή χωρίο από ιστορική πηγή, τα ποιήματα του κύκλου του Ιουλιανού κινούνται αινιγματικά ανάμεσα στη σάτιρα και το τραγικό, έχοντας άλλοτε στο στόχαστρο τους χριστιανούς και άλλοτε τον ίδιο τον αυτοκράτορα. Έτσι, στο ποίημα «Ουκ έγνωσ» το οποίο φωτογραφίζει έναν λεκτικό αγώνα, ένα είδος πινγκ-πονγκ ανάμεσα στον Ιουλιανό και τον Μέγα Βασίλειο, η ίδια η ειρωνεία εισβάλλει στην ποιητική αφήγηση και την επιμολύνει με δάνειες φράσεις και εισαγωγικά.

Για τες θρησκευτικές μας δοξασίες —
ο κούφος Ιουλιανός είπεν «Ανέγνω, έγνω,κατέγνω».
Τάχατες μας εκμηδένισε
με το «κατέγνω» του, ο γελοιωδέστατος.

Τέτοιες ξυπνάδες όμως πέρασι δεν έχουνε σ' εμάς
τους Χριστιανούς. «Ανέγνω, άλλ' ούκ έγνω· ει γάρ έγνω,
ούκ αν κατέγνω» απαντήσαμεν αμέσως.²³

Η τεχνική του παραθέματος, προσφιλής στον Καβάφη στα ποιήματα για τον Ιουλιανό δημιουργεί μια νέα ποιητική γλώσσα η οποία αντηχεί ταυτόχρονα τον σαρκασμό του Ιουλιανού αλλά και την απάντηση του Μεγάλου Βασιλείου. Ο διαξιφισμός ανάμεσα σε δύο εκπαιδευμένους θιασώτες της ρητορικής και των σοφιστών (όπως και ο Ιουλιανός, ο Ιεράρχης ήταν μαθητής των ρητόρων της Αθήνας και της Αντιόχειας) αφήνει τον νοσταλγό παγανιστή μετέωρο σε μια γκρίζα ζώνη εξορίας. Ο Καβάφης παίζει με τις αποχρώσεις της γλώσσας, σαρκάζει τους λαϊκίζοντες Χριστιανούς αλλά κυρίως αφήνει τραγικά εκτεθειμένο τον «γελοιωδέστατο», «κούφο» ήρωά του.

Πάνω σε αυτό το μοτίβο του «μη ανήκειν» και ενός αγώνα που από την αρχή προμηνύεται μάταιος χτίζει την δική του *dramatis persona* ο Καζαντζάκης. Η ιδέα μιας τραγωδίας με πρωταγωνιστή τον Ιουλιανό φαίνεται ότι τον απασχολεί από το 1931 αλλά η συγγραφή ολοκληρώνεται το 1939 στην Αγγλία στο σπίτι της κόρης του Σαίξπηρ. «Τι άλλο θα μπορούσα να γράψω εδώ, κάτω από τον ίσκιο του συναδέλφου μου, του Σαιξπήρου, παρά μια τραγωδία; Γράφω λοιπόν σε στίχους μια τραγωδία κι ας καίγεται ο κόσμος».²⁴ Σκύβοντας ενδεχομένως στις ίδιες πηγές με τον Καβάφη²⁵ αλλά και στο θεατρικό έργο του

²³ «Ουκ έγνωσ» (1928), *Ποιήματα Β'*, ό.π., σ. 62.

²⁴ Ελένη Ν. Καζαντζάκη, *Νίκος Καζαντζάκης: Ο ασυμβίβαστος*, Αθήνα, Εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη, 1984, σ. 454.

²⁵ Για τον Ιουλιανό του Καβάφη, βλ. ενδεικτικά G. L. Bowersock, «The Julian Poems of C. P. Cavafy», περ. *Byzantine and Modern Greek Studies* 7 (1981) 89-104. Βλ. επίσης George Syrimis,

Ίψεν και το μυθιστόρημα του Μερεσκόφσκι²⁶ για τον νευρωτικό αυτοκράτορα, ο Καζαντζάκης συνθέτει ένα έργο που μοιάζει να απομακρύνεται από τα ιστορικά γεγονότα: συμπυκνωμένη στις τελευταίες ώρες της ζωής του κατά την εκστρατεία των Περσών, η τραγωδία περιγράφει τη φρικτή συνομωσία των χριστιανών εναντίον του και τη διαρκή του ταλάντωση ανάμεσα στο αρχαίο ελληνικό πνεύμα και τη χριστιανική ηθική.

Α, γλίτωσα! Ολομόναχος! Καρδιά μου, μαύρο,
σκληρό, μονόχρωμο θεριό, σηκώνουν απάνω!
Τρανό σου φέρνω απόψε, φοβερό μαντάτο:
Κυρά μου, εχάθη το παιχνίδι, εχάθη, εχάθη...
Δεν έχει πια θεούς, δεν έχει πια... Στο σπλάχνο
βαθιά κατηφορούν του ανθρώπου σαν πνιμένοι,
με πράσινες κοιλιές και με γυαλένια μάτια.
Μπορείς, αν θες, μπορείς τα κλάματα ν' αρχίσεις·
δεν έχεις πια πού να σταθείς, πονάς, το ξέρω,
καρδιά, το στήθος ρήμαξε, άδειασε, έχεις δίκιο!
Μα και μπορείς, περίσσια αν έχεις περηφάνια,
να τιναχτείς στη γης, καρδιά και να χορέψεις·
Για τον αγέρα πολεμώ, για να μεστώσω
τα νύχια, τα νεφρά, τα μπράτσα, το μυαλό μου·
για τον αγέρα πολεμώ· καρδιά μου, κοίτα
τον ακατοίκητο γκρεμό και μην τρομάζεις!²⁷

Με την πανοπλία ενός τυπικού ρομαντικού ήρωα ο Ιουλιανός του Καζαντζάκη βυθίζεται σε ένα αυτοκαταστροφικό παραλήρημα: οι θεοί του παραδίδονται αμαχητί στη λήθη, οι χριστιανοί συσπειρώνονται και μηχανορραφούν ανενόχλητοι, ενώ ο ίδιος παλεύει ενάντια στους δικούς του δαίμονες, την αντίσταση του στο αιώνιο θήλυ και την ιλιγγιώδη έλξη του προς την προδιαγεγραμμένη, λυτρωτική πτώση. Το Βυζάντιο του Καζαντζάκη, μεγαλειώδες και αυτοκτονικό λειτουργεί ως ένας ορίζοντας μετάπλασης του ιστορικού βιώματος στον οποίον προβάλλονται καλειδοσκοπικά τα στάδια της πτώσης: ο αγώνας δίχως ελπίδα οδηγεί στην ήττα και η ήττα στην ιερότητα του θανάτου, δηλαδή στη αυτοπραγμάτωση και την αυτοσυνειδησία.

Αν ο Ιουλιανός με τις νευρώσεις του κινείται πάνω σε ένα τεντωμένο σκοινί μεταξύ γελοίου και τραγικού, η μορφή του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου συνδέεται αποκλειστικά με το τραγικό και την τραυματική συνθήκη της Άλωσης.

«Empire, Religious Fanaticism, and Everyman's Dilemma: Julian the Apostate in Kazantzakis and Cavafy, περ. *Journal of Modern Greek Studies* 28 (May 2010) 79-103.

²⁶ Βλ. την επιστολή της 21^{ης} Οκτωβρίου 1931 προς τον Πρεβελάκη που αποκαλύπτει την πολύχρονη ενασχόληση του Καζαντζάκη με τον Ιουλιανό, *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη*, Εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη, Αθήνα, 1965, σ. 266:: «Τώρα και πολλά χρόνια, η μορφή του Ιουλιανού με συγκινούσε βαθιά· [...] Είχα μελετήσει σωρούς βιβλία [...] κι ακόμα τον Ιουλιανό του Ίψεν, του Μερεσκόφσκι [...] που με αηδίασε». Σύμφωνα με τον Παναγιώτη Ροϊλό, ό.π., σ. 218: «η εκ μέρους του Καζαντζάκη ώριμη εκμετάλλευση της ιστορίας του Ιουλιανού έχει διατηρήσει κάποιες από τις πρώιμες ιψενικές του επιρροές [...] και η υπαρξιακή αγωνία του καζαντζακικού Ιουλιανού και οι νιτσεϊκοί υπαινιγμοί αντιστοιχούν όχι μόνο στο αίσθημα απόλυτης μοναξιάς του ιψενικού προδρόμου του, αλλά και στην αίσθηση του τελευταίου ότι αποτελεί την προσωποποίηση ενός αείζωου ηρωικού πνεύματος».

²⁷ Ν. Καζαντζάκης, *Ιουλιανός*, ό.π., σ. 198.

Ο μαρμαρωμένος βασιλιάς, τελευταίος βυζαντινός αυτοκράτορας που πέθανε πολεμώντας γενναία σαν απλός στρατιώτης αποτελεί έναν από τους πιο κομβικούς συλλογικούς μύθους του ελληνισμού. Η τραγική του μοίρα και ο ηρωισμός του δεν θα μπορούσαν να αφήσουν ασυγκίνητο τον Καζαντζάκη που ξεκινά τη συγγραφή του έργου λίγο μετά τον πόλεμο σχεδιάζοντας «μια τραγωδία αυστηρή, χωρίς ποιητικές tirades, βίαιη και λιγόλογη».²⁸ Διασταυρώνοντας ιστορικές πηγές όπως το χρονικό του Φραντζή ή την Ιστορία του Δούκα, ο ποιητής της Οδύσσειας βρίσκει στην ιστορία του Κωνσταντίνου όλα εκείνα τα στοιχεία που θεμελιώνουν την κοσμοθεωρία του. Στην ηρωική του αποστροφή του Παλαιολόγου προς τον Μωάμεθ τον Πορθητή, «Τὸ δὲ τὴν πόλιν σοι δοῦναι, οὔτ' ἐμόν ἐστιν οὔτ' ἄλλου τῶν κατοικούντων ἐν ταύτῃ· κοινῇ γὰρ γνώμῃ πάντες αὐτοπροαιρέτως ἀποθανοῦμεν καὶ οὐ φεισόμεθα τῆς ζωῆς ἡμῶν»,²⁹ ο Καζαντζάκης αμέσως μετά την κατοχή και όσο μαίνεται ο εμφύλιος μοιάζει να αναγνωρίζει το δικό του ιστορικό παρόν και τη δική του αντίληψη για το υψηλό χρέος και την ηθική παραδοχή του θανάτου.

Η πτώση του Παλαιολόγου σκηνοθετείται στο φόντο ενός σπαρακτικού εσωτερικού διχασμού ανάμεσα στους παπικούς και τους ορθόδοξους: παραμονές της Άλωσης διαδίδεται στην Πόλη ότι η καταστροφή είναι η τιμωρία του θεού για τη συμμαχία με τους Φράγκους. Ο αυτοκράτορας προσπαθεί να εξισορροπήσει τις δυνάμεις περιμένοντας βοήθεια που τελικά δεν έρχεται. Αρνούμενος να φυγαδευτεί σκοτώνεται ηρωικά στη μάχη ενώ ο λαός δέεται στην Αγιά Σοφιά και οι Τούρκοι έφιπποι εισβάλουν στο ναό. Όπως σημειώνει ο Αιμίλιος Χουρμούζιος «ο Κωνσταντίνος του Καζαντζάκη είναι και Οδυσσέας και Προμηθέας και Θησέας και Νικηφόρος Φωκάς και Ιουλιανός και Καποδίστριας. Σαν από κορυφή σε κορυφή να τινάζονται οι προειδοποιητικές πυρές της θυσίας, που είναι θαυμάσια σκιρτήματα της ψυχής του ανθρώπου προς τον ουρανό της ελεύθερης αποδοχής του Χρέους».³⁰

Θεριό 'ναι, Θεέ μου, αμέρωτο η ψυχή του ανθρώπου!
Άλλο πιο πλάσμα απά στη γης μπορεί του Χάρου
γαλήνια τα φριχτά σκουλήκια ν' αντικρίσει;
Και ποιο, την ώρα που σκοτώνεται και πέφτει
στον άπατο γκρεμό, γελάει κατρακυλώντας
και τραγουδάει πως είναι αθάνατο και τάχα
στα ουράνια ανηφοράει με ανίκητες φτερούγες;
Μόνο η ψυχή, θαρρώ του αντρειωμένου ανθρώπου.³¹

Η έννοια της ανδρείας ως απάντηση στον φόβο του θανάτου και την τελειωτική απώλεια αναιρεί τη θεωρία του πεπρωμένου και παρουσιάζει την ήττα ως μια συνειδητή επιλογή. Στις βυζαντινές τραγωδίες του Καζαντζάκη όπου ο χρόνος αφορά αποκλειστικά τις στιγμές πριν το τέλος, η πτώση αποτελεί ένα

²⁸ Βλ. την επιστολή 352 της 27^{ης} Ιουλίου προς τον Πρεβελάκη, *Τετρακόσια γράμματα*, ό.π., σ. 612.

²⁹ Δούκας 39.1. Βλ. και Μιχαήλ Δούκας, *Βυζαντινοτουρκική Ιστορία*, μτφρ. εισαγ. σχόλια Βρασίδης Καραλής, Αθήνα, Κανάκης, 1997, σ. 531: «Δεν έχω το δικαίωμα ούτε εγώ ούτε κανείς άλλος από τους κατοίκους της να σου παραδώσουμε αυτή την πόλη· γιατί όλοι με μια ψυχή, διαλέγουμε όχι να λυπηθούμε τη ζωή μας αλλά να πεθάνουμε με απόφαση ομόθυμη προασπίζοντάς την».

³⁰ Βλ. Αιμ. Χουρμούζιος, *Νίκος Καζαντζάκης*, Αθήνα, Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1977, σ. 207.

³¹ Ν. Καζαντζάκης, *Κωνσταντίνος Παλαιολόγος*, ό.π., σ. 548.

φαινόμενο ηθικής τάξης, μια εκδοχή του υψηλού, ένα είδος στράτευσης και αντίστασης στο χάος. Στον Καβάφη, αντίθετα, η πτώση ταυτίζεται συχνά με μια διαδικασία αργής φθοράς ή παραίτησης που οδηγεί κατά περίπτωση, άλλοτε στη ρευστή θεολογία π.χ. του Ιουλιανού και άλλοτε στην αποδοχή της απώλειας όπως στην περίπτωση του Αντωνίου που «αποχαιρετά την Αλεξάνδρεια που χάνεται».

Ανάμεσα στους πρωταγωνιστές όμως της γενεαλογίας της ήττας, υπάρχει ένα ποίημα που πραγματεύεται το ιστορικό γεγονός της Άλωσης με όρους συγγενείς με εκείνους της πτώσης του Καζαντζάκη. Πρόκειται για το ολιγόστιχο ποίημα «Θεόφιλος Παλαιολόγος» γραμμένο ίσως πριν το 1891, δουλεμένο το 1903 και δημοσιευμένο το 1914: σε αυτό ο Αλεξανδρινός μετατοπίζει το βάρος από την κεντρική μορφή του Κωνσταντίνου σε ένα δευτερεύον πρόσωπο της ιστορίας, τον Θεόφιλο, ξάδελφο του αυτοκράτορα και λόγιο, ο οποίος μάχεται κοντά του κατά την τελευταία πολιορκία της Κωνσταντινούπολης.

Όπως παραδίδει ο Φραντζής στο χρονικό του που ενέπνευσε τον Καβάφη: ο Θεόφιλος «ως είδε τον βασιλέα μαχόμενον και την πόλιν κινδυνεύουσαν, μεγαλοφώνως, μετά κλαυθμού κράξας είπε “Θέλω θανείν μάλλον ή ζην”, και συρρήξας εαυτόν εν μέσω μετά κραυγής τους όσους εύρε πάντας διεσκέδασε και διεσκόρπισε και εθανάτωσεν».³² Παραλείποντας δεξιοτεχνικά εικόνες μαχών και οχλοβοής, ο ποιητής στήνει το σκηνικό του πάνω στις πέντε τελευταίες λέξεις του Παλαιολόγου. Έτσι φαντάζεται στη δραματική τους συμπύκνωση και την τραγική τους απλότητα το έκπαγλο τέλος της Αυτοκρατορίας και έτσι σκηνοθετεί την αλληγορία της πτώσης:

Ο τελευταίος χρόνος είν' αυτός. Ο τελευταίος των Γραικών
αυτοκρατόρων είν' αυτός. Κι αλίμονον
τί θλιβερά που ομιλούν πλησίον του.
Εν τη απογνώσει του, εν τη οδύνη
ο Κυρ Θεόφιλος Παλαιολόγος λέγει
«Θέλω θανείν μάλλον ή ζήν».

Α Κυρ Θεόφιλε Παλαιολόγο,
πόσον καημό του γένους μας, και πόση εξάντλησι
(πόσην απηύδησιν από αδικίες και κατατρεγμό)
οι τραγικές σου πέντε λέξεις περιείχαν.³³

Στον «καημό του γένους», την «εξάντλησι» από τις «αδικίες και τον κατατρεγμό» χαρτογραφείται η απομάγευση του ιστορικού παρελθόντος,

³² Όπως σημειώνει η Diana Haas, *Le problème religieux*, ό.π., σ. 60-1, οι τέσσερις πηγές πάνω στις οποίες στηρίζεται το ποίημα είναι: «[...] το Χρονικό του Γεωργίου Σφραντζή, η βυζαντινή πηγή, στις εκδόσεις Bekker του 1838; η *Πολιορκία και άλωση της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων εν έτει 1453*, σε ελληνική μετάφραση, δημοσιευμένη το 1909, του *Belagerung und Eroberung Constantinopels durch dei Türken in Jahre 1453* του A. D. Mordtmann (1859)· *Le Siège, la prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453* de G. Schlumberger, δημοσιευμένο το 1914; και η ελληνική μετάφραση του ίδιου έργου από τον Σπ. Λάμπρο (*Κωνσταντίνος Παλαιολόγος και η πολιορκία και η άλωση της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων τω 1453*), που δημοσιεύεται την ίδια χρονιά».

³³ «Θεόφιλος Παλαιολόγος», *Κρυμμένα Ποιήματα 1877; -1923*, φιλ. επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα, Ίκαρος, 1993, σ. 99.

πάλλεται ο «αντιηρωικός σφυγμός της Ιστορίας».³⁴ Στην διατύπωση του κοινού ιστορικού ορίζοντα και της ίδιας εθνικής εμπειρίας, ο Καβάφης συναντιέται όντως εδώ με τον ηρωικό, ασυμβίβαστο Καζαντζάκη. Ωστόσο, όπως εύστοχα σημειώνει ο Γ. Π. Σαββίδης, ο Αλεξανδρινός «αν και [...] Κωνσταντινοπολίτης από μάννα και από κύρη, δεν ενέδωσε στον πειρασμό να ταυτίσει τον εαυτό του με τον θρυλικό βασιλιά –όπως έκαναν αργότερα ο Καζαντζάκης και ο Ελύτης– αλλά στράφηκε προς έναν διανοούμενο, αφανή Παλαιολόγο».³⁵ Μοιάζει να μεταφράζει το συλλογικό τραύμα σε μια πιο προσωπική, εσωστρεφή ενατένιση, μια ενατένιση που θα τον στρέψει μερικά χρόνια αργότερα να αναζητήσει τη λυρική συγκίνηση στην αυθεντική κοίτη του δημοτικού τραγουδιού, όταν θα ασχοληθεί εκ νέου με την ίδια θεματική της άλωσης:

Αυτές τες μέρες διάβαζα δημοτικά τραγούδια,
Για τ' άθλα των κλεφτών και τους πολέμους,
Πράγματα συμπαθητικά· δικά μας, Γραικικά.

Διάβαζα και τα πένθιμα για τον χαμό της Πόλης.
«Πήραν την Πόλη, πήραν την· πήραν την Σαλονίκη» [...]

Όμως απ' τ' άλλα πιο πολύ με άγγιξε το άσμα
το Τραπεζούντιον με την παράξενη του γλώσσα
και με τη λύπη των Γραικών των μακρινών εκείνων
πού ίσως όλο πίστευαν που θα σωθούμε ακόμη.³⁶

Στην οδύνη των μακρινών εκείνων Γραικών και στη ματαίωση των ελπίδων αναγνωρίζει ο Αλεξανδρινός τη λύπη του γένους και το τελετουργικού του θρήνου. Και ίσως δεν είναι σύμπτωση ότι και ο Καζαντζάκης κλείνει την τραγωδία του για τον δικό του Κωνσταντίνο Παλαιολόγο με την επωδό του δημοτικού τραγουδιού της Άλωσης «πάλι με χρόνια με καιρούς, πάλι δικά μας θά' ναι» να προσκαλεί στο ανεκπλήρωτο θαύμα.

³⁴ Βλ. Γιάννης Δάλλας, *Καβάφης και Ιστορία*, Αθήνα, Ερμής, 1986, σ. 175-6: «Πίσω από στίχους εκφραστικής ολιγάρκειας σα να σχεδιάζεται αόριστα και η «φιλοσοφική» στάση των ηρώων. Από τις αδικίες και τους κατατρεγμούς, καημός και κάματος του προσώπου αλλά και της φυλής. [...] Αυτού του ηρωικού αισθήματος την απομυθοποίηση επιδίωξε ο Καβάφης. Για να μείνει η καθημερινή διάσταση των πραγμάτων. Ο αντιηρωικός σφυγμός της ιστορίας». Αντίστοιχα για το ίδιο ποίημα σημειώνει και ο Filippo Maria Pontani, «Κλασικά και βυζαντινά μοτίβα στα ανέκδοτα», *Επτά δοκίμια και μελετήματα για τον Καβάφη (1936-1974)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1991, σ. 195: «Η σύντομη “αριστεία” του Θεόφιλου, και ακόμη περισσότερο η φράση του, αντάξια ενός τραγικού ήρωα, συγκινούν τον Καβάφη, που εδώ εκφράζεται με τους πνιγμένους τόνους της υπαρξιακής παραδοχής (την ελαφραίνει ίσως το αναστενακτικό του α)».

³⁵ Γ. Π. Σαββίδης, «Κρίσιμες μάχες του Ελληνισμού, *Μικρά Καβαφικά*, τόμ. Α', Αθήνα, Ερμής, σ. 354. Βλ. αντίστοιχα και Ζήσιμος Λορεντζάτος, *Μικρά αναλυτικά στον Καβάφη*, Αθήνα, Ίκαρος, 1977, σ. 12: «όχι με τη συγκατάβαση του γραμματισμένου αστού ή του λόγιου φαναριώτικου γόνου, αλλά τη θέρμη της καρδιάς».

³⁶ «Πάρθεν» (1921), *Κρυμμένα Ποιήματα*, ό.π., σ. 108. Για το ποίημα αυτό και την καταγωγή του από τη δημοτική παράδοση, βλ. τη διεισδυτική ανάλυση της Σταματίας Λαουμτζή, «Ο θρήνος της Πόλης», *Κ. Π. Καβάφης και δημοτικό τραγούδι*, Αθήνα, Ίκαρος, 2021, σ. 299-329.

Σχεδίαση και Πειραματική Αξιολόγηση Παιγνιώδους Chatbot για την Ενίσχυση της Γλωσσικής Μάθησης

Παναγιώτης Γάκης^α, Ισμήνη Ζγολόμπη^β

^αΕπίκουρος Καθηγητής με θητεία, Γιαννιτσών 68, Πάτρα, 26223, Ελλάδα

^βΓλωσσολόγος, Ηλείας 78, Πάτρα, 26224, Ελλάδα

Περίληψη

Τα chatbots, αξιοποιώντας την Τεχνητή Νοημοσύνη (TN), αποτελούν βασικά εργαλεία σε πολλές σύγχρονες εφαρμογές, όπως η εκπαίδευση, η ψυχαγωγία και η παροχή πληροφοριών, με στόχο την επίτευξη φυσικής επικοινωνίας ανθρώπου-μηχανής. Η τεχνολογία αυτή βασίζεται στην Επεξεργασία Φυσικής Γλώσσας (NLP) και εξελιγμένους αλγορίθμους, προκειμένου να παρέχεται μια ρεαλιστική εμπειρία αλληλεπίδρασης. Η εξέλιξή τους από τα πρώτα παραδείγματα όπως το ELIZA και το PARRY, έως τα σύγχρονα συστήματα όπως το ChatGPT, δείχνει την πρόοδο στη χρήση εποπτευόμενης και ενισχυτικής μάθησης για τη δημιουργία πιο φυσικών απαντήσεων. Παρά τις σημαντικές βελτιώσεις, οι προκλήσεις γύρω από την αξιοπιστία των απαντήσεων παραμένουν. Τα σύγχρονα chatbots, όπως το ChatGPT, χρησιμοποιούν τεχνολογίες NLP για την κατανόηση και παραγωγή φυσικής γλώσσας, γεγονός που ενισχύει την εμπειρία του χρήστη μέσω της δημιουργίας εξατομικευμένων και κατανοητών απαντήσεων. Τα chatbots διακρίνονται σε τρεις βασικούς τύπους ανάλογα με την πολυπλοκότητα της αλληλεπίδρασης: Single Intent No Turn, Single Intent Single Turn και Multi Intent Multi Turn. Κάθε τύπος έχει διαφορετικές εφαρμογές και προσφέρει ποικίλα οφέλη, από την εξοικονόμηση χρόνου έως την ενίσχυση της αποδοτικότητας στην εξυπηρέτηση πελατών, την υγεία και την εκπαίδευση. Το chatbot «Μνημοσύνη» αποτελεί ένα προηγμένο σύστημα Επεξεργασίας Φυσικής Γλώσσας, ικανό να αναλύει και να εξάγει πληροφορίες από μεγάλες συλλογές κειμένων, με χαρακτηριστικά που περιλαμβάνουν ακρίβεια στην αναγνώριση ονοματικών οντοτήτων και δυνατότητα επέκτασης σε άλλες εφαρμογές. Συγκριτικά με το ChatGPT, το Mnemosyne διαφέρει στον τρόπο επεξεργασίας δεδομένων και ανάλυσης γλώσσας, με την πρώτη να χρησιμοποιεί τεχνικές γραμματικών τύπου συμφραζομένων για πιο σύνθετη ανάλυση.

© 2025 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις-κλειδιά: Τεχνητή Νοημοσύνη, Μηχανές Συζήτησης, Επεξεργασία Φυσικής Γλώσσας, Μηχανική Μάθηση

doi:

Abstract

Chatbots, leveraging Artificial Intelligence (AI), are essential tools in many modern applications such as education, entertainment, and information provision, aiming to achieve natural human-machine communication. This technology is based on Natural Language Processing (NLP) and advanced algorithms to provide a realistic interaction experience. Their evolution from early examples like ELIZA and PARRY to modern systems like ChatGPT demonstrates progress in the use of supervised and reinforcement learning to generate more natural responses. Despite significant improvements, challenges surrounding the reliability of responses remain. Modern chatbots like ChatGPT utilize NLP technologies to understand and generate natural language, enhancing user experience by creating personalized and comprehensible responses. Chatbots are categorized into three main types based on the complexity of interaction: Single Intent No Turn, Single Intent Single Turn, and Multi Intent Multi Turn. Each type has different applications and offers various benefits, from saving time to enhancing efficiency in customer service, healthcare, and education. The "Mnemosyne" chatbot is an advanced Natural Language Processing system capable of analyzing and extracting information from large text collections, featuring capabilities such as accuracy in named entity recognition and the ability to expand into other applications. Compared to ChatGPT, Mnemosyne differs in its data processing and language analysis approach, using context-based grammatical techniques for more complex analysis.

© 2025 Library and Information Center, University of the Peloponnese

KeyWords: Artificial Intelligence (AI), Chatbots, Natural Language Processing (NLP), Machine Learning

1. Εισαγωγή

Τα chatbots, αξιοποιώντας την Τεχνητή Νοημοσύνη (TN), αποτελούν σήμερα βασικά εργαλεία στην καθημερινότητα, με εφαρμογές στην εκπαίδευση, στην ψυχαγωγία και στην παροχή πληροφοριών. Στόχος τους είναι η όσο το δυνατόν φυσικότερη συνομιλία ανθρώπου-μηχανής, βασισμένη σε συστήματα Επεξεργασίας Φυσικής Γλώσσας (NLP) και εξελιγμένους αλγόριθμους. Παρά την εντυπωσιακή πρόοδο, εξακολουθούν να υπάρχουν προκλήσεις ως προς την αξιοπιστία των παραγόμενων απαντήσεων (Jwala et al., 2019).

Η ιστορική τους εξέλιξη περιλαμβάνει σημαντικά παραδείγματα: ELIZA (1966), PARRY (Colby et al., 1972), Jabberwacky, TINYMUD (Mauldin, 1994), ALICE (Wallace, 2009) και το Watson της IBM. Το 2022 εμφανίζεται το ChatGPT, ένα ισχυρό εργαλείο παραγωγής λόγου με ανθρώπινο ύφος, ικανό για σύνθετη ανάλυση και δημιουργία περιεχομένου. Η εκπαίδευσή του βασίζεται σε εποπτευόμενη και ενισχυτική μάθηση μέσω του αλγορίθμου PRO, ο οποίος προσαρμόζει τις απαντήσεις με βάση ανταμοιβές ή τιμωρίες (Rajaraman, 2023). Το σύστημα μαθαίνει από δειγματοληπτικά δεδομένα και κατατάσσει τις παραγόμενες απαντήσεις για τη βελτίωση της απόδοσης.

Η ανάπτυξη αξιόπιστων chatbots απαιτεί τη συνεργασία επιστημόνων TN και γλωσσολόγων, με στόχο την κατασκευή μηχανών που όχι μόνο κατανοούν, αλλά και παράγουν ανθρώπινη γλώσσα με ακρίβεια και φυσικότητα. Οι μηχανικοί υπολογιστών σχεδιάζουν και υλοποιούν αλγόριθμους και συστήματα που επιτρέπουν στο chatbot να λειτουργεί. Στη συνέχεια οι ειδικοί στην υπολογιστική γλωσσολογία ασχολούνται με τη γραφή κανόνων που βασίζονται στα συστήματα αυτά, οι οποίοι αποσκοπούν στη δημιουργία μιας υπολογιστικής γραμματικής που θα επιτρέπει στο chatbot να κατανοεί και εν τέλει να παράγει φυσική γλώσσα.

2. Η Μηχανή που Κατανοεί και Δημιουργεί Γλώσσα: Από την Ανάλυση στην Παραγωγή

Όταν μια συνομιλία βασίζεται αποκλειστικά σε τεχνητή νοημοσύνη (TN), το αποτέλεσμα είναι συχνά ένας διάλογος άκαμτος, χωρίς φυσική ροή και συναισθηματική χροιά. Πολλά chatbots σήμερα, όπως το ChatGPT, χρησιμοποιούν μόνο αλγόριθμους TN, με αποτέλεσμα η επικοινωνία να φαίνεται μηχανική. Όμως, όταν σε αυτά τα συστήματα ενσωματώνεται η Επεξεργασία Φυσικής Γλώσσας (NLP), η συνομιλία γίνεται πιο ρεαλιστική και ανθρώπινη (Jurafsky & Martin, 2008).

Η NLP επιτρέπει στο σύστημα να επεξεργάζεται τη γλώσσα με τρόπους που πλησιάζουν την ανθρώπινη επικοινωνία. Μέσω της Κατανόησης Φυσικής Γλώσσας (NLU), το σύστημα "καταλαβαίνει" τι λέει ο χρήστης, ενώ μέσω της Δημιουργίας Φυσικής Γλώσσας (NLG) μπορεί να δημιουργεί φυσικές και κατανοητές απαντήσεις. Αυτό κάνει τη συνομιλία πιο ευχάριστη, διαδραστική και φιλική προς τον χρήστη.

Επιπλέον, με την προσθήκη αυτών των τεχνολογιών, το chatbot μπορεί να λαμβάνει υπόψη του το ύφος, τις εκφράσεις και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της γλώσσας του κάθε χρήστη. Αυτό αυξάνει την προσοχή και τη συμμετοχή του

ανθρώπου στη συνομιλία, ενισχύει την εμπιστοσύνη του προς το σύστημα και βελτιώνει τη συνολική εμπειρία αλληλεπίδρασης.

Συνοπτικά, η NLP περιλαμβάνει την κατανόηση (NLU) και τη δημιουργία γλώσσας (NLG), όπως φαίνεται και στην απλή εξίσωση:

$$NLP = NLU + NLG$$

Η συνεργασία αυτών των τεχνολογιών κάνει τα σύγχρονα chatbots πιο αποδοτικά και "ανθρώπινα" στην επικοινωνία τους.

3. Είδη chatbots

Μπορούμε να διακρίνουμε τρία είδη chatbots που χρησιμοποιούνται σε διάφορους τομείς: το Single Intent No Turn, το Single Intent Single Turn, και το Multi Intent Multi Turn. Κάθε τύπος έχει διαφορετική λειτουργία και εφαρμογή, και φυσικά τα οφέλη τους ποικίλλουν ανάλογα με το πλαίσιο και τις ανάγκες των χρηστών.

3.1 Single Intent No Turn

Αυτός ο τύπος chatbot είναι ο πιο απλός και συνήθως εκτελεί μία συγκεκριμένη ενέργεια χωρίς να υπάρχει διάλογος με τον χρήστη. Για παράδειγμα, ένα σύστημα ειδοποιήσεων που στέλνει αυτόματα μηνύματα όταν πληρούνται συγκεκριμένες συνθήκες είναι ένα chatbot αυτού του τύπου. Αν ο χρήστης έχει χαμηλό υπόλοιπο στον τραπεζικό του λογαριασμό, το σύστημα θα τον ενημερώσει χωρίς να χρειάζεται να αλληλεπιδράσει περαιτέρω μαζί του.

Παράδειγμα:

- Χρήστης: Δεν απαιτεί καμία ενέργεια.
- Chatbot: Αποστέλλει αυτόματα ειδοποίηση για το χαμηλό υπόλοιπο του τραπεζικού λογαριασμού.

Τα οφέλη αυτού του τύπου είναι κυρίως η εξοικονόμηση χρόνου και η αυτοματοποίηση καθημερινών διαδικασιών χωρίς να απαιτείται η συμμετοχή του χρήστη. Η έλλειψη αλληλεπίδρασης μειώνει τις ανάγκες για ενεργή παρακολούθηση και δίνει τη δυνατότητα στον χρήστη να ενημερώνεται χωρίς ενέργειες από την πλευρά του. Ένα άλλο παράδειγμα τέτοιας μορφής chatbot είναι όταν επεξεργάζεται και ταξινομεί αυτόματα τα μηνύματα του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου.

3.2 Single Intent Single Turn

Σε αυτόν τον τύπο chatbot, η συνομιλία είναι ελαφρώς πιο εξελιγμένη, καθώς ο χρήστης ζητά πληροφορίες ή εκτελεί μια ενέργεια με έναν συγκεκριμένο σκοπό. Ο διάλογος, όμως, ολοκληρώνεται με μία μόνο ανταλλαγή μηνυμάτων, χωρίς περαιτέρω αλληλεπίδραση. Για παράδειγμα, αν ο χρήστης ζητήσει πληροφορίες για τις ώρες λειτουργίας ενός καταστήματος ή να ρυθμίσει ένα ξυπνητήρι, το

chatbot θα δώσει την πληροφορία ή θα εκτελέσει την ενέργεια και θα ολοκληρωθεί η συνομιλία.

Παράδειγμα:

- Χρήστης: "Πότε αρχίζει η εξεταστική στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου στο Τμήμα Φιλολογίας;"
- Chatbot: "Η εξεταστική αρχίζει τη Δευτέρα, 2-9-2024."

Τα οφέλη αυτού του τύπου chatbot περιλαμβάνουν τη γρήγορη εξυπηρέτηση για απλές ερωτήσεις ή ενέργειες. Είναι ιδανικό για χρήστες που θέλουν άμεσες και ακριβείς απαντήσεις χωρίς να χρειάζεται να μπαίνουν σε πολύπλοκες συζητήσεις. Ωστόσο, δεν μπορεί να διαχειριστεί αιτήματα που περιλαμβάνουν πολλές προθέσεις ή σύνθετα δεδομένα.

3.3 Multi Intent Multi Turn

Αυτός ο τύπος chatbot είναι ο πιο εξελιγμένος και μπορεί να διαχειριστεί πολλές διαφορετικές προθέσεις κατά τη διάρκεια της συνομιλίας. Εδώ, το chatbot μπορεί να καταλάβει και να συνδυάσει διαφορετικά θέματα ή αιτήματα του χρήστη και να συνεχίσει τη συζήτηση χωρίς να χρειάζεται συνεχώς διευκρινίσεις. Η δυνατότητα "multi turn" σημαίνει ότι το chatbot μπορεί να θυμάται τι έχει συζητηθεί προηγουμένως και να επανέρχεται σε αυτό.

Παράδειγμα:

- Χρήστης: "Καλημέρα, πότε έχει δρομολόγιο για Αθήνα από Σάμο;"
- Chatbot: "Καλημέρα! Θέλετε με πλοίο ή αεροπλάνο;"
- Χρήστης: "Με πλοίο καλύτερα."
- Chatbot: "Ποια ημερομηνία;"
- Χρήστης: "Στις 27-10-2024."
- Chatbot: "Το δρομολόγιο Αθήνα – Σάμος στις 27-10-2024 γίνεται με το πλοίο Express. Αν θέλετε με αεροπλάνο, υπάρχει πτήση A78 της Aegean στις 07:15 και στις 14:30."

Αυτός ο τύπος chatbot είναι πολύ χρήσιμος όταν ο χρήστης θέλει να διαχειριστεί πολλαπλά αιτήματα σε μία συνομιλία, όπως πληροφορίες για εισιτήρια, καιρικές συνθήκες ή ακόμα και να πραγματοποιήσει κρατήσεις. Το chatbot, αφού συλλέξει όλες τις απαραίτητες πληροφορίες, παρέχει μια ολοκληρωμένη απάντηση.

Τα οφέλη του Multi Intent Multi Turn περιλαμβάνουν την καλύτερη εμπειρία χρήστη, καθώς το chatbot μπορεί να διαχειριστεί πολλές ερωτήσεις ταυτόχρονα και να κρατήσει τα συμφραζόμενα της συζήτησης. Είναι κατάλληλο για πιο σύνθετες εργασίες και συζητήσεις, προσφέροντας εξατομικευμένα και ακριβή εξυπηρέτηση.

4. Οφέλη Χρήσης των Chatbots

Τα chatbots προσφέρουν πολλά οφέλη σε διάφορους τομείς, όπως:

- Εξυπηρέτηση Πελατών: Παρέχουν άμεσες και ακριβείς απαντήσεις σε ερωτήσεις πελατών, βελτιώνοντας την εμπειρία τους και μειώνοντας τον χρόνο αναμονής.
- Υγεία και Ιατρική: Προγραμματίζουν ραντεβού, απαντούν σε συχνές ερωτήσεις και βοηθούν στην κατηγοριοποίηση ιατρικών εγγράφων.
- Εκπαίδευση: Εξυπηρετούν ως υποστηρικτικά εργαλεία στη διαδικασία μάθησης, δίνοντας στους μαθητές προσωπικές και εξατομικευμένες πληροφορίες για το αντικείμενο που μελετούν.
- Δημόσια Διοίκηση: Παρέχουν πληροφορίες για διαδικασίες και αιτήσεις, διευκολύνοντας την επικοινωνία με τις δημόσιες υπηρεσίες.
- Εμπόριο: Βοηθούν τις επιχειρήσεις να εξυπηρετούν τους πελάτες τους γρήγορα και αποτελεσματικά, οδηγώντας σε αυξημένες πωλήσεις και καλύτερη ικανοποίηση πελατών.

Η εξέλιξη των chatbots είναι συνεχής και αυτά τα εργαλεία είναι όλο και πιο διαδεδομένα σε όλους τους τομείς της καθημερινότητας, από την προσωπική χρήση μέχρι τις επαγγελματικές εφαρμογές. Με τη δυνατότητα να εξυπηρετούν πολλούς χρήστες ταυτόχρονα, να παρέχουν προσωποποιημένες υπηρεσίες και να αυτοματοποιούν διαδικασίες, τα chatbots συμβάλλουν σημαντικά στην εξοικονόμηση χρόνου και στη βελτίωση της αποδοτικότητας.

5. Το chatbot Μνημοσύνη

Το chatbot «Μνημοσύνη» είναι ένα ολοκληρωμένο σύστημα Επεξεργασίας Φυσικής Γλώσσας που επιτρέπει την ανάλυση και εξαγωγή πληροφορίας από κείμενα. Διαθέτει προηγμένες τεχνολογίες και γλωσσικούς πόρους, στοιχείο που το καθιστά ιδανικό για την επεξεργασία μεγάλων δεδομένων. Σημαντικά χαρακτηριστικά του περιλαμβάνουν την ικανότητα επεξεργασίας μεγάλων συλλογών κειμένων, την ακρίβεια στην αναγνώριση ονοματικών οντοτήτων και γεγονότων, και τη δυνατότητα επέκτασης σε όλες τις λειτουργίες του. Η ανάπτυξή του πραγματοποιήθηκε από την εταιρεία NEUROLINGO, η οποία είναι ειδική στις εφαρμογές Τεχνητής Νοημοσύνης και Επεξεργασίας Φυσικής Γλώσσας (Παναγιωτακόπουλος et al., 2022).

Το σύστημα «Μνημοσύνη» ενσωματώνει πλήθος τεχνολογιών, όπως ορθογραφικούς διορθωτές, λεξικά συνωνύμων και εργαλεία Μηχανικής Μάθησης όπως ταξινομητές Bayes και Λογιστικής Παλινδρόμησης. Μπορεί να χρησιμοποιηθεί τόσο ως βιβλιοθήκη για ενσωμάτωση σε άλλες εφαρμογές όσο και ως εφαρμογή κονσόλας ή web εφαρμογή σε περιβάλλοντα νέφους. Η αρχιτεκτονική του περιλαμβάνει τη συλλογή εγγράφων, επόπτες επεξεργασίας και εκφορτωτές για την ανάλυση και εξαγωγή δεδομένων.

Το «Μνημοσύνη» οργανώνει τα δεδομένα σε αρχεία και καταλόγους, ενώ υποστηρίζει την επεξεργασία κειμένων σε διάφορες μορφές (π.χ. DOC, HTML, PDF). Τα δεδομένα αποθηκεύονται και τυγχάνουν διαχείρισης μέσω

επεξεργαστών σώματος κειμένων, επιτρέποντας την αποδοτική ανάλυση. Επίσης, μπορεί να ενσωματώνει δεδομένα από διαφορετικές πηγές, όπως ιστοσελίδες και κοινωνικά δίκτυα.

Η επεξεργασία της συλλογής περιλαμβάνει τρεις φάσεις: 1) την αποσύνθεση του κειμένου σε κομμάτια (προτάσεις, λέξεις), 2) τον εμπλουτισμό με μορφολογική και συντακτική πληροφορία, και 3) την ανίχνευση οντοτήτων και γεγονότων. Οι αναλύσεις αποθηκεύονται σε XML αρχεία και η εξαγωγή δεδομένων μπορεί να γίνει σε πολλούς τύπους αρχείων, όπως βάσεις δεδομένων ή JSON (Παναγιωτακόπουλος et al., 2022).

5.1 Γραμματική υλοποίησης

Ο N. Chomsky (1956) πρότεινε διάφορους τύπους γραμματικών που διαφέρουν σε σχέση με τους κανόνες τους και τους τύπους εκφράσεων που παράγουν. Μια τυπική γραμματική είναι ένα σύστημα παραγωγής συμβολοσειρών, το οποίο αποτελείται από τέσσερα στοιχεία: T, N, P και S. Τα T είναι τα τερματικά σύμβολα, τα οποία είναι τα αλφαριθμητικά σύμβολα της γλώσσας που δεν μπορούν να τροποποιηθούν κατά τη διάρκεια της επεξεργασίας. Τα N είναι τα μη τερματικά σύμβολα, τα οποία μπορούν να αντικατασταθούν με άλλες συμβολοσειρές. Οι κανόνες παραγωγής (P) καθορίζουν πώς τα σύμβολα μπορούν να αναλύονται και να παράγουν νέες συμβολοσειρές. Τέλος, το S είναι το αρχικό σύμβολο, το οποίο ξεκινά τη διαδικασία παραγωγής συμβολοσειρών.

Η ιεραρχία των γραμματικών που πρότεινε ο Chomsky περιλαμβάνει τέσσερις τύπους, που ταξινομούνται από τον πιο αδύναμο στον πιο ισχυρό:

1. Γραμματικές τύπου 0 (unrestricted grammars): Αυτές περιλαμβάνουν όλες τις τυπικές γραμματικές και μπορούν να παράγουν όλες τις γλώσσες που μπορεί να αναγνωρίσει μια μηχανή Turing.
2. Γραμματικές τύπου 1 (context-sensitive grammars): Εδώ οι κανόνες παραγωγής περιλαμβάνουν τόσο τερματικά όσο και μη τερματικά σύμβολα και η αντικατάσταση μιας μεταβλητής εξαρτάται από το περιβάλλον της.
3. Γραμματικές τύπου 2 (context-free grammars): Αυτές χρησιμοποιούνται για την ανάλυση των περισσότερων γλωσσών προγραμματισμού και περιλαμβάνουν κανόνες με μη τερματικά σύμβολα στην αριστερή πλευρά και συμβολοσειρές στη δεξιά.
4. Γραμματικές τύπου 3 (regular grammars): Οι πιο περιορισμένες γραμματικές, οι οποίες χρησιμοποιούν απλούς κανόνες για την παραγωγή συμβολοσειρών.

Οι γραμμικές γραμματικές χωρίς συμφραζόμενα (context-free grammars) είναι ιδιαίτερα χρήσιμες στην ανάλυση της φυσικής γλώσσας και στον σχεδιασμό chatbots, επειδή επιτρέπουν την ανάλυση των προτάσεων χωρίς να λαμβάνεται υπόψη το περιεχόμενο. Αυτό συμβαδίζει με τη δομή της φυσικής γλώσσας, όπου οι λέξεις (τερματικά σύμβολα) συνδυάζονται με άλλες λέξεις ή φράσεις (μεταβλητά σύμβολα), όπως άρθρα, ουσιαστικά, ρήματα και επίθετα (Jurafsky & Martin, 2003).

Στη συμφραστική γραμματική (context-sensitive grammar), η αντικατάσταση των μεταβλητών εξαρτάται από το περιβάλλον τους (σε αντίθεση με τις γραμματικές χωρίς συμφραζόμενα), κάτι που επιτρέπει την πιο σύνθετη ανάλυση. Ο κανόνας της συμφραστικής γραμματικής είναι της μορφής $\alpha\beta \rightarrow \alpha'\beta'$, όπου η μεταβλητή A μπορεί να αντικατασταθεί με τη συμβολοσειρά γ μόνο αν είναι περιτριγυρισμένη από τα συμφραζόμενα α και β . Αυτός ο τύπος γραμματικής χρησιμοποιείται συχνά σε εφαρμογές φυσικής γλώσσας, όπως η αυτόματη διόρθωση κειμένων (Jurafsky & Martin, 2003).

Η έννοια της συμφραστικής γραμματικής είναι ιδιαίτερα χρήσιμη στη φυσική γλώσσα, καθώς η σημασία των λέξεων εξαρτάται συχνά από το περιβάλλον τους, κάτι που επιτρέπει τη δημιουργία πιο ακριβών μοντέλων για την ανάλυση γλωσσικών δομών (Γάκης, 2015). Για παράδειγμα, η ανάλυση των διαλόγων ενός chatbot απαιτεί φορμαλισμούς γραμματικών ενοποίησης (unification grammars) που λαμβάνουν υπόψη το συμφραστικό περιβάλλον της συνομιλίας (Walker & McCord, 1987). Αυτές οι γραμματικές είναι ιδιαίτερα χρήσιμες για την ανάλυση σύνθετων φαινομένων όπως η μεταβατικότητα ή η προαιρετικότητα.

Παρά τα πλεονεκτήματά τους, οι context-free grammars συχνά είναι περιορισμένες στην πρακτική χρήση τους, καθώς οι κανόνες τους είναι αναγκασμένοι να είναι πλεοναστικοί για να καλύψουν όλα τα συντακτικά φαινόμενα, γεγονός που μπορεί να οδηγήσει σε λάθη στην ανάλυση (Androutsopoulos, 1996). Αντίθετα, οι context-sensitive grammars προσφέρουν μεγαλύτερη ακρίβεια και ευελιξία, αν και απαιτούν μεγαλύτερο υπολογιστικό κόστος, κυρίως λόγω της ανάγκης για ενδελεχή ανάλυση του συμφραζόμενου. Συνολικά, η χρήση των συμφραστικών γραμματικών στη μηχανική ανάλυση της φυσικής γλώσσας επιτρέπει την ακριβέστερη κατανόηση του νοήματος και τη βελτίωση των εφαρμογών όπως τα chatbots, ενώ παράλληλα αντιμετωπίζει τις προκλήσεις που προκύπτουν από την πολυπλοκότητα της ανθρώπινης γλώσσας.

6. Σύγκριση Μνημοσύνης με ChatGPT

Ο τρόπος ανάλυσης μιας συνομιλίας διαφοροποιείται σημαντικά στο ChatGPT και στο Mnemosyne Chatbot, καθώς οι δύο πλατφόρμες χρησιμοποιούν διαφορετικές προσεγγίσεις στη γλωσσική μοντελοποίηση και την επεξεργασία δεδομένων. Ουσιαστικά, πρόκειται για δύο διαφορετικά μοντέλα γλωσσικής επεξεργασίας, το καθένα με δυνατότητες και περιορισμούς που διαφέρουν.

Το ChatGPT χρησιμοποιεί μια στατιστική προσέγγιση για την ανάλυση και την παραγωγή της γλώσσας. Το μοντέλο εκπαιδεύεται σε τεράστιες ποσότητες δεδομένων κειμένων για να κατανοήσει τη γλωσσική δομή και να δημιουργεί προβλέψεις για τις επόμενες λέξεις ή φράσεις σε μια πρόταση. Η δυνατότητα του ChatGPT να παρέχει πληροφορίες, να γράφει άρθρα, να μεταφράζει κείμενα, να διορθώνει κώδικα και να προτείνει βιβλία ή ταινίες βασίζεται στην ικανότητά του να αναγνωρίζει μοτίβα και σχέσεις στα δεδομένα εκπαίδευσης. Παρά την εντυπωσιακή ποικιλία δυνατοτήτων του, το ChatGPT περιορίζεται από την έλλειψη κατανόησης των γεγονότων και των προσωπικών εμπειριών. Οι απαντήσεις του βασίζονται αποκλειστικά στα δεδομένα εκπαίδευσης και την πιθανότητα, χωρίς να προκύπτει νέα γνώση ή πρωτότυπες ιδέες.

Αντίθετα, το Mnemosyne Chatbot έχει μια πιο στοχευμένη και εξειδικευμένη προσέγγιση στη γλωσσική ανάλυση. Έχει εκπαιδευτεί σε δεδομένα που αφορούν συγκεκριμένα πεδία, όπως τα δρομολόγια των πλοίων, και είναι ικανό να παρέχει πιο ακριβείς και χρήσιμες πληροφορίες για το θέμα αυτό. Το Mnemosyne δεν επεξεργάζεται απλά τις λέξεις με βάση στατιστικά δεδομένα, αλλά εστιάζει στη σημασία και στη σύνδεση των δεδομένων που διαθέτει. Επομένως, η πληροφορία που παρέχει είναι πιο εξειδικευμένη και μπορεί να περιλαμβάνει συγκεκριμένες ημερομηνίες και ώρες, εφόσον αυτά τα δεδομένα είναι διαθέσιμα και οργανωμένα στη βάση του συστήματός του.

Η σύγκριση μεταξύ των δύο chatbots δείχνει ότι το ChatGPT παρέχει γενικές και συχνά αόριστες απαντήσεις, ειδικά όταν η ερώτηση δεν περιλαμβάνει αρκετές λεπτομέρειες. Για παράδειγμα, όταν κάποιος ζητάει να μάθει την ώρα αναχώρησης ενός καραβιού, το ChatGPT συνιστά την επίσκεψη σε μια ιστοσελίδα ή την επικοινωνία με την τοπική εταιρεία, χωρίς να παρέχει συγκεκριμένη πληροφορία (Brownlee, 2020). Αντίθετα, το Mnemosyne Chatbot, που έχει εκπαιδευτεί με δεδομένα του συγκεκριμένου τομέα, είναι σε θέση να παρέχει ακριβείς ώρες αναχώρησης και άλλες λεπτομέρειες για το ταξίδι, αν και απαιτεί από τον χρήστη να παρέχει τις απαραίτητες πληροφορίες (όπως την ημερομηνία και το λιμάνι αναχώρησης).

Αξιοσημείωτο είναι ότι το Mnemosyne Chatbot διαχειρίζεται πιο αποτελεσματικά και τις εισαγωγικές ερωτήσεις. Όταν για παράδειγμα ζητείται μια γενική πληροφορία για τα δρομολόγια των πλοίων, το ChatGPT παρέχει μια εκτενή λίστα δυνατοτήτων χωρίς να εστιάζει στο συγκεκριμένο ζήτημα του χρήστη. Από την άλλη πλευρά, το Mnemosyne Chatbot επικεντρώνεται στην παροχή πληροφοριών για τα λιμάνια και τα δρομολόγια που διαθέτει, περιορίζοντας την απάντηση σε αυτόν τον τομέα, κάτι που είναι πιο χρήσιμο για τον χρήστη που ενδιαφέρεται για συγκεκριμένα δεδομένα.

Επιπλέον, το Mnemosyne Chatbot έχει την ικανότητα να ανιχνεύει προθέσεις, συναισθήματα και το υπόρρητο νόημα πίσω από τις φράσεις, κάτι που είναι πιο δύσκολο για το ChatGPT, το οποίο εκπαιδεύεται σε δεδομένα και όχι στην ουσιαστική κατανόηση του συναισθηματικού ή κοινωνικού πλαισίου των συνομιλιών. Αυτή η διαφορά γίνεται ιδιαίτερα εμφανής όταν πρόκειται για ευαίσθητα ή ειδικά θέματα, όπως νομικά ή ιατρικά ζητήματα, όπου η ανάγκη για ακριβή και υπεύθυνη πληροφόρηση είναι υψίστης σημασίας.

Η δημιουργικότητα του ChatGPT, παρά την εντυπωσιακή του ικανότητα να σχηματίζει κείμενα, περιορίζεται από την ανάγκη του να ακολουθεί γλωσσικά μοτίβα που υπάρχουν στα δεδομένα εκπαίδευσης (Brownlee, 2020). Αυτό σημαίνει ότι, ενώ μπορεί να δημιουργήσει εξαιρετικά πειστικά και λογικά κείμενα, δεν είναι σε θέση να προτείνει πραγματικά καινοτόμες ή πρωτότυπες ιδέες με την ίδια ευχέρεια όπως ένας άνθρωπος.

Αντίθετα, το Mnemosyne Chatbot, λόγω της γλωσσικής ανάλυσης και της εξειδίκευσης στον τομέα των δρομολογίων, για παράδειγμα, μπορεί να προσφέρει λύσεις σε πιο συγκεκριμένα ζητήματα με μεγαλύτερη ακρίβεια και αξιοπιστία, εστιάζοντας στις ανάγκες του χρήστη και στην εξειδικευμένη πληροφορία που διαθέτει.

Συμπερασματικά, η ανάλυση μιας συνομιλίας στο ChatGPT βασίζεται στη στατιστική πρόβλεψη και στη γενική αναγνώριση γλωσσικών μοτίβων, ενώ το Mnemosyne Chatbot χρησιμοποιεί μια πιο εξειδικευμένη και εστιασμένη προσέγγιση, που το καθιστά πιο αποτελεσματικό σε συγκεκριμένους τομείς. Το ChatGPT μπορεί να προσφέρει ευρύ φάσμα δυνατοτήτων, αλλά οι απαντήσεις του ενδέχεται να είναι γενικές, ενώ το Mnemosyne Chatbot μπορεί να παρέχει πιο ακριβείς και συγκεκριμένες πληροφορίες, αν και σε περιορισμένο πεδίο.

Βιβλιογραφία

- Androutsopoulos, I. (1996). *A Principled Framework for Constructing Natural Language Interfaces to Temporal Databases*. PhD thesis. University of Edinburgh.
- Brownlee, J. (2020). *Data Preparation for Machine Learning: Data Cleaning, Feature Selection, and Data Transforms in Python*. Machine Learning Mastery.
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press.
- Colby, K. M., Hilf, F. D., Weber, S., & Kraemer, H. C. (1972). Turing-like indistinguishability tests for the validation of a computer simulation of paranoid processes. *Artificial Intelligence*, 3(2), 199-221.
- Jurafsky, D. & Martin, J. (2003). *Speech and Language Processing: An Introduction to Natural Language Processing, Computational Linguistics and Speech Recognition*. Pearson.
- Jurafsky, D., & Martin, J. H. (2008). *Speech and Language Processing: An Introduction to Natural Language Processing, Computational Linguistics, and Speech Recognition* (2nd ed.). Prentice Hall.
- Jwala, K. Sirisha, G., Padma, Raju, G., (2019). Developing a Chatbot using Machine Learning. *International Journal of Recent Technology and Engineering* 8, 89-92.
- Mauldin, M. L. (1994). ChatterBots, TinyMuds, and the Turing Test: Entering the Loebner Prize Competition. *Proceedings of the Eleventh National Conference on Artificial Intelligence*. Palo Alto, CA: AAAI Press, 16-21.
- Rajaraman, V. (2023). From ELIZA to ChatGPT, History of Human-Computer Conversation, *Resonance* 28, 889-905.
- Wallace, R. S. (2009). The anatomy of A.L.I.C.E. In Epstein, R., Roberts, G., & Beber, G. (eds.), *Parsing the Turing test: Philosophical and Methodological Issues in the Quest for the Thinking Computer*. Springer, 181-210.
- Walker, A. & McCord, M. (1987). *Knowledge Systems and Prolog*. Addison-Wesley.
- Γάκης, Π. (2015). *Σχεδιασμός, κατασκευή και αξιολόγηση ελληνικού γραμματικού διορθωτή*. Διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Πατρών.

Παναγιωτακόπουλος, Χ., Τσαλίδης, Χ., Γάκης, Π., Κόκκινος Θ. (2022).
*Υπολογιστική Γλωσσολογία. Από τον προγραμματισμό μέχρι τη διδακτική
πράξη.* Κάλλιπος, Ανοικτά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα.

The Regeneration of historic city centers as a key factor of Urban sustainable development: case study of Kalamata's Historic Center

Isidora Thymi^a, Eugenia Bitsani^b, Ioanna Spiliopoulou^c

^a Phd Candidate, Department of Business and Organization Administration,
University of the Peloponnese

^b Professor, Department of Business and Organization Administration,
University of the Peloponnese

^c Emeritus Professor, Department of History, Archaeology and Cultural Resources Management,
University of the Peloponnese

Abstract

This study outlines the significance of historic city centers as the main part of urban heritage, encompassing both tangible and intangible elements, for social cohesion, cultural diversity and collective memory. Living in times of uncertainty and various emergency situations as well as continuous urbanisation has threatened many old cities, resulting in the loss of historical structures and cultural identity. To effectively address these challenges, we need a variety of actors, resources and tools that can unleash our collective imagination and unite communities in joint efforts to change the current status quo. To this end, cultural and environmental policies need to be integrated into the concept of sustainability, both as a stand-alone backbone of sustainability and as a contributor to its many dimensions. In this context, the cultural heritage of each city plays a key role. With the aim of enhancing the sustainability of cities, this article highlights the role of Cultural Heritage valorisation in the design and implementation of cultural urban development policies through the Historic Centers of modern cities.

© 2025 Library and Information Center, The University of the Peloponnese

Key Words: Cultural Heritage, Urban Sustainable Development, Urban Heritage, Historic City Centers, Sustainable Cities

doi:

1. Introduction

It is a fact that, over recent decades, European cities have gained particular importance due to population growth, the retreat of the central state and multiple crises. As a result, the governance of these cities, in the direction of peaceful coexistence and sustainable development, is a critical issue of major importance, both in public debate and in political practice (Bitsani, 2017). The unique cultural heritage and collective memory of each society is an irreplaceable basis for its modern and future development (Bitsani, 2016). The 1972 UNESCO Convention Concerning the World Cultural Heritage, to which 170 countries are signatories, stipulates that "World Heritage properties" are monuments, groups of buildings, sites and natural sites of geological and natural-geographical formations that are of universal historical, artistic and scientific value". UNESCO clearly adopts the exclusive link between the cultural environment and the natural environment as a single landscape. This perspective has been adopted by the European Union as well, stating in its policies and strategies that culture and cultural heritage can help to achieve inclusive sustainable development by enhancing social capital, stimulating economic growth, and ensuring environmental sustainability (European Commission).

The Historic Centers of European cities are the heart of their cultural Heritage, but at the same time have been centers of multiple use: residence, commerce, services, and leisure too. On the other hand, however, the over-exposure of Historic Centers to tourism risks turning them into one-dimensional structures, serving only economic purposes. In many cases, due to the large number of visitors and tourists, the daily life of the permanent residents is significantly hampered, resulting in a deterioration of their quality of life and their gradual departure. One of the consequences is the gradual loss of the identity of the Historic Center (Urbact).

In this paper, we attempt to demonstrate the role of the valorisation of Cultural Heritage in the design and implementation of cultural urban development policies as concerned with the Historic Centers of modern cities. We attempt to examine and analyse in detail the case of the Historic Center of the city of Kalamata. Kalamata is one of the major cities in Greece, with a rich cultural heritage which, in terms of the economy, was closely linked to the industrial and urban development of the country in the first half of the 20th century (Bitsani, 2004). It is also a classic example of a medium-sized Mediterranean coastal city, sharing characteristics and culture with its Mediterranean counterparts (Bitsani, 2013; Spiliopoulou, 2016). On this horizon, according to Bernardo Secchi, the historical centers of European and especially Mediterranean cities are places where "the history of entire societies and past civilisations is expressed in a tangible way" (Secchi, 2007), they represent the heart, identity, memory, and development of the city over the years, they are

the place where urban events have been most pronounced (Isidori,2015). The method followed is that of field research (Case Study) using a combination of qualitative and quantitative research techniques¹.

2. Regeneration of Historic City Centers

Most Greek cities have developed around their historical birthplaces, as evidenced by ICOMOS (1993 and 2002). Consequently, these cities include the historic city in their center, which is usually separated from the rest of the newer city by urban planning. This separation was necessary for the security of the city, as fortifications were often required. Thus, there is a clear distinction between the historic center and the newer city. This paradigm is strongly evident in European cities with Medieval Historic Centers. In some cases, there is a physical separation with a river, lake, or sea.

The historic city centers, with the many definitions that have been given to them from time to time - old town, heart of the city (8th CIAM - 1959), center, historic city, central business district - constitute the heart of the city and play a decisive role in its development and growth. In essence, they constitute the "city within the city" in the sense of the existence of an urban concentration with city functions, in an earlier period of history, around which extensions of the urban concentration in time and space arose to meet the needs of population growth or other social and political needs (Zuccaro,2016). They therefore need protection and regeneration, which is why their regeneration was promoted as early as the 1990s. According to Art. 8 in Law 2508/97, regeneration results in "the totality of directions, measures, interventions and procedures of an urban, social, economic, residential and special architectural character, which result from a relevant study, and which are mainly aimed at improving the living conditions of the inhabitants, improving the built environment, protecting and promoting the cultural, historical, morphological and aesthetic elements and characteristics of the area". A general descriptive definition of regeneration would be *that regeneration is urban interventions in parts of the existing urban planning that include the physical (re)design of the urban fabric but are not necessarily limited to it* (Economou, 2004). The regeneration of a Historic Center is a process that aims not only to renew but also to improve the historic area, considering sustainability and modern needs. The implementation of meticulous planning strategies that integrate social, economic, and environmental considerations can facilitate a balanced approach to urban regeneration (Bitsani, 2004; Isidori, 2015).

¹ This paper is part of the general research within the framework of a PhD thesis on "The cultural phenomenon of the city of Kalamata and its impact on its development process during the period 2000-2020" at the Department of Business Administration and Organizations of the University of Peloponnese.

3. Method

The purpose of this paper is to examine Historic Centers as cultural heritage sites in contemporary cities and whether they can contribute to the introduction of a cultural approach to urban development policies. In this context, the Historic Center of Kalamata was chosen as a research field to document our argument. Individual research questions addressed:

- Has the socio-economic viability of the Historic Center been enhanced through regeneration?
- Has the urban mobility of the Historic Center been improved through regeneration?
- Has the aesthetics and functionality of the character of the Historic Center been enhanced by regeneration? and finally
- Has a competent cultural framework of cultural processes with a positive impact on the city's culture been developed?

The methodology followed to answer the above questions is that of a Case Study (field research) using qualitative and quantitative research methods (Babbie, 2011; Abuhamda et al., 2021). The results were then cross-checked through the triangulation technique to ensure the reliability, objectivity, and validity of the research (Oakley, 2000; Bitsani & Kavoura, 2008). The survey consisted of three stages. As a theoretical approach of the first stage, a bibliographical search of the topic was carried out in international and domestic literature as well as archival sources on the historical and socio-economic development of the city of Kalamata and its historical center (Ocana & Fuster-Guillen, 2021). In the second stage of approach, quantitative and qualitative research was carried out. For quantitative research, a census questionnaire of inhabitants' survey was distributed during the period March - September 2023, which was the main methodological tool for the investigation of the current situation. The sample consisted of 517 people with an average age of 43.3 years ($SD=14.2$ years). 67.5% of them were female, 96.3% had Greek citizenship, 72% were employed and 38.8% of the workers (students and non-students) were employed in the private sector. For the qualitative research was adopted the scientific methodology of public structured dialogue of open discussions, which valorised the combination of social, cultural, and environmental parameters derived from quantitative research to study the formation of individual and collective identity with reference to localism and sustainable development (Perecman & Curran, 2006; McDonald, 2009)). In particular, an attempt was made to capture significant attitudes and behaviors towards local social, cultural and environmental problems or opportunities, the treatment - or respectively the valorisation - of which will contribute to the sustainable and holistic development and balanced well-being in the Historic

Center of Kalamata². In this phase of the research, a series of meetings were held with the Municipality of Kalamata and those directly involved in any way with the Historic Center, as well as with inhabitants, students, and entrepreneurs of the Historic Center. These meetings were attended by Mr. V.P. Deputy Mayor of Strategic Planning and Climate Neutrality, Mr V. K. Deputy Mayor of New Projects and Urban Planning, Ms. P. K. Director of Planning, Development and European Affairs in the Municipality of Kalamata, as well as Ms. E. M. – K. Director of the Ephorate of Antiquities of Messenia, Ms. M. G. – P. President of the Historical and Folklore Museum of Kalamata, Major Chr. K. - Director of the Kalamata Branch of the War Museum of Athens, Mr. K. N. - Conductor of the Municipal Philharmonic of Kalamata and Ms. G. P. - Artistic Director of the Creative Documentary Center of Kalamata. The researchers participated in these meetings in the role of “facilitators” in the context of participatory observation. The survey was conducted during 2023 and early 2025 to gradually achieve a deeper understanding of the different dimensions of the issue and to build consensus on the priority of some of the proposed ideas and solutions over others. The following is an analysis of the statistical data as obtained from the results of the quantitative and qualitative research. In the evaluation phase of the collected material, the research technique of triangulation was adopted in which the results were processed and cross-checked with each other, as already mentioned above (Noble & Heale, 2019; Bitsani & Kavoura, 2008). The quantitative research was processed using the statistical program SPSS.

4. Case Study: The Historic Center of Kalamata

4.1. The profile of the Historic Center of Kalamata

The Historic Center of Kalamata serves as a testament to the evolution of the city over time. Initially, it has been the settlements of the ancient Byzantine, Frankish and Ottoman periods that were developed there, and by the end of the 19th century was developed part of the period of the city's economic boom (Militsi-Nika & Theofilopoulou-Stefanouri, 2010; Spiliopoulou, 2014). During this period the city underwent a period of economic, social and residential transformation with the completion of key infrastructure projects that marked the city's transition from a phase of introversion to an open society (Militsi-Nika & Theofilopoulou-Stefanouri, 2010; Spiliopoulou, 2024). The square of “Agioi Apostoloi” was the core of Kalamata's commercial center, where an

² The Structured Democratic Dialogue Process (SDDP) developed by Alekos Christakis and John Warfield is a scientific methodology of participatory planning and co-decision for solving public problems and for large-scale social interventions. It can help solve multi-parameter problems in a multi-collision environment. It also valorises collective wisdom ('Demosophia') allowing the synthesis of opinions of a wide range of stakeholders on a given problem. Finally, it supports the overcoming of conflicts by allowing heterogeneous groups to collectively develop a common framework of thought based on consensus building, thus achieving cooperative results.

open-air bazaar was held until 1929 then it was constructed the municipal market. The area of the Historic Center took its current configuration at the beginning of the 20th century and today is the oldest part of the city (Militsi-Nika & Theofilopoulou-Stefanouri, 2010). Today, the Historic Center is a landmark of the city, bringing together a number of cultural, historical and religious monuments that are emblematic of the city's life and which constitute its cultural heritage. At the same time, the commercial zone, mainly of small businesses, is developing around them. To the north-west, on the green hill, dominates the medieval Frankish "Castle of Princess Isabo" (Spiliopoulou, 2014). The paved old roads near the Castle lead, among other places, to the Municipal Conservatory and the imposing cathedral of Candlemas (Ypapanti), which is adjacent to the Alexandrakio Nursing Home (Bitsani, 2005). A little further down stands the monastery of the Saints Konstantinos and Eleni, known for its silk weaving workshop. Going down the once unique street of the old town (Militsi-Nika & Theofilopoulou-Stefanouri, 2010) we will find the Byzantine church of the Holy Apostles, the Historical and Folklore Museum of Kalamata (rebuilt as the traditional building of the early 19th century), the Archaeological Museum of Messenia (old municipal market of Kalamata), the Art Gallery "A. Tassos", as well as buildings of architectural beauty built before 1850, and also neoclassical buildings built between 1880 - 1930 (Militsi-Nika & Theofilopoulou-Stefanouri, 2010). Within the modern urban planning there are buildings scattered in the area -with new use- that bear witness to the local past, highlighting the architectural heritage and the historical image of the city, such as the Chamber of Commerce (old café "Pantheon"), the Alpha Bank (the building of I.F. Kostopoulos), the old City Hall during the period 1921 - 1932 (Kanavantzoglou house) (Spiliopoulou, 2005, 2016). In the same place, centered on the church of Agioi Apostoloi, a commercial zone has been created with restaurants, cafes, handicraft workshops, shops with local products, public services (Ephorate of Antiquities, Chamber of Commerce) and bars/bistros -as a result, this whole area is gathering every day many locals and visitors.

4.2 Analysis of quantitative survey

The questions were categorized according to the dimensions of the sustainable goals. Through recording the attitudes of the residents, we will examine whether the regenerations that have taken place in the Historic Center of Kalamata have contributed to its cultural, socio-economic, and environmental sustainability, thus making it a more multifunctional cultural Historic Center.

Social-economic sustainability. Here are the findings regarding the questions posed to the survey participants based on social-economic indicators.

- Social cohesion

- Participation in social consultation
- Increase in visitor numbers

The residents' responses show that around 55% of the residents consider that urban planning promotes social cohesion by providing socio-economic benefits to all stakeholders, while around 26.9% of residents consider that it has not brought any benefits. On the question of participation in social consultation processes on urban regeneration, only 16.1% responded positively that participation in social consultation on urban regeneration taking place in the city was satisfactory, while 34.6% said it was insufficient and 28% did not know about it.

The attractiveness of the Historic Center is reflected in the frequency of visits with 41.2% visiting it 3 - 5 times a week, 38.7% visiting it 1 - 2 times a week and 11.6% at weekends. Visitation to the Historic Center is over 80% of all respondents, which demonstrates its contribution to the socio-economic activities of the residents. A percentage of 94% states that the regeneration of listed buildings as well as the Historic Center as a place of interest contribute positively to the development of the city, as heritage can be an important source of revenue -thus contributing to economic growth and stability.

The above indicators include both the conducting of socio-cultural events and activities, the level of participation of inhabitants in them, the perceived sense of security of residents and the strengthening of residents' participation in decision-making processes and in the planning and management of public space, enhancing the human-center character of neighborhoods and ultimately of the city.

Environmental Sustainability. Here are the findings regarding the questions posed to the survey participants based on the environmental indicators.

- Accessibility to the Historic Center
- Urban mobility (walking friendly)
- Green spaces

Regarding sustainable urban mobility, 77.4% of residents indicated that they can easily get to their destination and accessibility has been improved through sustainable solutions. The creation of bicycle lanes has led to greater use of cycling as an alternative mode of transport, with 38.1% of the residents using a bicycle for their daily commute and of these the 28.2% considered the bicycle lane network and the use of a bicycle as a means of transport to work or exercise-recreation to be safe. Only 16.1% said they were satisfied with urban transport. Traffic is one of the biggest problems with 80.5% of respondents stating it as a top priority. There was a high level of agreement (72.9%) that the regeneration projects have made the city more walkable daily, commenting that more projects are needed at the neighborhood level as well. In terms of green spaces, participants seemed to balance between satisfaction and not, with 53.4% stating that green spaces are adequate and the rest 46.6% stating that there are not enough public green spaces. Accessibility to public green spaces is

reflected positively. According to Spearman's correlation coefficient (ρ), there is an increasing correlation between the frequency of visits to the Historic Center and satisfaction with the contribution of regeneration to the development of the area (table 1).

Cultural sustainability. Regarding the valorisation of cultural heritage and whether inhabitants feel it is essential for a sustainable development and promotion of the city, over 61% responded that it is essential and only 2.7% responded negatively. In addition, the survey shows an increase in the number of cultural infrastructures, cultural associations, activities, and initiatives of various bodies throughout the year, reuse of buildings, organization of exhibitions, lectures, educational programs, therefore contributing to the enhancement of cultural expression of residents and extroversion.

		CITY_DEVELOPMENT	VISIT_HC
Spearman's rho	CITY_DEVELOPMENT	Correlation Coefficient	1,000
		Sig. (2-tailed)	,126**
		N	517
	VISIT_HC	Correlation Coefficient	,126**
		Sig. (2-tailed)	1,000
		N	517

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Table 1. Correlation coefficient between frequency of visits and satisfaction with regeneration

4.3. Analysis of qualitative research

The recent regeneration of Kalamata's Historic Center has been widely praised by municipal authorities and cultural stakeholders for its positive impact. Key improvements include enhanced pedestrian access, environmentally friendly infrastructure, and the development of essential services like water supply, storm drainage, and lighting. The Ephorate of Antiquities of Messenia has contributed significantly to preserving the area's heritage, with projects like the revitalization of Kalamata's Castle and the ongoing maintenance of historic sites. The cultural importance of the area has also been emphasized, with museums and cultural initiatives and events. Overall, regeneration has fostered a vibrant, sustainable environment that respects both the past and future of Kalamata's Historic Center.

	Indicators	Stakeholders' responses
Social-economic sustainability	– Social cohesion – Increase in visitor numbers – Social consultation – cultural vitality	Sense of belonging Positive effects from regeneration Weak social cohesion increase visitor numbers Tourism increases New jobs Needs more actions to support residents in the social consultation Increasing the number of cultural structures and activities, highlighting cultural heritage, reusing spaces and buildings <i>Despite increased activity in the area, there are concerns about maintaining the balance between development and preserving the historic character.</i>
Environmental Sustainability	– Accessibility to the Historic Center – Urban mobility (walking friendly) – Green spaces – Health and well Being – Local development	There are networks of sidewalks, paving with environmentally friendly materials, the work on storm water drainage, water supply, firefighting, and electric lighting networks. Also, a range of projects, both large and small, have improved the accessibility for people with disabilities. But the area needs much more green spaces Improve accessibility not only in H.C. but also and the wider area. The ongoing projects for the past three years have made access very difficult and are nullifying the urban regeneration of the area and the increase in public space, with negative consequences for the sustainability of the area. High noise levels, Traffic congestion, Inability to find a parking space, Reduction of public space, Increase in waste,

		Environmental impact, Insufficient green spaces, Reduction in functionality. The quality of life has declined. Many economic activities of the entertainment sector. Growth of small services enterprises (restaurants, bars.)
Cultural sustainability	– Cultural Heritage and promotion of the city – cultural infrastructures – increase cultural associations, activities, and initiatives of various bodies – organization of exhibitions, lectures, – educational programs, – enhancement of cultural expression of residents – extroversion.	The extroversion and the opening of the museums to the public accompanied by multiple actions, as well as the use of new technologies, have increased the attractiveness and the number of visitors to museums and, by extension, to the region. Many educational programs by Archaeological Museum of Messenia Highlight the historicity of the location. Development of cultural creative industries Development and support of cultural activities of modern art (art exhibitions, theatre, music school screenings, documentaries, films, concerts, as well as popular festivities. The historical and cultural heritage of the city is contained in the historic center area.

Table 2. *Results of qualitative research*

The voluntary involvement of residents in the protection of the public urban space and the promotion of cultural heritage as elements of memory, creating a continuous reflexive social process of belonging (the project “Let's go for a walk - Live your city as a tourist”, the cultural routes by amateur

historiographer El. B., actions of associations, educational environmental programs of schools in cooperation with cultural institutions, etc.)³ believing that culture also helps in the formation of environmental awareness (Nikolopoulou,2019). It is the collective aspiration of all stakeholders to maintain a harmonious balance between the character and appeal of the Historic Center as a tourism destination and the commercial and entertainment activities that have gained popularity in the area. This approach seeks to avoid the negative consequences that might otherwise result from transforming the area into a commercial or entertainment hub, which could potentially lead to a range of adverse effects and burdens. Cultural heritage is a social, economic, and environmental asset that can support the sustainability not only of the specific area but also of a large part of the city.

5. Discussion on results – Conclusion

In the evaluation phase of the collected data the research technique of triangulation was adopted in which the results of the qualitative and quantitative research were processed and cross-checked with each other to establish the reliability and validity of the research findings. In this framework the comprehensive triangulation analysis of the subject matter reveals that the Historic Center of Kalamata serves as an essential nexus for socio-economic activity within the city, functioning simultaneously as a dynamic cultural hub. The overwhelming majority of inhabitants believe that cultural heritage is an essential tool for local development, confirming the value of cultural heritage, both tangible and intangible, as an integral part of the identity of the place and its people (Bitsani,2014a, 2014b).

In conclusion, we can classify the research results into positive and negative findings.

Positive findings: Both quantitative and qualitative research showed that in the consciousness of the residents, the historic center of the city constitutes a cultural heritage and an emblematic landmark of the city's cultural identity that connects them with their own identity.

The necessity of further cultural and artistic development of the Historic Center was also highlighted. They consider it a key factor in the sustainability of the city but believe that more actions are still needed on the part of the local authorities for the environment, green spaces, and environmental and public health.

Negative findings: High noise levels, Traffic congestion, Inability to find a parking space, Reduction of public space, Increase in waste, Environmental impact, Insufficient green spaces, Reduction in functionality.

³ From interviews with Museum Directors, social media and local press, but also discussions with residents.

Due to the excessive growth of entertainment, the historic center is characterized by high noise and air pollution.

Also problematic is the management of garbage as well as the continuous reconstruction of its square, which makes access difficult and aesthetically alters its appearance.

As a result of the above, the cultural and aesthetic value of the historical center of Kalamata declines and the mass entertainment and consumption that hyper-tourism brings increases, with all the consequences for the sustainability of the Historic Center and the city.

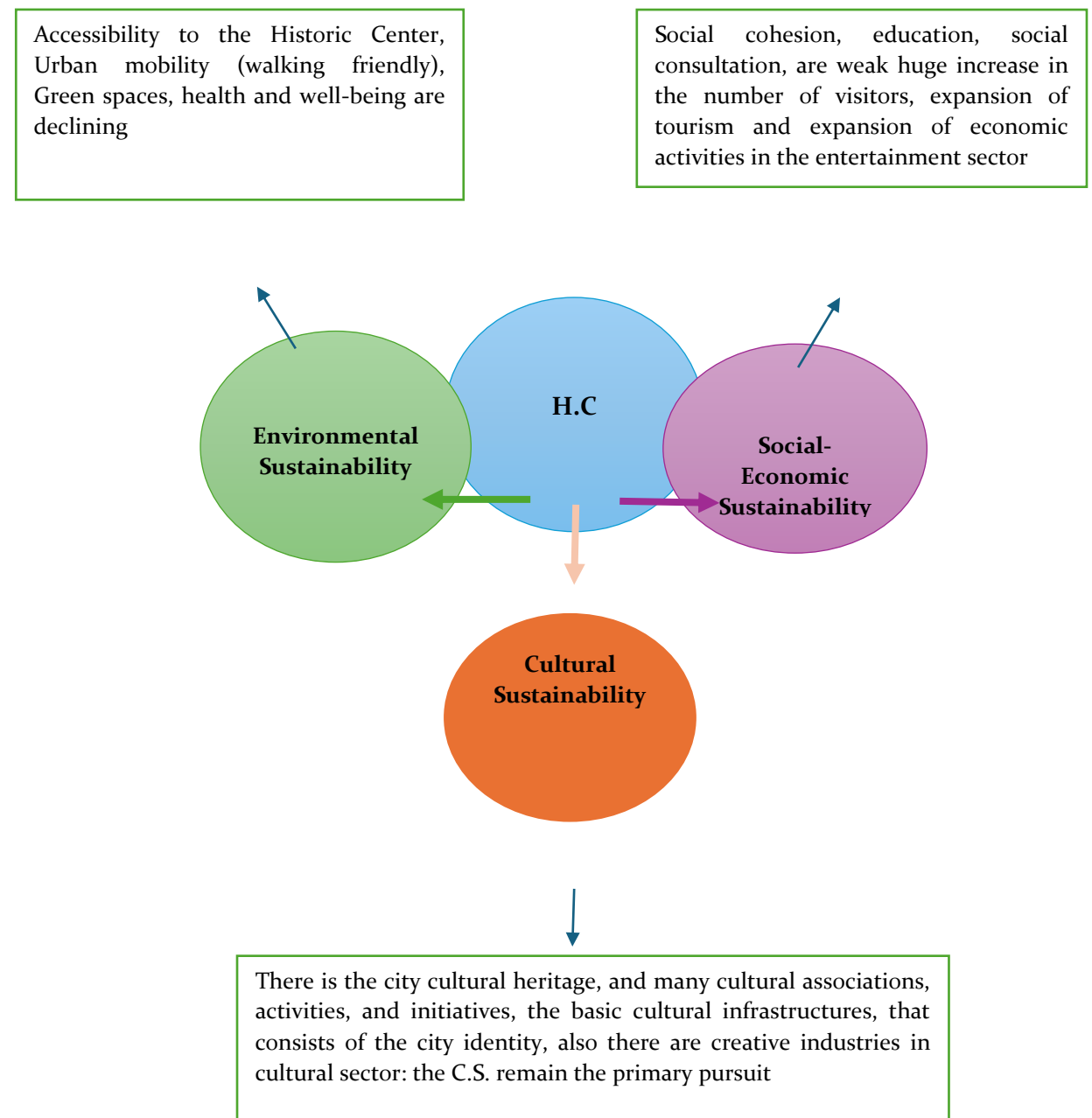

Figure 1. *Triangulation of the results*

The above confirms the fact that the Historic Center of Kalamata can be truly a sustainable cultural core of the city and therefore the cultural approach to its regeneration has proven to be successful for the most part. The local government should focus on combating the negative consequences mainly on dealing with the mass entertainment hyper tourism, which is the cause of all the negative findings of the research. However, both regenerations, as well as safeguard, visibility and balanced exploitation of opportunities that regeneration offers require not only the institutional and active engagement of states and stakeholders, but, above all, a substantial investigation of the needs, the views and expectations of local communities, which are directly interdependent with the historic center in situ (Bitsani, 2017, p.174).

The historic city centers as cultural urban heritage issues in general, those concerning the urban heritage are interdisciplinary and multifaceted. The historic city center often has a position “in between.” On one hand, it is constantly changing and under the threat of being destroyed due to the nature of urban development, and on the other hand, it is protected and conserved because of its historical values. Heritage structures are often regarded as a passive setting to the broader scope of the growing modern city. The goal is to strive for integration so that historic qualities and modern urban (Bitsani, 2016; Spiliopoulou, 2014, 2024a, 2024b).

Given that sustainable development tends to be synonymous, if not identical, with the successful coexistence and rational exploitation of unique and non-renewable natural and cultural resources, the deliberate desire to avoid the hitherto unprecedented changes and challenges in the social, cultural and environmental deterioration, that the misguided management of the urban heritage of historic center has brought, the dynamic that the relations of interaction and synergy between cultural identity, environmental issues on the one hand and sectors of society and economy on the other, must be a matter of top priority for development policy-making and enforcements at local, regional, national and international level (Spiliopoulou, 2004; Bitsani & Eletheriou, 2015; Bitsani, 2017).

In conclusion the success of Historic City Center regeneration as a part of cultural urban heritage of the modern city indicates a potential model for the future development of the city. This model could be achieved by integrating the cultural approach into the city's urban development planning. The international experience of Mediterranean cities so far has also confirmed by Benevolo, who since 1997, had promoted the idea of valorisation Historic Centers through regeneration as “in their normal” sustainable «use”, claiming that they will be the best examples of sustainability, the best models of the new urban culture. This approach that is necessary for the survival of cities as centers of development and civilisation.

6. References

- Abuhamda E.A.A, Ismail, I.A., & Bsharat T.R.K. (2021). Understanding quantitative and qualitative research methods: A theoretical perspective for young researchers. *International Journal of Research*, 8 (2), 71-87. <https://doi.org/10.2501/ijmr-201-5-070>
- Babbie, E. (2011). *Introduction to Social Research*. Athens: Kritiki.
- Bitsani, E. (2004). *Cultural Management & Regional Development. Cultural Policy Planning and Cultural Product*. Athens: Dionikos.
- Bitsani, E. (2005). The historical path of the "Alexandrakeion Nursing Home in Kalamata" and its contribution to the social development of the city. In L. Sapounaki-Drakaki (Ed.), *The Greek city in historical perspective* (pp. 166-17). Athens: Dionikos.
- Bitsani, E., & Kavoura, A. (2008). Methodological Considerations for Qualitative Communication Research. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 147, 544-549. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.07.156>
- Bitsani, E. (2014a). Intercultural relations as a main factor of intercultural social capital for socio-economic development in multicultural societies. The research example of Trieste, Italy. *Archives of Business Research*, 2 (4), 2-16. <https://doi.org/10.14738/abr.24.347>
- Bitsani, E. (2014b). "Intercultural City Identity" and "Human Intercultural Cities" (H.I.C.): A Dynamic Ontological Model for the Social Co-Existence and Social Cohesion of Modern and Post-Modern Cities. New York: NOVA.
- Bitsani, E., & Eletheriou, A. (2015). The Management of Natural World Heritage Sites as an Essential Component of Cultural Tourism and Sustainable Development - The Tokaj-Hollókő Case Study in Northeastern Hungary: From a National/Local Past towards an International/Global Future. In K.H. Collins (Ed.), *Tourism development and management* (pp. 127-164). Retrieved 15/11/2023 from <https://www.academia.edu/42269577/>
- Bitsani, E. (2016). Migration memory, cultural heritage: A vehicle of the intercultural identity of a city. The case study of the Eastern Greek Community and the Greek museums of Trieste Italy. *Cogent Arts & Humanities*, 3 (1), 2-15. <https://doi.org/10.1080/23311983.2016.1182716>
- Bitsani, E. (2017). Cultural heritage and historical memory as a factor for the sustainable development of the modern city: a case study of the museum cluster "museumsinsel" in Berlin. In G. Mergos & N. Patsavos (Eds.), *Cultural Heritage as Economic Value: Economic Benefits, Social Opportunities and Challenges of Cultural Heritage for Sustainable Development* (pp.147-159). Retrieved 8/11/2024 from chrome-extension://efaidnbmninnibpcapjpcglclefindmkaj/https://www.inherit.tuc.gr/fileadmin/users_data/inherit/_uploads/%CE%9F2_Book_of_Best_Practices-f.pdf

- Economou, D. (2004). Urban Regeneration and Urban Redevelopment. *Technical Annals*, 3, 1-10. Retrieved 15/11/2023 from https://portal.tee.gr/portal/page/portal/PUBLICATIONS/BYMONTHLY_PUBLICATIONS/dimiaia_2004/trito_tefhos
- ICOMOS, International Council on monuments and sites, <https://www.icomos.org/en>
- Isidori, F. (2015). Structural project: Redevelopment of the historic center of Wuhu. *Frontiers of Architectural Research*, 4 (2), 100-118. <https://doi.org/10.1016/j.foar.2015.01.001>
- McDonald, D., Bammer, G., & Deane, P. (2009). *Research integration using dialogue methods*. Australia: ANU E Press.
- Militsi-Nika, A., & Theofilopoulou-Stefanouri, A. (2010). *Kalamata. A journey through the squares and streets of the city through the documents of public and private archives, 1830-1940*. G.S.A.- Archives of Messinia County. http://gak.mes.sch.gr/Actvt/Pub/pdf/Leukoma_Kalamata_cmpr.pdf
- Nikolopoulou, K. (2019). Grass-Roots Initiatives and Bottom-Up Musealisation Mechanisms in Urban Space: The Case of Heraklion Crete. *Heritage*, 2 (3), 1912–1926, <https://doi.org/10.3390/heritage2030116>
- Ocaña, Y. & Fuster-Guillen, D. (2021). The bibliographical review as a research methodology. *Revista Tempos e Espaços em Educação* 14 (33), e15614. <http://dx.doi.org/10.20952/revtee.v14i33.15614>.
- Oakley, A. (2000). *Experiments in Knowing: Gender and Method in the Social Sciences*. Cambridge: Polity Press.
- Perecman, E., & Curran, S. R. (2006). *A Handbook for Social Science Field Research: Essays & Bibliographic Sources on Research Design and Methods*. California: SAGE Publications, Inc.
- Secchi, B. (2007). Rethinking and Redesigning the Urban Landscape. *Places* 19 (1), 1-11. Retrieved 21/09/2023 from <http://escholarship.org/uc/item/15q4w442>
- Spiliopoulou, I. (2005). The urban and architectural development of Kalamata from the founding of the modern Greek state until the first decades of the 20th century, Epikairoitita newspaper of Kalamata (September 15).
- Spiliopoulou, I. (2012). The urban and architectural development of Kalamata from the pre-revolutionary years to the interwar period. The fate of the city after the earthquakes. In A.N. Doulaveras & I. Spiliopoulou (Eds.), *Messenia: Contributions to its History and Culture* (pp. 653-727). Athens: Papazisis.
- Spiliopoulou, I. (2014). Strolling through the historic core of Kalamata: New approaches to the promotion and management of the architectural heritage of a modern urban center with the involvement of the local community. *Proceedings of the Conference Protection of Traditional Settlements and Contemporary Architectural Design, Kalamata October 11, 2014*. Hellenic Society for the Environment and Culture- M.C.S, 26th E.B.A., Municipality of Kalamata, TEE, Municipal Cultural Center of

- Kalamata – "Pantazopoulos Laiki School". Retrieved 15/10/2023 from <https://www.teepelop.gr/wp-content/uploads/2014/10/8-eisigisi.pdf>.
- Spiliopoulou, I. (2016). The protection and utilization of cultural heritage as a driver of sustainable development in a modern regional city: The case of Kalamata. In R. Mitoula (Ed.), *Greek Regional Cities and Sustainable Development. Proceedings of a Scientific Conference, Athens December 17, 2016* (pp. 39-51). Harokopio University, Department of Home Economics and Ecology.
Retrieved 18/9/2023 from <https://dhee.hua.gr/images/Article-pdf/2020/praktika-imeridas-17-12-2016.pdf>
- Spiliopoulou, I. (2024a). From the Castle of Kalamata to the Square of the Holy Apostles: Tracing the memory of the pre-revolutionary city through the creation of itineraries for the visitor. In M. Xanthopoulou, E. Giannouli, E. Zimi, A. Banou & Xr. Papadopoulou (Eds.), *Archaeological Work in the Peloponnese, (AWOP₃). Proceedings of the Third Scientific Meeting Kalamata, June 2-5, 2021* (pp.969-981). University of the Peloponnese, School of Humanities and Cultural Studies, <https://ham.uop.gr/en/proceedings-scientific-meeting-archaeological-work-peloponnese-awop>.
- Spiliopoulou, I. (2024b). The Contribution of the Project "Kalamata 1821: Roads of Freedom" (Research-Create-Innovate, ESPA 2018-2021) to the sustainable development of the city: Memory of Nikos Zacharias (+20.03.2024). *Sustainable Development, Environment, Culture, Economy, Society*, 4, 5-24. <https://sdct-journal.gr/teychi/tefchos-2024-4/>
- URBACT (2024). *Cities and Heart, Towards a balanced City Center, Baseline study*. Paris: URBACT. https://urbact.eu/sites/default/files/2024-04/CitiesAtHeart_BaselineStudy_18042024_web.pdf

Μια αγιολογική μετάπλαση στη μέση βυζαντινή περίοδο: από τον βίο του Αθανασίου Αθωνίτη στον βίο Κοσμά & Δαμασκηνού

Δήμητρα Ι. Μονιού

Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Abstract

This study focuses on an extraordinary incident found in the Life of the poets Cosmas the poet and John of Damascus and its parallels in the Life of Athanasios the Athonite. In both texts, despite differences, significant similarities highlighted through the parallel presentation of the texts of the two Lives, suggest that the Life of Athanasios (particularly version B) served as a source of inspiration for the biographer of the two poets' Life. Thus, it is evident that the connection and interaction between the two Lives not only highlights the trends of hagiography in the middle Byzantine period but also provide crucial evidence for the dating of the Life of Cosmas and John of Damascus, which should now be placed two centuries later, in the early 11th century. Moreover, this distinctive incident, found in both Lives, reflects the tendency of some middle Byzantine biographers to infuse their texts with a fictional dimension, aiming to render them more literary and didactic. Last but not least, it underscores the need for a systematic comparative study of Lives, which should undoubtedly be examined as part of a vibrant and evolving tradition, enriched over the centuries and inevitably subject to reciprocal influence.

© 2025 Library and Information Center, The University of the Peloponnese

Keywords: Byzantine hagiography, Cosmas the Poet and John of Damascus' Life, Athanasios the Athonite' Life, version A and B, humility, obedience, spiritual struggle, hagiological biography, linguistic parallels

doi:

Ο πνευματικός αγώνας του μοναχού για την κατάκτηση της μετριοπάθειας μέσω της υπακοής και της υποταγής αναδεικνύεται μέσα από ένα ιδιάζον περιστατικό στον βίο των ποιητών Κοσμά του μοναχού και Ιωάννου του Δαμασκηνού, ο οποίος σώζεται σε δύο παραλλαγές, Α (BHG 394) και Β (BHG 884a).¹ Χωρίς ιδιαίτερες διαφοροποιήσεις το περιστατικό περιγράφεται πιο γλαφυρά και με περισσότερες λεπτομέρειες στην παραλλαγή Β με βασική διαφορά μεταξύ των δύο παραλλαγών ότι στην Α το περιστατικό αποδίδεται στον Ιωάννη Δαμασκηνό, ενώ στην Β στον Κοσμά. Πρόκειται αναμφίβολα για ένα περιστατικό το οποίο προκαλεί ερωτήματα για την αυθεντικότητά του όχι μόνο επειδή αποδίδεται σε διαφορετικά πρόσωπα στις δύο παραλλαγές του ίδιου βίου, αλλά κυρίως λόγω τόσο των υπερβολών στη λεπτομερή περιγραφή του συμβάντος, όσο και γιατί το περιστατικό αυτό δεν αναφέρεται σε κανέναν από τους σωζόμενους βίους των δύο ποιητών.²

Σύμφωνα με τον βιογράφο ο μοναχός Ιωάννης στην παραλλαγή Α ή ο μοναχός Κοσμάς στην παραλλαγή Β επιλέγει να παραμείνει δίπλα σε κάποιο γέροντα, ο οποίος ενώ είχε όλες τις αρετές, νικιόταν από τον θυμό του. Ο μοναχός τίθεται στην υπηρεσία του γέροντα με σκοπό να τον καταπραΰνει και ταυτόχρονα να επιτύχει την ταπείνωση και των δύο. Υπακούει όλες τις εντολές, υφίσταται αδιαμαρτύρητα ό,τι του ανατίθεται και αποφασίζει να προσποιηθεί τον αγράμματο ικετεύοντας τον γέροντα να τον διδάξει γράμματα. Ο γέροντας χαράζει σε πίνακα τα γράμματα του αλφάβητου και επί δύο χρόνια διδάσκει τον μοναχό ανάγνωση. Κατά την εορτή του Πάσχα στην εορταστική σύναξη των μοναχών ο γέροντας αναθέτει στον μοναχό να διαβάσει ενώπιον των παρευρισκομένων τον λόγο του Γρηγορίου Θεολόγου για το Πάσχα, τον οποίο ο γέροντας του τον δίδασκε επί δύο χρόνια.³ Μόλις ο μοναχός αρχίζει να διαβάζει το κείμενο, ο γέροντας μη έχοντας πολλές γνώσεις, παρά μόνο τις στοιχειώδεις, εξοργίζεται ακούγοντάς τον να παρατονίζει δήθεν μία λέξη.⁴ Αμέσως τον

¹ Για τις δύο παραλλαγές του βίου βλ. την πρόσφατη κριτική έκδοση του κειμένου, R. Volk, A. Peri, *Die schriften des Johannes von Damaskos X*, Patristische Texte und Studien, Bd 81, De Gruyter, Berlin/Boston 2024, 29-72 και 79-120. Για το εν λόγω περιστατικό βλ. 22,1-23,45 (Volk-Peri 53-56) και 22,1-23,30 (Volk-Peri 103-106).

² Ο βίος του Ιωάννη Δαμασκηνού αποτυπώνεται σε τέσσερα διαφορετικά κείμενα και σε αρκετές παραλλαγές τους. Βλ. BHG 394, 394a, 394b, 394c, 395, 884, 884a, 885, 885a, 885b, 885c, 885d, 885e, 885f, 885g, 885h, 885k, 885m.

³ Πρόκειται για τον λόγο *Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα καὶ εἰς τὴν βραδυτῆτα* σύμφωνα με τη σχετική αναφορά στον βίο. Βλ. Greg. Naz., *Or. I*, Bernardi 72-82.

⁴ Βλ. Παραλλαγή Α: Πληρώσαντος δὲ αὐτοῦ τὸν δεῦτερον χρόνον παρὰ τῷ γέροντι, ὡς ἡ τοῦ ἁγίου πάσχα πανσεβάσμιος πέφθακεν ἐορτή, τὸν εἰς τὴν αὐτὴν ἐορτὴν λόγον τοῦ μεγάλου Γρηγορίου τοῦ καὶ θεολόγου διδάξας ὡσανεὶ τὸν μέγαν ὁ γέρον παρσκευάσεν ἀναγνῶναι· λίαν δὲ τυγχάνων τῆς ἔξω γραφῆς ἀμέτοχος ὁ γέρον, καὶ μήτε τόνους εἰδῶς, ἢ πνεύματα, ἢ ἀντίστοιχα, τὴν “βραδυτῆτα” βραδυτῆτα τὸν σοφὸν ἐδίδασκε λέγειν. Ὡς δὲ τῆς ἀναγνώσεως ὁ καιρὸς ἐπέστη, συναθροισθέντων πολλῶν μοναστῶν ἐν τῷ κυριακῷ, καὶ λογίων καὶ μὴ τοιούτων, προετράπη τὴν ἀνάγνωσιν ποιήσασθαι ὁ πανάγαστος Ἰωάννης, οἷα μαθητῆς τοῦ γέροντος. Ὁ δὲ τὴν βίβλον ἀναπτύξας, ὡς μόνον ἤρξατο καὶ εἶπε τὴν ἐπιγραφὴν καὶ ἀντὶ τῆς “βραδυτῆτος”, ὡς ἐδιδάσκετο παρὰ τοῦ μυσταγωγοῦ, προεῖπε “βραδυτῆτα”, θυμοῦ πλησθεὶς..... (23,10-20, Volk-Peri 55). Βλ. και Παραλλαγή Β: Χρόνων δὲ διελθόντων δύο αὐτῷ, ἐν τοῖς τοιούτοις δεινοῖς καὶ τῆς παιδεύσεως τάχα ἱκανῶς ἐπιγενομένης αὐτῷ, ἄλλο ἐπ’ ἄλλω προστίθισιν ὑπομνήσεως ἄξιον. Καὶ γὰρ τῆς ὀρθρινῆς τελουμένης ποτὲ τοῦ πάσχα συνάξεως, ἐπειδὴ προτραπεῖ ἔκ τε τοῦ γέροντος καὶ τῆς ἀδελφότητος τὸν τοῦ Μεγάλου

πλησιάζει γεμάτος θυμό και αρχίζει να τον χτυπά τόσο ώστε να τρέχει το αίμα από το κεφάλι του και να ρέει στο έδαφος. Ο μοναχός δέχεται με ταπείνωση την τιμωρία χωρίς να εξηγήσει στον γέροντα ότι άδικα τιμωρήθηκε, αφού είχε διαβάσει ορθά την λέξη, παρόλο που την είχε διδαχτεί λανθασμένα από εκείνον. Έπειτα, αποδεικνύοντας το μέγεθος της ταπείνωσης και της υπακοής του, τον παρακαλεί να τον συγχωρέσει και να δεηθεί προς τον Κύριο για να καταφέρει να συνεχίσει σωστά την ανάγνωση. Πράγματι ο γέροντας προσεύχεται και τότε ο μοναχός αρχίζει να διαβάζει με θαυμαστό τρόπο τον λόγο του Γρηγορίου σαν να ήταν ο ίδιος συγγραφέας του λόγου. Όλοι απορούν για το περιστατικό και θαυμάζουν τον μοναχό για την υποταγή και την ταπείνωσή του, ενώ ταυτόχρονα επευφημούν τον γέροντα για τον σοφό μαθητή του. Εκείνος στέκεται έκθαμβος, πράος πλέον και γεμάτος ταπείνωση αδυνατώντας να κατανοήσει πώς ο αναλφάβητος μοναχός ξαφνικά αποδείχτηκε σοφός!

Το ίδιο περιστατικό με κάποιες διαφοροποιήσεις⁵ αλλά ταυτόχρονα πολλά κοινά σημεία και λεκτικές αντιστοιχίες εντοπίζεται στον βίο του οσίου Αθανασίου Αθωνίτη, ο οποίος σώζεται σε δύο παραλλαγές (Α και Β),⁶ εκ των οποίων η Α γράφτηκε στην Κωνσταντινούπολη και χρονολογείται πριν από 1025, ενώ η Β γράφτηκε στην μονή της Λαύρας και χρονολογείται στο πρώτο μισό του 12ου αι. (μετά το 1028 και πριν το 1050).⁷ Μία βασική διαφορά στο περιστατικό είναι ότι ο μοναχός Αθανάσιος επιλέγει να προσποιηθεί τον αγράμματο από άκρα ταπείνωση και όχι για να τιθασεύσει τον οξύθυμο γέροντά του. Η ταπείνωση προκύπτει ως προσωπική επιλογή και ανάγκη και όχι ως εργαλείο για την πνευματική καθοδήγηση, όπως στον βίο Κοσμά και Δαμασκηνού. Ωστόσο, κοινό σημείο και στους δύο βίους είναι η ταπείνωση του μοναχού, ο οποίος στην περίπτωση του βίου Κοσμά και Δαμασκηνού αδικείται, αφού τιμωρείται σκληρά και αδιαμαρτύρητα για κάτι που δεν έπραξε, ενώ στον βίο του Αθανασίου τιμωρείται για κάτι που προσποιείται ότι δεν γνωρίζει. Ταυτόχρονα αναδεικνύεται και η έπαρση του γέροντα ο οποίος συμπεριφέρεται σκληρά στον ανεπίδεκτο δήθεν μαθήσεως μοναχό, αλλά στο τέλος δοξάζει τον Θεό γιατί με

Γρηγορίου λόγον ύπαναγνῶναι τὸν εἰς τὸ Πάσχα, τὴν βίβλον ἀνέπτυξε καὶ τοῦ λέγειν ἀπήρξατο. Ὡς μόνον ἀρξαμένου καὶ εἰπόντος, ὁ γέρον ἀκούσειεν εἰς τὸ Πάσχα καὶ εἰς τὴν βραδυτῆτα, εὐθὺς ἐμπίπλται θυμοῦ ἀφορήτου..., (23,10-20, Volk-Peri 105).

⁵ Μία βασική διαφορά, πέρα από τις διαφοροποιήσεις στην περιγραφή, είναι ότι το περιστατικό με την ανάγνωση ενώπιον των μοναχών στον βίο του Αθανασίου συμβαίνει στην Παραλλαγή Α την ημέρα των Θεοφανείων, ενώ στην παραλλαγή Β την ημέρα των Χριστουγέννων. Και στα δύο κείμενα ο μοναχός καλείται να διαβάσει από την σεβάσμια βίβλο του Γρηγορίου Θεολόγου και τότε ενώπιον όλων αρχίζει να συλλαβίζει και να ψελλίζει σαν μικρό παιδί (βλ. «*Ἦν οὖν ὁρᾶν τὸν μέγαν ἐκεῖνον ὡς παιδίον μικρὸν ψελλίζοντα καὶ κατὰ μίαν συλλαβὴν τὴν φωνὴν ἐπικόπτοντα, καὶ τὴν λέξιν εἰς πολλὰ κερματίζοντα,...*», 48,10-14, Noret 24). Στον βίο του Αθανασίου δεν γίνεται, όπως στον βίο Κοσμά και Δαμασκηνού, αναφορά σε συγκεκριμένο λόγο του Γρηγορίου Θεολόγου, ούτε σε δήθεν παρατονισμό λέξεων ενδεικτικών του λόγου που επιλέχτηκε για να διαβάσει ο μοναχός.

⁶ Βλ. J. Noret, *Vitae duae antiquae sancti Athanasii Athonitae*, Brepols 1982, 3-124 και 127-213. Για το περιστατικό βλ. Vita A, 41,1-49,18, Noret 20-25 και Vita B, 15,1-17,50, Noret 140-144.

⁷ Για τη χρονολόγηση των βίων και τους συγγραφείς τους βλ. J. Noret, *Vitae duae antiquae sancti Athanasii Athonitae*, Brepols 1982, CV-CXLV. Για τη σχέση των δύο παραλλαγών και τις παλαιότερες πηγές που ανιχνεύονται στην παραλλαγή Α, βλ. Γ. Πολέμης, *Οι Βίοι του Αγίου Μελετίου του Νέου*, β' έκδ., Αθήνα 2022, 427-439.

αφορμή το περιστατικό ταπεινώθηκε μπροστά στο μεγαλείο του απαίδευτου μοναχού που κατέστη διδάσκαλος της σοφίας.

Ένα άλλο στοιχείο στον βίο Κοσμά και Δαμασκηνού είναι ο θυμός και η πνευματική προσπάθεια που απαιτείται για τη θεραπεία του. Αν και στο περιστατικό με την εκπαίδευση του δήθεν αγράμματος μοναχού στον βίο του Αθανασίου δεν υπάρχει κάποια αναφορά στη συμπεριφορά του γέροντα ή στο οξύθυμο του χαρακτήρα του, σε άλλο σημείο του βίου στην παραλλαγή Β εντοπίζεται ένα περιστατικό στο οποίο αποτυπώνεται γλαφυρά η σταδιακή προσπάθεια ενός γέροντα να βοηθήσει έναν από τους μοναχούς του να μη οργίζεται.⁸ Όταν λοιπόν ο μοναχός μετά από δοκιμασίες, οι οποίες περιγράφονται αναλυτικά στον βίο και εμφανίζουν ομοιότητες με την εκρηκτική συμπεριφορά του γέροντα προς τον αγράμματο μοναχό, καταφεύγει στον γέροντά του, εκείνος τού επισημαίνει ότι ο θυμός είναι σοβαρή ασθένεια της ψυχής, ενώ μόνο με ταπείνωση και υποταγή ανοίγει ο δρόμος προς την αρετή.⁹

Τα κοινά σημεία στο σχεδόν όμοιο περιστατικό στους δύο βίους δεν φαίνονται να είναι τυχαία και δημιουργούν προβληματισμό για την μεταξύ τους σχέση. Ωστόσο, οι λεπτομέρειες στην περιγραφή αλλά και οι υπερβολές με τις οποίες ο βιογράφος αποτυπώνει το περιστατικό στον βίο Κοσμά και Δαμασκηνού σε σύγκριση με την λιτή περιγραφή του βίου του Αθανασίου δίνουν την εντύπωση ότι ο βίος του Αθανασίου αποτέλεσε πηγή για τον βιογράφο του βίου Κοσμά και Δαμασκηνού. Έτσι δύο διαφορετικά περιστατικά από τη μοναστική ζωή, η τιθάσευση του θυμού και η άσκηση στην ταπείνωση ενέπνευσαν τον ανώνυμο βιογράφο του βίου Κοσμά και Δαμασκηνού, ώστε να τα ανασυνθέσει και να τα ενσωματώσει στον βίο με δραματικότητα, χρήση ευθύ λόγου και περισσότερες λεπτομέρειες, χωρίς ωστόσο να καταβάλει ιδιαίτερη προσπάθεια να διαφοροποιηθεί από το πρότυπό του. Από τις δύο παραλλαγές του βίου του Αθωνίτη, η παραλλαγή Β εμφανίζει περισσότερες ομοιότητες με το περιστατικό στον βίο Κοσμά και Δαμασκηνού.

Ακολουθώντας, επισημαίνονται οι ομοιότητες και λεκτικές αντιστοιχίες μεταξύ των δύο βίων. Στον πρώτο πίνακα παρατίθενται και τα αποσπάσματα από την παραλλαγή Β του βίου Κοσμά και Δαμασκηνού που εμφανίζουν κάποιες αντιστοιχίες με τον βίο του Αθανασίου Αθωνίτη, και ακολουθεί ο δεύτερος πίνακας με τα παράλληλα αποσπάσματα μεταξύ των βίων, χωρίς διάκριση μεταξύ παραλλαγής Α και Β του βίου Κοσμά και Δαμασκηνού, αφού δεν προκύπτει κάποιο διαφοροποιητικό μεταξύ τους στοιχείο ενδεικτικό πιθανής σχέσης της παραλλαγής Β του βίου Κοσμά και Δαμασκηνού με την παραλλαγή Β του Αθανασίου Αθωνίτη.

⁸ Βλ. Athan. Athonit., *Vita B*, 45,11-40, Noret 180-181.

⁹ Βλ. «Οὐ δεῖ, τέκνον, τὸν μοναχὸν ὀργίζεσθαι ἢ παροργίζειν· ἀμφότερα γὰρ μεγάλα νοσήματα τῆς ψυχῆς· καὶ εἰ μὴ ἦν δαιμονιώδης πάθος τὸ θυμοῦσθαι ἀκρατῶς, οὐκ ἂν εἶχόν σε σκώπτειν οἱ ἀδελφοί. Δεῖ οὖν σε πείθεσθαι τῇ τῶν πολλῶν κρίσει καὶ μὴ στοιχεῖν τῇ οἰκείᾳ ἀπειθείᾳ», *Vita B*, 45,33-38, Noret 180-181.

Βίος Αθανασίου Αθωνίτη Β παραλλαγή	Βίος Κοσμά & Δαμασκηνού Α παραλλαγή	Βίος Κοσμά & Δαμασκηνού Β παραλλαγή
«Ποίησόν μοι ἀρχὴν γραμμάτων, ἀββᾶ μου, ὅπως μάθω ἀναγινώσκειν τὸ ψαλτήριον· ἐν γὰρ τῷ κόσμῳ ὧν, ἐκτὸς τῆς κώπης οὐδὲν πλέον μεμάθηκα»	«Δέομαί σου, πάτερ ἐλεῆμον· ἐλέησόν με τὸν ιδιώτην καὶ ταπεινόν· θέλω γὰρ δουλεῦσαί σοι— καθορῶ σε τίμιον καὶ ἅγιον πατέρα καὶ γέροντα— καὶ γενέσθαι σου μαθητής, εἴ γε καὶ Θεοῦ πέφυκε θέλημα, οὐ μόνον τὰς τιμίας σου ζηλῶν, ὡς δυνατόν, ἀρετάς, ἀλλὰ καὶ τὰ ἱερὰ γράμματα διδασκόμενος παρὰ τῆς θεοσόφου καὶ ἀγίας ψυχῆς σου»	«Εὐλόγησον, πάτερ, τὸν ιδιώτην καὶ ταπεινόν -ἦν γὰρ σχηματίσας ἑαυτὸν καὶ πάντη γραμμάτων ἀμέτοχον-, καὶ θέλησον ἐκδουλεῦσαι σοι τῆς τε προσοῦσης σοι ὠφεληθῆναι μικρὸν ἀρετῆς καὶ πρὸς τούτῳ καὶ γραμμάτων λαβεῖν τινὰ μύησιν ἀπὸ σοῦ. Γλίχομαι γὰρ ἐν μεθέξει γενέσθαι γραμμάτων παιδείας, ἀλλὰ παρ' ὅτινι μαθητευθῆναι μὴ ἔχων ἐστέρημα· περὶ δὲ τῆς σῆς ἀναμαθῶν λογιότητος ἱκετεύω σε»
Ἦκουσεν ὁ γέρων, καὶ λαβὼν πινακίδιον, χαράττει αὐτῷ τὰ στοιχεῖα·	Ἦξιου τοίνυν τὸν γέροντα καὶ γράμματα διδάσκειν αὐτόν, καὶ πρὸς τὴν αἵτησιν ἐπινεύσας ὁ γέρων ἔγραψεν αὐτῷ τὸν ἀλφάβητον.	Τοίνυν καὶ προσελθὼν ἀξιοῖ τὸν ιδιώτην ὁ ῥητόρων καὶ φιλοσόφων ὑπέρτερος ἐν πίνακι τὰ στοιχεῖα ἐγκαταγράψασθαι καὶ συλλαβίζειν αὐτῷ ὑποδειξαι καὶ ἐκδιδάξαι τὴν ἀνάγνωσιν.
Ὁ γέρων δὲ ὁρῶν αὐτὸν οὕτως ἔχοντα, ἐδυσφόρει καὶ ἠγανάκτει καὶ ἐχόλα καὶ μακρὰν ἀπεδίωκε τοῦτον μετ' ὀργῆς	πληγὰς ἐδέχετο ... καὶ μαστιζόμενος ἦδετο	Τοσοῦτοις δ' ἐκδεδωκὼς χαλεποῖς ἔχαιρε μᾶλλον· οὐ μὴν ἠκηδία, οὐδ' ἐραθύμει, οὐδ' ἐδυσφόρει ἐν οὐδενὶ τῶν ἐπαγομένων αὐτῷ

Βίος Αθανασίου Αθωνίτη Β παραλλαγή	Βίος Κοσμά και Δαμασκηνού Α παραλλαγή
οὗτος δὲ ὁ πολὺς τὴν σοφίαν καὶ ποτὲ διδάσκαλος λαβὼν τὸ πινακίδιον γεγραμμένον καὶ βαλὼν μετάνοιαν, ὡς ἀρχάριος ἐδείκνυτο καὶ ὡς μαθητὴς ἦγετο.	καὶ ὁ φιλόσοφος ὁ παιδευθεὶς πᾶσαν τὴν ἐγκύκλιον ἐλληνικὴν εἰς ἄκρον παιδευσιν καὶ τὸν βυθὸν τῆς θεολογίας καλῶς ἐρευνήσας ἐδιδάσκετο συλλαβίζειν
Εἶχε μὲν οὖν ἐν χερσὶ τοὺς πίνακας καὶ τῇ μελέτῃ διεπονεῖτο, προσεποιεῖτο δὲ μὴ δύνασθαι καταλαβεῖν τοῦτό τε κἀκεῖνο τὸ γράμμα, καὶ τοῦτο μέχρι πολλοῦ ὑπεκρίνετο.	δεικνύων ἑαυτὸν ἐκουσίως ἀγράμματον καὶ ἀφυῆ
«Μὴ ἀποδοκιμάσης με, πάτερ, τὸν ἄνουν καὶ χωρικόν, ἀλλὰ μακροθύμησον· μᾶλλον δὲ διὰ τὸν Κύριον, εἴ τι δύνασαι καὶ σὺ διὰ τῶν εὐχῶν σου, βοήθει μοι.»	τοῦτο λαβεῖν μισθὸν αἰτούμενος ὑπὲρ τῆς ὑπηρεσίας, τὰς εὐχὰς τοῦ γέροντος, κατὰ πάντα διὰ ταπεινοφροσύνην μιμούμενος ὁ σοφὸς τφόντι τὸν ἑαυτοῦ δεσπότην,

... πείθει δὲ ὅμως ὁψέ ποτε τὸν γέροντα εὐξασθαι ὑπὲρ τούτου. Καὶ ὁ μὲν γέρων ἠῤυχετο, ὁ δὲ Ἀθανάσιος ἤρξατο κατὰ μικρὸν προκόπτειν·	
ἐπέστη ἡ ἡμέρα τῆς τῶν πατέρων συνα- γωγῆς—αὕτη δὲ ἦν ἡ πρώτη καὶ κυριωτάτη καὶ λαμπροτάτη, ἡ τοῦ Χριστοῦ γέννησις—καὶ συνηθροίσθησαν ἅπαντες πάντοθεν·	ὥς ἡ τοῦ Ἁγίου Πάσχα πανσεβάσμιος πέφθακεν ἑορτή
Κατέλαβε καὶ τῆς ἀναγνώσεως ὁ καιρὸς, προτίθεται βίβλος ἡ σεβασμία τοῦ Θεολόγου,	τὸν εἰς τὴν αὐτὴν ἑορτὴν λόγον τοῦ μεγάλου Γρηγορίου τοῦ καὶ Θεολόγου διδάξας ὥσανεὶ τὸν μέγαν ὁ γέρων παρεσκεύασεν ἀναγνῶναι·
τάττεται ἀναγνῶναι ὁ Ἀθανάσιος παρὰ τοῦ τεταγμένου εἰς τοῦτο τῇ νεύσει τοῦ πρώτου,	προετράπη τὴν ἀνάγνωσιν ποιήσασθαι ὁ πανάγαστος Ἰωάννης, οἷα μαθητῆς τοῦ γέροντος
ἀνεγίνωσκε δὲ ὡς παιδίον ἀρχὴν ἔχον τοῦ συλλαβίζειν· κατὰ μίαν γὰρ συλλαβὴν τὴν φωνὴν ἐπέκοπτε καὶ τὴν λέξιν εἰς πολλὰ κατέτεμνεν.	λίαν δὲ τυγχάνων τῆς ἔξω γραφῆς ἀμέτοχος ὁ γέρων, καὶ μήτε τόνους εἰδώς, ἢ πνεύματα, ἢ ἀντίστοιχα, τὴν “βραδυτήτα” βραδύτητα τὸν σοφὸν ἐδίδασκε λέγειν.... Ὁ δὲ τὴν βίβλον ἀναπτύξας, ὡς μόνον ἤρξατο καὶ εἶπε τὴν ἐπιγραφὴν καὶ ἀντὶ τῆς “βραδύτητος”, ὡς ἐδιδάσκετο παρὰ τοῦ μυσταγωγοῦ, προεῖπε “βραδυτήτα”,
ἐξανέστη ἀπὸ τοῦ θρόνου αὐτοῦ καὶ ἐπιτιμίῳ καθυποβάλλει φρικτῷ,	θυμοῦ πλησθεὶς ὁ γέρων, ἀναστὰς μετὰ τῆς ράβδου, ἦν ἐν χερσὶν ἔφερε, κατὰ κεφαλῆς ἔτυπτε τὸν σοφώτατον ἀφειδῶς, ἕως καὶ αἷμα ἐκ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ κατερρύνῃ μέχρις ἐδάφους.
Τότε δὴ ἡ εὐλαλος ἐκείνη γλῶσσα, ἡ δεσμουμένη πρότερον τῷ ἐπιτιμίῳ τῆς ταπεινώσεως ἐλύετο καὶ ἐδείκνυ τὴν τέχνην αὐτῆς καὶ τὸ κάλλος τῆς σοφίας καὶ τῆς ἀρετῆς αὐτοῦ τὸ μέγεθος.	Ἐπεὶ δὲ καὶ προσετάγη τὴν ἀνάγνωσιν πληρῶσαι, λέγειν ἀρξάμενος οὕτω διεσάφησε τὸν λόγον, ὥσπερ εἰ αὐτὸς παρῆν ὁ μέγας ἐν θεολογίᾳ Γρηγόριος.
Καὶ ὁ μὲν χορὸς ἅπας τῶν γερόντων ὁρῶντες αὐτὸν ἐπιστημόνως ἀναγινώσκοντα, ἐξί- σταντο καὶ ἐθαύμαζον, πρᾶγμα ὁρῶντες οἷον οὐδέποτε εἶδον οὔτε ἤκουσαν·	ὥστε πάντας θαυμάσαι καὶ ἐπαινέσαι μὴ μόνον τὴν γνῶσιν, ἀλλὰ πολλῷ μᾶλλον τὴν ὑποταγὴν καὶ ταπείνωσιν τοῦ ἁγίου, καὶ εἰπεῖν πρὸς τὸν γέροντα· “Μακάριος εἶ, πάτερ κύρι Θεόδωρε”—τοῦτο γὰρ ὄνομα τῷ γέροντι—, “ὅτι τοιοῦτον εὗρες μαθητὴν, σοφὸν καὶ ἐπιεικῆ καὶ μέτριον”·
ὁ γέρων δὲ ὁ τούτου παιδευτῆς μικροῦ καὶ ἀπεπάγη· αὐτίκα γὰρ καὶ δακρύων ἐπληροῦντο οἱ ὀφθαλμοὶ αὐτοῦ, ὅστις καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ μεγαλεῖα ἐδόξαζε καὶ πολλὰς ὄντως εἶναι τὰς πρὸς σωτηρίαν ὁδοὺς ἐδιδάσκετο καὶ ἀντὶ τῆς μικρᾶς ἐκείνης	“Πιστεύσατέ μοι, πατέρες· ὅταν πρὸς με ἦλθεν, ἀναλφάβητος ἦν καὶ ἐγὼ αὐτὸν ἐδίδαξα συλλαβίζειν· ἐξίσταμαι δὲ κἀγὼ νῦν, πῶς οὕτως ἀθρόως τοιοῦτος ὦφθη σοφός”. Οὕτως εἰπὼν εἰς ἑκστασιν ἑαυτὸν τε κἀκείνους ἤγαγε.

διδασκῆς μέγαν μισθὸν ἀντελάμβανεν, ὅτι ἔφθασεν ὀνομασθῆναι διδάσκαλος τοιούτου διδασκάλου σοφίας καὶ ἀρετῆς, καὶ εὐχαρίστει τῷ Θεῷ λέγων· «Εὐχαριστῶ τῇ οἰκονομίᾳ σου, δέσποτα, ὅτι ἔδειξάς μοι τῆς ταπεινοφροσύνης τὴν πρώτην ὁδὸν διὰ τούτου τοῦ σοφωτάτου ἀδελφοῦ.»

Ὅπως καθίσταται σαφές, ο βιογράφος των ποιητῶν Κοσμά και Δαμασκηνοῦ εμπνεύστηκε πιθανότατα ἀπὸ το κείμενο της παραλλαγῆς Β του Αθανασίου Αθωνίτη, δεδομένου ὅτι πέρα ἀπὸ τις εμφανεῖς λεκτικές ἀντιστοιχίες μεταξύ των δύο βίων, στην παραλλαγή Α το περιστατικό ἀποτυπώνεται πιο συνοπτικά, χωρίς λεπτομέρειες και κυρίως χωρίς ἀποσπάσματα σε ευθύ λόγο, ὅπως ἐντοπίζονται τόσο στην παραλλαγή Β του Αθωνίτη, ὅσο και στον βίο Κοσμά και Δαμασκηνοῦ.

Επίσης, ὑπάρχουν ἐνδείξεις, ὅπως ἀποτυπώνεται στον πρῶτο πίνακα, ὅτι ο συγγραφέας της παραλλαγῆς Β του βίου Κοσμά και Δαμασκηνοῦ γνώριζε την παραλλαγή Β του βίου του Αθανασίου και δεν στηρίχτηκε για τη συγγραφή του κειμένου του ἀποκλειστικά στην παραλλαγή Α του βίου Κοσμά και Δαμασκηνοῦ. Μόνο ἔτσι μπορεῖ να δικαιολογηθεῖ ἡ ομοιότητα των δύο βίων σε κάποια σημεία, ἡ ὁποία ὡστόσο δεν ἀπορρέει ἀπὸ την παραλλαγή Α του βίου Κοσμά και Δαμασκηνοῦ.

Συνεπῶς, ἡ σύνδεση και ἀλληλεπίδραση των δύο βίων ὄχι μόνο φωτίζει τις τάσεις της αγιολογίας στη μέση βυζαντινή περίοδο, ἀλλὰ ταυτόχρονα εἶναι ἐνδεικτικὴ της χρονολόγησης του βίου Κοσμά και Δαμασκηνοῦ, ὁ ὁποῖος ἔχει τοποθετηθεῖ τον 8ο (μεταξύ των ἐτῶν 760 και 846) ἢ 9ο αἰῶνα (842-843).¹⁰ Ἀν λοιπὸν ληφθεῖ ὑπόψη το συγκεκριμένο περιστατικό, χωρίς να ἀποκλείεται το ἐνδεχόμενο να ὑπάρχουν στον βίο και ἄλλα παρόμοια περιστατικά που προέρχονται ἀπὸ προγενέστερα αγιολογικά κείμενα, τότε ὁ βίος θα πρέπει να τοποθετηθεῖ δύο αἰῶνες ἀργότερα, δηλαδή στις ἀρχές του 11ου αι.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τη χρονολόγηση, το ἰδιαίτερο αὐτό περιστατικό ἀποτυπώνει την τάση κάποιων βιογράφων της μέσης περιόδου να δίνουν φανταστικὴ διάσταση στα κείμενά τους, ἐμπλουτίζοντάς τα με περιστατικά τα ὁποῖα δεν ἔχουν καμία σχέση με τον βιογραφούμενο ἅγιο, ἀλλὰ ἀνιχνεύονται σε προγενέστερα αγιολογικά κείμενα. Με αὐτὸ τον τρόπο ἐπιχειροῦν να δώσουν ἄλλη διάσταση στον βίο και ἴσως ἔχουν διαφορετικὴ στόχευση. Τα ἀφηγηματικά μοτίβα, ἡ δραματικότητα και ἡ θεατρικότητα του λόγου, ἡ ὑπερβολὴ στις περιγραφές και πολλές, μᾶλλον ἐξωπραγματικές, λεπτομέρειες καθιστοῦν το κείμενο περισσότερο διδακτικό. Ταυτόχρονα ἀναδεικνύεται ἐνδεχομένως και μία προσπάθεια να καταστεί το κείμενο περισσότερο λογοτεχνικό, ὥστε να διεγείρει τη συναισθηματικὴ ἐμπλοκὴ του ἀναγνώστη και ταυτόχρονα να ἀναδείξει ὄχι

¹⁰ Βλ. Volk, A. Peri, *Die schriften des Johannes von Damaskos X*, Patristische Texte und Studien, Bd 81, De Gruyter, Berlin/Boston 2024, 13-27. Πρβλ. και την παλαιότερη ἐκδοση της παραλλαγῆς Β, ὅπου διατυπώνονται υποθέσεις για τον συγγραφέα και την χρονολόγηση του κειμένου, F. Kolovou, "Vita des Johannes von Damascus und des Kosmas Melodos im Codex Atheniensis BN 321 (BHG 884a)", *Βυζαντινά* 23 (2002/03), 7-46 και ἰδιαίτερος 9-11.

μόνο τις πνευματικές αλλά και τις λογοτεχνικές αναζητήσεις του συγγραφέα. Έτσι, το κοινότοπο μοτίβο της ταπείνωσης και της υποταγής, που επιτυγχάνεται μέσα από διαρκή άσκηση, πνευματική καθοδήγηση και θεία παρέμβαση, αναδεικνύεται με ένα πρωτότυπο περιστατικό, στο οποίο η υποτιθέμενη αμάθεια προβάλλεται ως ένας τρόπος ενσυνείδητης αυτοταπείνωσης.¹¹ Ο μορφωμένος μοναχός υποκρίνεται τον αγράμματο μετατρέποντας την ανθρώπινη αδυναμία σε δύναμη που γιγαντώνει πνευματικά όχι μόνο τον ίδιο, αλλά και τον γέροντά του και όσους είναι παρόντες στο θαύμα της υποτιθέμενης μεταμόρφωσής του σε σοφό.

Η αλληλεπίδραση των δύο βίων βεβαίως δεν είναι μοναδικό ή σπάνιο φαινόμενο στη βυζαντινή αγιολογία, ούτε το θέμα εξαντλείται στο εν λόγω περιστατικό. Ωστόσο, αποτελεί ένα ακόμα εύρημα μέσα στην πληθώρα των αγιολογικών κειμένων και ταυτόχρονα επιβεβαιώνει την ανάγκη για συστηματική συγκριτική μελέτη των βίων, ώστε όχι μόνο να φωτιστούν δυσεξήγητα σημεία σε αρκετά κείμενα και να αναθεωρηθούν κάποια δεδομένα, αλλά κυρίως να μελετηθούν οι αγιολογικές αφηγήσεις ως κομμάτι μίας ζωντανής και εξελισσόμενης παράδοσης, η οποία εμπλουτίζεται στο πέρασμα των αιώνων και αναπόφευκτα ανατροφοδοτείται.

¹¹ Πρβλ. σχετικό *περί ταπεινοφροσύνης και αγνωσίας απόσπασμα* από τους Ασκητικούς λόγους του Ισαάκ Σύρου: «Ὅτε προσπίπτῃς ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ προσευχῇ, οὕτως γενοῦ ἐν τῷ λογισμῷ σου, ὥσπερ μύρμηξ καὶ ὥσπερ τὰ ἐρπετὰ τῆς γῆς, καὶ ὥσπερ βδέλλα, καὶ ὡς **παιδίον ψελλίζον**· καὶ μὴ εἴπῃς ἔμπροσθεν αὐτοῦ τί ἐν γνώσει, ἀλλὰ τῷ νηπιάζοντι φρονήματι προσέγγισον τῷ Θεῷ καὶ πορεύθῃτι ἐνώπιον αὐτοῦ, ἵνα ἀξιωθῇς τῆς προνοίας ἐκείνης τῆς πατρικῆς, τῆς γινομένης ὑπὸ τῶν πατέρων **ἐπὶ τὰ τέκνα αὐτῶν τὰ νήπια**», (Μάρκελλος Πιράρ, *Ἀββᾶ Ισαὰκ τοῦ Σύρου, Λόγοι Ασκητικοί*, 63, 11-17, σ. 749, *Ἱερὰ Μονὴ Ἰβήρων*, Ἅγιον Ὄρος 2012). Ωστόσο, παρόμοιο περιστατικό δεν εντοπίζεται σε άλλα αγιολογικά κείμενα.

Ριζοσπαστικοποίηση, Εξέγερση, Επανάσταση, (Ιερός) Πόλεμος: με οδηγό δύο βιβλία

Δημήτριος Ροζάκης¹

¹ Επίκουρος Καθηγητής Σύγχρονης Φιλοσοφίας, Πολιτικής και Κοινωνικής Θεωρίας του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

*Λουδοβίκος XVI: «ώστε πρόκειται για εξέγερση;»
Δούκας του Liancourt: «Όχι, Κύριε, πρόκειται για επανάσταση.»*

Περίληψη

Με οδηγό τα βιβλία *Επανάσταση και Εξέγερση* στη Μέση Ανατολή του Σωτήρη Ρούσσου και *Ριζοσπαστικοποίηση*. Μορφές, αιτίες, διεθνές πλαίσιο της Μαρίνας Ελευθεριάδου, το άρθρο επιχειρεί να αναδείξει μια πολυσημία της έννοιας της ριζοσπαστικοποίησης εντός της οποίας διακρίνει τα φαινόμενα της εξέγερσης, της επανάστασης και του ιερού και μη πολέμου. Ειδικότερα, προτείνει μια τυπολογία αυτών των φαινομένων δυνάμει ορισμένων συνδυασμών των τριών βασικών ατομικών επιλογών έναντι των συλλογικών οντοτήτων που έχει χαρτογραφήσει ο Albert Hirschman: της «αποχώρησης», της «διαφωνίας» και της «αφοσίωσης». Οι συνδυασμοί αυτοί αντανakλούν ένα ρεπερτόριο δυνατών σχέσεων ανάμεσα στις έννοιες της νομιμότητας και της νομιμοποίησης. Σύμφωνα με τα ευρήματα της εννοιολογικής αυτής ανάλυσης: το φαινόμενο της εξέγερσης συνίσταται σε μια παραβίαση της νομιμότητας προκειμένου για την υπεράσπιση της ίδιας της αρχής νομιμοποίησης που επικαλείται ένα καθεστώς, ενώ το φαινόμενο της επανάστασης συνίσταται σε μια παραβίαση της νομιμότητας προκειμένου για την αντικατάσταση μιας αρχής νομιμοποίησης από μίαν άλλη. Ο πόλεμος εκφράζει την αποχώρηση από το ίδιο πολιτικό παράλληλα με την αφοσίωση σε μια κοινή αρχή νομιμοποίησης, ενώ ο ιερός πόλεμος συνίσταται στην αποχώρηση από τον κόσμο εν γένει και ως αφοσίωση σε μια «υπερβατική» αρχή νομιμοποίησης.

© 2025 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις - κλειδιά: Ριζοσπαστικοποίηση, Εξέγερση, Επανάσταση, Πόλεμος, Ιερός Πόλεμος, Αποχώρηση, Διαφωνία, Αφοσίωση, Νομιμότητα, Νομιμοποίηση

Doi:

Abstract

*Guided by the books *Revolution and Rebellion in the Middle East* by Sotiris Roussos and *Radicalization: Forms, Causes, International Context* by Marina Eleftheriadou, the article attempts to highlight the polysemy of the concept of radicalization within which it distinguishes the phenomena of rebellion, revolution, war and holy war. Specifically, it proposes a typology of these phenomena based on certain combinations of the three basic attitudes of individuals towards collective entities mapped out by Albert Hirschman: “exit,” “voice,” and “loyalty.” These combinations reflect a repertoire of possible relationships between the concepts of legality and legitimacy. According to the findings of this conceptual analysis: the phenomenon of rebellion consists in a violation of legality in order to defend the very same principle of legitimacy invoked by a regime, while the phenomenon of revolution consists in a violation of legality in view of replacing one principle of legitimacy with another. War expresses an “exit” from the same political totality alongside a devotion to a common principle of legitimacy, while holy war consists in an “exit” from the world in general and in a devotion to a “transcendent” principle of legitimacy.*

© 2025 Library and Information Center, The University of Peloponnese

Keywords: Radicalization, Rebellion, Revolution, War, Holy War, Exit, Voice, Loyalty, Legality, Legitimacy

1. Εισαγωγή

Παρόλο που από το 2022 ο πόλεμος Ρωσίας-Ουκρανίας έχει αναδιατάζει τα ζητήματα της διεθνούς ασφάλειας, το φάσμα του πολιτικού Ισλάμ δεν έχει πάψει να στοιχειώνει την διεθνή συγκυρία. Είτε με την μορφή των τρομοκρατικών επιθέσεων στις ευρωπαϊκές χώρες, είτε με τις συγκρούσεις της Μέσης Ανατολής και την άλωση «κοσμικών» καθεστώτων όπως αυτό του Άσαντ στη Συρία. Η παρακολούθηση επομένως του φαινομένου και η εις βάθος μελέτη του είναι αναγκαία τόσο σε ακαδημαϊκό όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Δύο βιβλία που εκδόθηκαν το 2022 συνιστούν πολύτιμη συνεισφορά προς αυτήν την κατεύθυνση: *Επανάσταση και Εξέγερση στη Μέση Ανατολή* (εκδ. Gutenberg) του Σωτήρη Ρούσσου, καθηγητή Ιστορίας και Διεθνών Σχέσεων στο Τμήμα ΠΕΔΙΣ και *Ριζοσπαστικοποίηση. Μορφές, αιτίες, διεθνές πλαίσιο* (εκδ. Ευρασία), της Μαρίνας Ελευθεριάδου, επίκουρης καθηγήτριας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου. Τα δύο βιβλία βρίσκονται σε οιοιδήποτε διάλογο μεταξύ τους, καθώς το πρώτο διερευνά δύο ιστορικά ορόσημα – την Μεγάλη Αραβική Εξέγερση εναντίον της Βρετανικής Εντολής στην Παλαιστίνη από το 1936 ως το 1939 και την Ισλαμική Επανάσταση στο Ιράν το 1979 – ενώ το δεύτερο προσεγγίζει το φαινόμενο της ριζοσπαστικοποίησης στην Ευρώπη του σήμερα. Έτσι το πρώτο θα λέγαμε ότι καταυγάζει το ιστορικό βάθος του επαναστατικού δυναμικού στον ισλαμικό κόσμο, ενώ το δεύτερο ακτινογραφεί τους παράγοντες που καθορίζουν την προσχώρηση στην ισλαμιστική πολιτική βία.

Ο υπόρρητος αυτός διάλογος δεν είναι τυχαίος, καθώς οι συγγραφείς των δύο βιβλίων υπήρξαν συνεργάτες τόσο στο πλαίσιο του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, όσο προπαντός στο πλαίσιο του Κέντρου Μεσογειακών, Μεσανατολικών και Ισλαμικών Σπουδών, επιστημονικός υπεύθυνος του οποίου είναι ο Σωτήρης Ρούσσος και η Μαρίνα Ελευθεριάδου σύμβουλος έκδοσης. Τα δύο βιβλία, τα οποία αγκαλιάστηκαν από το αναγνωστικό κοινό, μαρτυρούν την υψηλή ποιότητα της διδασκαλίας και της έρευνας που διεξάγεται στο ΠΕΔΙΣ και στο ΚΕΜΜΙΣ στα θέματα της διεθνούς ασφάλειας και της Μέσης Ανατολής. Προτείνουν αναλύσεις με πλούσια εμπειρική στοιχειοθέτηση, αξιοποιώντας εργαλεία της ιστορίας, των διεθνών σχέσεων, της πολιτικής επιστήμης και της πολιτικής κοινωνιολογίας. Ταυτόχρονα, προτείνουν ένα πλαίσιο εννοιών μέσω των οποίων εντοπίζουν και κατηγοριοποιούν τα προς εξέταση φαινόμενα.

Μια μορφή αποτίμησης της συνεισφοράς τέτοιων κειμένων είναι η παρουσίαση των εμπειρικών τους ευρημάτων, η ανάδειξη της συμβολής τους στην επίτευξη των εκπεφρασμένων στόχων τους, όπως για παράδειγμα μιας νέας περιοδολόγησης της σύγχρονης Ιστορίας της Μέσης Ανατολής η οποία θα ορίζεται «από εξεγέρσεις και επαναστάσεις» (Ρούσσος, 2022: 11) ή της επαλήθευσης των μοντέλων της ριζοσπαστικοποίησης (Ελευθεριάδου, 2022: 19). Μια δεύτερη μορφή αποτίμησης, ωστόσο, θα μπορούσε να υπερβεί την «εσωτερική ανάγνωση» των κειμένων και να θεματοποιήσει τις ίδιες τις έννοιες που χρησιμοποιούνται για την περιγραφή των φαινομένων. Μια τέτοια

αποτίμηση θα ήθελα να επιχειρήσω στις γραμμές αυτού του κειμένου, ως ευχαριστία κατ'αρχήν και αντίδωρο για την ενδυνάμωση που αισθάνεται κάθε αναγνώστης αυτών των βιβλίων ενώπιον σύνθετων και εκρηκτικών φαινομένων.

2. Ο ορισμός των φαινομένων

Το φαινόμενο της «ριζοσπαστικοποίησης» φαίνεται να είναι πιο γενικό από αυτά της εξέγερσης και της επανάστασης και πάντως να τα περιλαμβάνει εξίσου. Η γενικότητά του δεν είναι τυχαία, καθώς είναι περιβόητη η δυσκολία να οριστεί ο όρος «τρομοκρατία» με τον οποίο διασταυρώνεται. Όπως λέγεται χαρακτηριστικά, οι «τρομοκράτες» του ενός, είναι οι «μαχητές της ελευθερίας» του άλλου. Είναι επομένως ζωτικής σημασίας για μια επιστημονική θεώρηση του φαινομένου, να αποφύγει τις προκαταλήψεις σχετικά με την έκτασή του. Ένας τρόπος να επιτευχθεί αυτό, είναι να απαλειφθούν, από τον ορισμό του φαινομένου, οι σημασίες τις οποίες δίνουν οι ίδιοι οι δρώντες στην συμπεριφορά τους. Τέτοιου τύπου είναι ο ορισμός του φαινομένου της ριζοσπαστικοποίησης που δίνει η Ελευθεριάδου στην αρχή του βιβλίου της, τουλάχιστον κατά το ήμισυ:

Η ριζοσπαστικοποίηση αναφέρεται στις αιτίες, στις διαδικασίες, στους παράγοντες και στις συνθήκες που ωθούν ένα άτομο ή μία ομάδα να απορρίψουν τον διάλογο και την (συν) ύπαρξη με ιδέες και πρακτικές που απάδουν προς τις δικές τους...

Η απόρριψη του διαλόγου και της συνύπαρξης με αντίπαλες ιδέες και πρακτικές είναι ένα γενικό κριτήριο χάρη στο οποίο η έννοια της ριζοσπαστικοποίησης εφαρμόζεται σε φαινόμενα τόσο διαφορετικά όσο η δράση του πολιτικού Ισλάμ ή της άκρας δεξιάς, και το βιβλίο φωτίζει με εντυπωσιακή ακρίβεια τις αιτίες και τις συνθήκες της προσχώρησης σε αυτά. Ένα τέτοιο κριτήριο είναι «εξωτερικό», με την έννοια ότι «αναφέρεται στις εξωτερικές ιδιότητες των πραγμάτων»· πρωταρχική του λειτουργία, είναι να «μας βάλει σε επαφή με τα πράγματα» (Durkheim, 2000: 106). Η μονοσημία του κριτηρίου προλαμβάνει τις ενστάσεις για την θεωρητική συναδέλφωση δυνάμεων με τόσο διαφορετική ιδεολογία. Η συνέχεια όμως του ορισμού ανοίγει εκ νέου το φάσμα μιας πολυσημίας, καθώς τα ριζοσπαστικοποιημένα άτομα και ομάδες αναμένεται να υιοθετούν την

...αντίληψη ότι η λύση στις αδικίες που υφίστανται μπορεί να έρθει μόνο μέσω της (βίαιης ή μη) σύγκρουσης με την κυρίαρχη πολιτική τάξη και τις ιδέες που πρεσβεύει (Ελευθεριάδου, 2022: 18).

Εδώ, αποκαλύπτεται μια ειδική σημασία του ποιες είναι οι αντίπαλες ιδέες και πρακτικές: δεν είναι αυτές που γενικά απάδουν προς αυτές των ριζοσπαστικών ομάδων, αλλά προπαντός αυτές που ευθύνονται για αδικίες που υφίστανται οι ομάδες αυτές. Διότι μπορεί μια ιδέα να απάδει προς τις δικές μου χωρίς να την θεωρώ υπεύθυνη για αδικίες εις βάρος μου. Επιπλέον, οι ριζοσπαστικές ομάδες αναμένεται να έχουν την αντίληψη ότι υφίστανται αδικίες. Δηλαδή οι έννοιες της αδικίας και επομένως της δικαιοσύνης θα πρέπει να είναι μέρος του «λεξιλογίου» των δρώντων.

Τώρα, μπορούμε να φανταστούμε ότι πολλές ετερόκλητες ομάδες θα επικαλούνταν «αδικίες» εις βάρος τους που πρέπει να αποσείσουν με την δράση τους. Θα έδιναν όμως όλες το ίδιο περιεχόμενο στην έννοια της αδικίας; Η αφηγηριακή οριοθέτηση της «έκτασης» των φαινομένων χάρη στο εξωτερικό κριτήριο είναι το πρώτο βήμα· για να «φθάσουμε στην ουσία» τους (Durkheim, 2000, σελ. 106), θα πρέπει να εισέλθουμε στον χώρο των *σημασιών* που δίνουν οι ίδιοι οι δρώντες στην δράση τους, έστω και υπόρρητα. Σε πρώτη φάση, η ριζοσπαστικοποίηση ορίζεται μονοσήμαντα ως απόρριψη της συνύπαρξης· στη συνέχεια όμως, ως σύγκρουση όμως προκειμένου για τη λύση μιας αδικίας, νοηματοδοτείται από την πολυσημία της έννοιας της αδικίας και της δικαιοσύνης. Για να σκεφτούμε αυτή την πολυσημία, θα ήταν χρήσιμο να διακρίνουμε ορισμένους *τύπους* συγκρούσεων με την «κυρίαρχη πολιτική τάξη».

Θα ήθελα να αντλήσω αυτήν την τυπολογία συγκρούσεων από το σχήμα της συλλογικής ψυχολογίας που έχει προτείνει ο Albert Hirschman για να εξηγήσει την προσχώρηση ή την αποχώρηση των ατόμων από τις οργανώσεις (Hirschman, 2002). Σύμφωνα με αυτές, τα άτομα *αφοσιώνονται* μέσω ιδεολογικών και ψυχολογικών δεσμών σε ευρύτερες ολότητες όπως είναι οι επιχειρήσεις, οι οργανισμοί και τα κράτη. Εφόσον η *αφοσίωση* είναι ενεργή ενώ ταυτόχρονα έχουν λόγους δυσaráσκειας, τότε εκφράζουν τη *διαφωνία* τους στο εσωτερικό των οργανώσεων. Ελλείψει αφοσίωσης, η δυσaráσκεια ωθεί τα άτομα να καταφύγουν στην *αποχώρηση* από τον οργανισμό. Με τη σειρά της η δυνατότητα της αποχώρησης επιδρά ως διαφυγή εκτόνωσης για την διαφωνία. Οι λόγοι της δυσaráσκειας αφορούν την «αντίληψη της αδικίας» - η οποία με τη σειρά της εμπλέκει τις έννοιες της *νομιμότητας* και της *νομιμοποίησης*.

Η συναρμογή όμως των παραπάνω εννοιών δεν μπορεί να προκύψει από μια αφηρημένη ανάλυση, καθώς οι σημασίες τους εξαρτώνται από την συνείδηση των δρώντων ατόμων. Οι ιστορικές μεταλλάξεις της αυτοεικόνας τους εκβάλλουν σε διαφορετικές σημασιοδοτήσεις των εννοιών της αφοσίωσης, της διαφωνίας και της αποχώρησης. Για αυτή την ιστορική ιχνηλάτηση των διαφορετικών σημασιών, θα στηριχτούμε στις μελέτες του φαινομένου της ισλαμιστικής βίας στην Γαλλία από τον Gilles Kepel. Την τυπολογία όμως των συγκρούσεων θα εγκαινιάσει ένας τύπος τρόπον τινά άχρονος, το έγκλημα, στο φόντο του οποίου θα αναδειχτεί εναργέστερα η ιδιαίτερη λογική των άλλων συγκρούσεων όπως επίσης και οι διαφορετικές σημασίες της *βίας*, που είναι ο κοινός παρανομαστής των συγκρούσεων.

Α'. Το έγκλημα ως αφοσίωση προς την κρατούσα ιδεολογία και ως αποχώρηση του ατόμου από την κοινωνική του κατάσταση

Στον πρώτο τύπο σύγκρουσης, η έννοια της δικαιοσύνης δεν εμπλέκεται με την αυστηρή έννοια – ούτε καν η έννοια της σύγκρουσης με αντίπαλες ιδέες ή πρακτικές. Ωστόσο, είναι μια σύγκρουση στην πιο απλή μορφή της – μια σύγκρουση με την κρατούσα έννομη τάξη. Ας φανταστούμε την περίπτωση στην οποία καίω το αυτοκίνητό μου κρυφά για να εισπράξω τα ασφάλιστρα. Αυτή

προφανώς είναι μια εγκληματική πράξη, η οποία παραβαίνει το νόμο, καθώς προσπαθώ να επιτύχω έναν σκοπό με απαγορευμένα μέσα.

Από κοινωνιολογική άποψη όμως, αυτός ο σκοπός είναι κοινός ανάμεσα στον εγκληματία και στην υπόλοιπη κοινωνία (Merton, 1938, σελ. 679). Και ίσως μάλιστα ο εγκληματίας επιθυμεί αυτόν τον σκοπό περισσότερο από τους άλλους. Ίσως έχει εσωτερικεύσει περισσότερο από τους άλλους την επιθυμία να αποκτήσει περιουσία, να αυξήσει τον ατομικό του πλούτο, την κοινωνική θέση που τον συνοδεύει κτλ. Η κοινωνία ενθαρρύνει τους πάντες να τα αποκτήσουν, αλλά μόνο με ορισμένα μέσα, τα οποία κρίνει θεμιτά και αξιόπαινα: την εργασία, την ανταλλαγή προϊόντων στην αγορά, την κερδοσκοπία στο χρηματιστήριο κτλ. Όλα αυτά τα μέσα συμμορφώνονται με τις αξίες μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, με μια συγκεκριμένη ιδεολογία η οποία μας υπαγορεύει τόσο τι σκοπούς πρέπει να έχουμε, δηλαδή ποια αγαθά είναι σημαντικό να κατέχουμε (π.χ. στις δικές μας κοινωνίες, κάποιος που στερείται ένα ορισμένο επίπεδο κατανάλωσης θεωρείται μάλλον «looser») όσο και το πώς πρέπει να διανέμονται αυτά τα αγαθά, ποιες ατομικές ιδιότητες νομιμοποιούν την κατοχή τους (Walzer, 1983: 12). Αν ένα άτομο για κάποιους λόγους έχει αποκλειστεί από τα θεμιτά μέσα ενώ νιώθει έντονα την ανάγκη απόκτησης των αγαθών, τότε είναι πιθανό να καταφύγει σε αθέμιτα μέσα. Η καταφυγή αυτή το απαλλάσσει από την ανάγκη της «διαφωνίας»: κάποιος που καταφεύγει σε κλοπή δεν χρειάζεται να παλέψει για την αναθεώρηση του καθεστώτος της ιδιοκτησίας. Ένας διεφθαρμένος αξιωματούχος δεν χρειάζεται να αγωνιστεί για την αναθεώρηση των κριτηρίων της απονομής των αξιωμάτων. Τα άτομα εδώ υιοθετούν μια ατομική στρατηγική αποχώρησης από την κοινωνική κατάστασή τους, με μέσα που δεν προβλέπονται από τους ισχύοντες κανόνες κοινωνικής ανόδου.

Ας φανταστούμε τώρα ότι δεν έχω αυτοκίνητο. Προκειμένου να αποκτήσω ένα, κλέβω. Και εδώ παραβιάζω την έννομη τάξη που απαγορεύει και τιμωρεί την κλοπή. Σίγουρα όμως, από τη στιγμή που το κλέψω, δεν θα δεχόμουν ασμένως κάποιος άλλος να μου το κλέψει μόνο και μόνο επειδή και ο ίδιος το έχω κλέψει. Είναι μάλιστα πιθανό ότι θα αντιδρούσα ακόμα πιο βίαια από ένα άτομο που δεν έχει κλέψει. Αυτό σημαίνει ότι δεν απορρίπτω την έννομη τάξη ως τέτοια, αλλά ότι «κάνω μια εξαίρεση για τον εαυτόν μου» (Kant, 1984: 75), προσδοκώντας από τους άλλους να σεβαστούν την καθολικότητά της. Ο εγκληματίας από αυτήν την άποψη δεν βρίσκεται σε μια σχέση απόρριψης αλλά αφοσίωσης προς την κοινωνία και την κρατούσα της ιδεολογία. Δεν συγκρούεται μετωπικά ούτε με την γενική ιδεολογία πάνω στην οποία κτίζονται οι νόμοι ούτε με το γράμμα του νόμου. Προσπαθεί να ελιχθεί ανάμεσά τους, απαιτώντας το σεβασμό τους από τους άλλους και κρατώντας για τον εαυτόν του το στάτους του *free rider* ή «λαθρεπιβάτη», για να χρησιμοποιήσουμε τον καθιερωμένο όρο από την θεωρία των παιγνίων μηδενικού αθροίσματος. Η πράξη του εγκλήματος παραβιάζει μεν αλλά δεν *αμφισβητεί* την κρατούσα ιδέα για την δίκαιη διανομή των αγαθών – δεν «διαφωνεί» με αυτήν. Καταφεύγει στα μέσα τα οποία αυτή απαγορεύει, αλλά όσο *πιο κρυφά γίνεται* – ιδανικά, το τέλειο έγκλημα θα έμενε ατιμώρητο, καθότι *αθέατο*. Ο άδικος άνθρωπος του μύθου του

Γύγη θα τιμάται από τους ανθρώπους ως ο πιο δίκαιος (Πολιτεία, 366β). Αυτό σημαίνει επίσης, ότι αν ασκηθεί, η εγκληματική βία δεν έχει διόλου συμβολικό χαρακτήρα, παρά μόνο εργαλειακό. Αν διέθετε έναν άλλον τρόπο να πετύχει τον σκοπό του, ο εγκληματίας λογικά θα απέφευγε το ρίσκο που αυτή συνεπάγεται.

Β'. Η εξέγερση ως αφοσίωση στην βάση νομιμοποίησης του καθεστώτος και ως διαφωνία απέναντι στην τρέχουσα επιβολή της νομιμότητας

Ας εξετάσουμε ένα διαφορετικό σενάριο. Τον Οκτώβριο του 2005 δεκάδες αυτοκίνητα κάηκαν στους δρόμους και στα βόρεια προάστια του Παρισιού. Όπως διαβάζουμε στις εφημερίδες της εποχής, οι βιαιοπραγίες έγιναν μετά από ένα περιστατικό που συντάραξε τους κατοίκους των προαστίων. Στις 27 Οκτωβρίου 2005, μια ομάδα εφήβων μεταναστών παίζει ποδόσφαιρο στο γκέτο του Clichy-sous-Bois, ενός από τα υποβαθμισμένα προάστια του Παρισιού. Το παιχνίδι τελειώνει και οι νεαροί κατευθύνονται προς τα σπίτια τους. Ξαφνικά, αστυνομικοί κατακλύζουν την περιοχή. Στη θέα τους, τρεις από τους νεαρούς μετανάστες απομακρύνονται τρέχοντας. Οι αστυνομικοί τους κυνηγούν, στην προσπάθειά τους να κρυφτούν σε έναν ηλεκτρικό υποσταθμό της Γαλλικής εταιρίας ηλεκτρισμού, οι δύο από τους νεαρούς πεθαίνουν από ηλεκτροπληξία. Ο τρίτος τραυματίζεται και μεταφέρεται στο νοσοκομείο. Τα τρία θύματα προέρχονταν από διαφορετικές πολιτισμικές κοινότητες, βορειοαφρικανικές και τουρκο-κουρδικές. Μόλις γίνεται γνωστό το γεγονός, διακόσιοι περίπου νέοι του προαστίου Clichy-sous-Bois συγκεντρώνονται στην πλατεία Beauvau. Ως τις 11 το βράδυ, η ύπαρξη δεκάδων ανεξέλεγκτων ομάδων νεαρών οδηγεί στην κήρυξη της περιοχής σε κατάσταση “αστικών ταραχών”. Απέναντι στους νέους παρατάσσονται 300 περίπου αστυνομικοί. 23 αυτοκίνητα καμένα, οι τζαμαρίες ενός εμπορικού κέντρου σπασμένες, ενώ αμαξοστάσια λεωφορείων, ένα σχολείο, το ταχυδρομείο και το δημαρχείο του προαστίου υπέστησαν ζημιές. Τα επεισόδια κρατούν περίπου μέχρι τις 2 τα ξημερώματα. Τις επόμενες μέρες κηρύσσεται κατάσταση εκτάκτου ανάγκης σε όλη τη Γαλλία.

Στην προκειμένη περίπτωση, τα αυτοκίνητα μάλλον δεν κάηκαν για να αποκτήσουν κάποια επιπλέον καταναλωτικά αγαθά οι δράστες των εμπρησμών. Ήταν πράξεις διαμαρτυρίας οι οποίες προσέφυγαν στη βία, δηλαδή στην παραβίαση της έννομης τάξης. Αλλά αυτή η παραβίαση του νόμου σε αρκετούς φάνηκε δικαιολογημένη, δηλαδή «νομιμοποιημένη», γιατί είχε προηγηθεί μια συμπεριφορά των οργάνων της τάξης η οποία παραβίαζε ορισμένες αρχές τις οποίες υποτίθεται ότι πρέπει να υπηρετεί η κρατική νομιμότητα. Προβλέπεται από το νόμο όταν οι αστυνομικοί κάνουν έλεγχο ταυτότητας να μην αντιστέκεται κανείς –αυτό προβλέπει η αρχή της ισονομίας– αλλά όταν αυτό γίνεται προληπτικά και κατά συρροή σε όποιους απλώς δεν είναι λευκοί, με την ταλαιπωρία και την ταπείνωση που συνεπάγεται η εξακρίβωση στοιχείων, τότε η αρχή της ισονομίας παραβιάζεται και η αστυνομική πρακτική είναι ύποπτη ρατσισμού. Έτσι διαβάζουμε για τα γεγονότα αυτά: «Η βία αυτή είναι νομιμοποιημένη γιατί αντιστοιχεί στο ανήκουστο άθροισμα των κοινωνικών βιαιοτήτων που υφίσταται αυτή η νεολαία εδώ και τριάντα χρόνια (...) Η βία

αυτή δεν είναι σήμερα αστήρικτη, ασήμαντη, παραβατική. Λέγει ουσιαστικά πράγματα για τη ζωή των πληθυσμών των προαστίων και άρα για ολόκληρη την κοινωνία. (...) Η βία αυτή είναι υγιής, γιατί εναντιώνεται στη διατήρηση της αδικίας και του κοινωνικού χάους» (άρθρο του Michel Ganozzi, παρατίθεται στο Πανταζόπουλος, 2005).

Οι πράξεις της συλλογικής διαμαρτυρίας είναι λοιπόν παράνομες, εκτός νομιμότητας, αλλά προβάλλονται ως νομιμοποιημένες, εφόσον τελούνται στο όνομα αρχών ανώτερων από τις τρέχουσες νομικές διατάξεις που προστατεύουν την ιδιωτική περιουσία, επιτάσσουν το σεβασμό στα όργανα της τάξης κτλ. Τούτο δεν γίνεται ορατό αν περιοριστούμε σε έναν εκτασιακό ορισμό του δικαίου, που θα το όριζε ως το σύστημα κάθε «κανόνα συμπεριφοράς που επιβάλλεται με κυρώσεις» (Durkheim, 1930: 33). Αλλά ακόμα και αν περιληφθούν κατ'αρχήν στην κατηγορία του εγκλήματος και πάλι οι έκνομες πράξεις διαμαρτυρίας συνιστούν μια διακριτή υποκατηγορία, αυτή του πολιτικού εγκλήματος, εφόσον τελούνται στο όνομα μιας αξίας, μιας *αρχής νομιμοποίησης* και όχι ενός ιδιοτελούς σκοπού (Λοβέρδος, 1987: 160-161). Νομίζω ότι είναι αναλυτικά εγκυρότερο να συστήσουν μια αυτόνομη κατηγορία.

Επιπλέον: η αρχή νομιμοποίησης στο όνομα της οποίας γίνεται η εξέγερση, είναι η *ίδια* με την αρχή της νομιμοποίησης της υφιστάμενης κοινωνίας. Είναι στο όνομα της ισονομίας που εξηγούνται οι νέοι των προαστίων, όταν αισθάνονται θύματα διακρίσεων. Είναι στο όνομα του δικαιώματός τους στην αξιοπρέπεια, στις ίσες ευκαιρίες κτλ. – όλων αυτών των αξιών που είναι μέρος της επίσημης ιδεολογίας της γαλλικής κοινωνίας και στη βάση των οποίων έχουν θεσπιστεί οι νόμοι που υποτίθεται ότι εφαρμόζουν τα όργανα της τάξης. Είναι λοιπόν σα να λένε οι εξεγερμένοι προς το Κράτος και την υπόλοιπη κοινωνία: στρεφόμαστε εναντίον σας και παραβιάζουμε τους νόμους σας γιατί εσείς πρώτοι έχετε παραβιάσει το κοινωνικό συμβόλαιο, γιατί εσείς πρώτοι αθετείτε την αρχή νομιμοποίησης του καθεστώτος. Άρα δεν επιδιώκουμε την κατάρρευση αυτού του καθεστώτος, δεν προτάσσουμε μιαν άλλη αρχή νομιμοποίησης, θέλουμε τη *συνέπεια* του καθεστώτος ανάμεσα στην θεωρία του και την πράξη, ανάμεσα στις επίσημες εξαγγελίες του και την πραγματικότητα. Έχουμε μια πιο ισχυρή αφοσίωση στην βάση νομιμοποίησης του καθεστώτος από ό,τι τα επίσημα όργανά του και είναι αυτή ακριβώς που μας ωθεί στην διαφωνία απέναντι στην τρέχουσα επιβολή της νομιμότητας.

Η ψυχολογία της εξέγερσης στην Γαλλία εκ μέρους των μουσουλμανικών πληθυσμών δεν προκύπτει εν αιθρία. Στο βιβλίο του *Τρόμος στο Εξάγωνο* (2015), γραμμένο μεταξύ του χτυπήματος στο Charlie Hebdo και στο Bataclan, ο Gilles Kerel περιγράφει το πώς η πρώτη γενιά μουσουλμάνων μεταναστών που φτάνει στην Γαλλία κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1960, κυρίως από την Αλγερία, είναι εργάτες οι οποίοι δουλεύουν σκληρά για να κτίσουν ένα μέλλον για τα παιδιά τους. Επενδύουν τις οικονομίες τους κυρίως σε ακίνητα, προσπαθούν να επιβιώσουν μέσα στην αυξανόμενη ανεργία και είναι ικανοποιημένοι όταν το επιτυγχάνουν. Είναι η πρώτη γενιά που απέδρασε από την φτώχεια, και απολαμβάνει την ικανοποίηση των βασικών της αναγκών. Η ψυχολογία της

είναι συντηρητική. Οι πρώτοι μετανάστες που εγκαθίστανται στη Γαλλία αποφεύγουν τις πιθανές τριβές με την «κοινωνία υποδοχής». Επιθυμούν την σταθερότητα ώστε δεκαετίες αποταμίευσης και εργασίας να μην διακινδυνεύσουν από ταραχές που οφείλονται σε κάποιους «αλλοπαρμένους» (Kerel, 2015: 59). Όσον αφορά τη θρησκευτική της ταυτότητα, η πρώτη γενιά έχει βασική εγνοια να εξασφαλίσει τόπους λατρείας, πράγμα που δεν είναι εύκολο καθώς, μη έχοντας πολιτικά δικαιώματα, δεν μπορεί να επηρεάσει τις εκδόσεις σχετικών αδειών από τους δήμους (Kerel, 2015: 45).

Η δεύτερη γενιά, δηλαδή η πρώτη γενιά μουσουλμάνων που έχει γεννηθεί στη Γαλλία, έχει πολύ περισσότερες ευκαιρίες κοινωνικής ανόδου σε σχέση με την πρώτη, ιδιαίτερα μέσω της εκπαίδευσης. Η επίσημη αποστολή του «ρεπουμπλικανικού σχολείου» είναι η πρόσβαση στην ίδια παιδεία ανεξαρτήτως κουλτούρας, καταγωγής και θρησκείας. Ωστόσο αυτή η γενιά βιώνει μια απόσταση ανάμεσα στην «υπόσχεση» της ενσωμάτωσης και την πραγματικότητα. Όσο αποκτά προσόντα με τα οποία θα μπορούσε να συμμετέχει ισότιμα στην επαγγελματική και πολιτική ζωή, τόσο ανακαλύπτει ότι ο ανταγωνισμός με τους «αυτόχθονες» Γάλλους δεν είναι τόσο ακριβοδίκαιος όσο κηρύττει η επίσημη ιδεολογία της Δημοκρατίας- République. Οι όροι του ανταγωνισμού είναι τυπικά ίσοι, υπάρχουν όμως αδιόρατες «διακρίσεις» εις όφελος όσων διαθέτουν πλεόνασμα πολιτισμικού και κοινωνικού κεφαλαίου (Bourdieu, 1979). Η δυσαρέσκεια αυτή εκφράζεται στη δημόσια ζωή με τη λεγόμενη «Πορεία για την ισότητα και ενάντια στο ρατσισμό» στις 15 Οκτωβρίου του 1983. Η αφορμή και εδώ είναι η αστυνομική βία η οποία εκδηλώνεται κατά τη διάρκεια σωματικών ελέγχων. Στην πορεία συμμετέχουν και πολλοί «γηγενείς» Γάλλοι πολίτες. Ο στόχος είναι η ενσωμάτωση των εθνικών/θρησκευτικών μειονοτήτων στη γαλλική κοινωνία και η συμμετοχή τους στην πολιτική ζωή στη βάση των καθολικών ιδεωδών της Γαλλικής Δημοκρατίας από τα οποία νιώθουν ότι αποκλείονται (Kerel, 2015: 22). Η πολιτική συμπεριφορά αυτής της γενιάς συνεχίζει να καθορίζεται από μια δημοκρατική και ρεπουμπλικανική κινητοποίηση, χωρίς ρητή προβολή της θρησκευτικής ταυτότητας (Kerel, 2015: 115). Για συγγραφείς όπως ο Slavoj Žižek, οι ταραχές του 2005 εμφορούνται ακόμα από την ψυχολογία της ματαιωμένης ενσωμάτωσης. Στοιχείο αυτής της ψυχολογίας γίνεται και η επιθυμία «να γίνουν ορατοί», χωρίς ωστόσο να θέλουν να είναι ορατοί ως μέλη μιας διακριτής ομάδας:

η βάση του συλλογισμού τους ήταν ότι ήθελαν να είναι και ήταν Γάλλοι πολίτες, αλλά δεν αναγνωρίζονταν πλήρως ως τέτοιοι. [...] το μήνυμα αυτής της έκρηξης βίας δεν ήταν πως οι εξεγερμένοι θεωρούσαν ότι η εθνοτικοθρησκευτική ταυτότητά τους απειλούνταν από τον γαλλικό δημοκρατικό οικουμενισμό, αλλά, αντιθέτως, ότι δεν συμπεριλαμβάνονταν σε αυτόν, ότι βρίσκονταν από την άλλη πλευρά του τείχους που χωρίζει το ορατό από το αθέατο τμήμα τους δημοκρατικού κοινωνικού χώρου. [...] Για αυτό ακριβώς ήταν απαραίτητη η βία (Žižek, 2010: 94).

Αυτή η βία δεν έχει πλέον χαρακτήρα εργαλειώδη αλλά πρωτίστως συμβολικό. Η επιτελεστική της λειτουργία αντικαθιστά την εκτελεστική: οι πράξεις της βίας δεν αποσκοπούν σε μια υπερίσχυση έναντι των δυνάμεων του καθεστώτος, αλλά στην έκφραση της διαμαρτυρίας. Είναι ο τρόπος με τον οποίο οι εξεγερμένοι απευθύνουν στην ευρύτερη κοινωνία το μήνυμα ότι μοιράζονται μαζί της τις βασικές της αξίες αλλά βιώνουν οδυνηρά την απουσία τους στην δική τους ζωή. Καταγγέλλουν έτσι την παραβίαση δικαιωμάτων που προβλέπει το ίδιο το καθεστώς. Η αίσθηση της αδικίας οικοδομείται πάνω στις κοινές περί δικαίου παραστάσεις της ευρύτερης κοινωνίας. Για την λογική επομένως της εξέγερσης, η σύγκρουση με το καθεστώς κινείται μεν εκτός του πλαισίου της νομιμότητας, αλλά εντός του πλαισίου της νομιμοποίησης ενός δεδομένου καθεστώτος. Όχι όμως με τον τρόπο του εγκλήματος, διότι η άρνηση της νομιμότητας δεν απαιτεί από τους άλλους να την σεβαστούν. Δεν είναι μια ατομική στρατηγική αποχώρησης (Α) που εκτονώνει την διαμαρτυρία. Αντίθετα, η προσφυγή στη βία είναι μια κατηγορική προσταγή που απευθύνεται σε κάθε έλλογο ον, καθήκον του οποίου είναι η καταγγελία της κοινά πιστοποιήσιμης αδικίας. Και η αδικία αφορά τη διανομή των αγαθών που σύνολη η κοινότητα αναγνωρίζει ως τέτοια – εν προκειμένω, του αγαθού της αναγνώρισης και της αξιοπρέπειας.

Στο βιβλίο του Ρούσσου, η «Μεγάλη Αραβική Εξέγερση» περιγράφεται με βάση τις διεκδικήσεις της «ακύρωσης του σιωνιστικού προγράμματος και της αραβικής αυτοδιάθεσης» (Ρούσσος, 2022: 116). Μπορούμε πίσω από τα δύο αυτά αιτήματα να διακρίνουμε την διεκδίκηση δικαιωμάτων τα οποία καταστρατηγούνται από αυτούς που τα επαγγέλλονται:

Με την Βρετανική Εντολή και το σιωνιστικό πρόγραμμα, οι πρόκριτοι-γαιοκτήμονες όχι μόνο ήταν ανίκανοι να προστατέψουν τη θέση του αγρότη στη γη και να του παρέχουν τα μέσα επιβίωσής του» –κάτι που αποτελούσε την βάση νομιμοποίησης της παραδοσιακής ιεραρχίας των Παλαιστινιακών κοινοτήτων– «αλλά συμμετείχαν κι αυτοί στην καπιταλιστική μεταμόρφωση της παλαιστινιακής κοινωνίας πουλώντας τη γη στο εβραϊκό κεφάλαιο» (Ρούσσος, 2022 : 112).

Στον πυρήνα αυτού του ξεσηκωμού εντοπίζουμε επομένως μια λογική εξέγερσης που δικαιολογεί και την ιστορική του κατονομασία.

Γ'. Η επανάσταση ως αποχώρηση από την παλαιά αρχή νομιμοποίησης και ως αφοσίωση σε μια νέα αρχή νομιμοποίησης

Στις 14 Ιουλίου 2017 γύρω στα 900 αυτοκίνητα γίνονται αντικείμενα εμπρησμού στα Παρισινά προάστια (20 minutes, 2016). Η 14^η Ιουλίου είναι στη Γαλλία η εθνική εορτή, η επέτειος της πτώσης της Βαστίλης, δηλαδή ο εορτασμός της Δημοκρατίας-*République*, του ιδανικού της αυτοκυβέρνησης αυτόνομων ατόμων. Αυτή είναι η ιδρυτική αρχή νομιμοποίησης της γαλλικής Δημοκρατίας-*République*, η οποία έλαβε στη συνέχεια την μαχητική όψη της «ουδετεροθηρησκείας», σύμφωνα με την οποία καμία άνωθεν ιερότητα δεν

περιστέλλει την δικαιοδοσία των πολιτών να θεσπίσουν και να τροποποιήσουν τους νόμους. Θεμέλιο του πολιτεύματος είναι η ανθρώπινη αυτονομία.

Αν τώρα τα αυτοκίνητα κάηκαν όχι ως αντίδραση στην αθέτηση αυτών των αρχών από τα όργανα της τάξης, όχι ως διαμαρτυρία απέναντι στην υποκρισία του Γαλλικού Κράτους που ευαγγελίζεται την δημοκρατία αλλά στην πράξη εφαρμόζει «ρατσιστικές διακρίσεις», αν έγιναν από άτομα τα οποία έχουν προσχωρήσει σε *μιαν άλλη αρχή νομιμοποίησης* – τότε μπορούμε να πούμε ότι έχουμε ένα φαινόμενο αποχώρησης από την παλαιά αρχή νομιμοποίησης και αφοσίωσης σε μια νέα. Για ένα νέο φαινόμενο πρέπει να βρούμε ένα νέο όνομα. Ας το ονομάσουμε «επανάσταση», σε συμφωνία με μια υπαρκτή παράδοση, όπως πχ αυτή αντηχεί στο σύνθημα: «νόμος είναι το δίκιο του εργάτη» Εδώ οι ισχύοντες νόμοι απορρίπτονται στο όνομα μιας *ανώτερης δικαιοσύνης*, η οποία δεν ενσαρκώνεται στην επικρατούσα αρχή νομιμοποίησης. Η λογική της επανάστασης είναι η άρνηση όχι μόνο των μέσων που είναι αποδεκτά για την επίτευξη των σκοπών που προωθεί η κρατούσα ιδεολογία, αλλά προπαντός αυτών των σκοπών. Το πρόβλημα δεν είναι η δικαιότερη διανομή των κοινά αποδεκτών αγαθών, αλλά η αντικατάστασή τους από αγαθά ανώτερα – και ενδεχόμενως ανέκδοτα. Έτσι, το επαναστατικό φαινόμενο δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς την ριζική αναθεώρηση των σκοπών του «παλαιού ανθρώπου» (Burke, 2003: 142).

Αν οι νεαροί που καίνε τα αυτοκίνητα πιστεύουν ότι ο μόνος νόμος που πρέπει να ισχύει είναι αυτός που έδωσε ο Θεός στον άνθρωπο και που περιέχεται στο Κοράνι –η Σαρία– τότε δεν διαπράττουν απλώς παράνομες πράξεις εντός της αρχής νομιμοποίησης που έχουν εμπεδωθεί στους ρεπουμπλικανικούς θεσμούς. Η δράση τους έχει τα χαρακτηριστικά της συλλήβδην απόρριψης ενός «Παλαιού Καθεστώτος», με όλες του τις διακρίσεις και τις συμβάσεις, τις απολαύσεις και τις συνήθειες, ακόμα και αυτές της καθημερινής συναναστροφής των μουσουλμάνων με τους μη μουσουλμάνους. Ότι βρίσκεται εντεύθεν μιας ιδανικής αγνότητας του βίου καταγγέλλεται ως ασυγχώρητος συμβιβασμός. Το βιβλίο του Ρούσσου αναπτύσσει την λογική της επανάστασης όπως αυτή αντικατέστησε στο Ιράν το καθεστώς του Σάχη. Απέναντι στις «πολιτικές της αυταρχικής εκδυτικοποίησης και εκκοσμίκευσης της κοινωνίας και στις κοινωνικές ανισότητες της εξαρτημένης ανάπτυξης», η ισλαμική αντιπολίτευση αντέταξε ένα «νέο σύστημα αξιών και αντι-δυτικής πολιτικής κουλτούρας που βασιζόταν στην επιστροφή στο Ισλάμ και στην αυθεντική ιρανική ταυτότητα» (Ρούσσος, 2022: 190), είτε αυτή η επιστροφή έγινε αντιληπτή ως «εγκαθίδρυση του ισλαμικού κράτους και [...] εφαρμογή του ισλαμικού νόμου» από τους ουλεμάδες είτε ως εγκαθίδρυση μιας «αταξικής κοινωνίας του Θεού» (Ρούσσος, 2022: 188-189).

Αλλά μιλώντας για αντικατάσταση μιας αρχής νομιμοποίησης από μίαν άλλη, τίθεται το ερώτημα της *προέλευσης* της νέας αρχής νομιμοποίησης. Οι αναλύσεις του βιβλίου μας δίνουν μια κρίσιμη απάντηση. Η νέα αρχή νομιμοποίησης αναδύεται ως η βαθύτερη και εσώτερη *αλήθεια* της κοινωνίας της οποίας οι επαναστάτες διακηρύσσουν εμφατικά ότι είναι τα καλύτερα μέλη. Ο Ρούσσος εξηγεί ότι ο πολιτικός λόγος που θα στηριζόταν στις ταξικές

αντιθέσεις θα είχε περιορισμένη απήχηση σε μια κοινωνία της οποίας οι ελίτ διαμόρφωναν ήδη μια «νεωτερική ιρανική ταυτότητα» η οποία είχε ως συμπαγή βάση την «περσική σιιτική ταυτότητα» και γινόταν αντιληπτή ως απειλούμενη από τις μεγάλες δυνάμεις (Ρούσσος, 2022: 204-205). Σε αυτό το πλαίσιο, ακόμα και ο εκδημοκρατισμός είχε ως απαραίτητο συμπλήρωμα την ισλαμοποίηση, η οποία θα εγγυάτο την «αρετή» που θα έπρεπε να έχει κάθε μέλος αυτής της δημοκρατίας (Ρούσσος, 2022: 205). Έτσι η επιστροφή στο «αυθεντικό Ισλάμ» βρισκόταν σε μια ισχυρή συνέχεια με την βαθύτερη αυτοκατανόηση της ιρανικής κοινωνίας. Το καθεστώς του Σάχη είχε αποτύχει να συντονιστεί με αυτή την αυτοκατανόηση· προβαλλόμενο ως «επαναστατική μοναρχία», είχε επιχειρήσει μεταρρυθμίσεις «από τα πάνω», βαθαίνοντας την εξάρτηση από την Δύση (Ρούσσος, 2022: 175, 177). Αυτές οι μεταρρυθμίσεις ήταν προδιαγεγραμμένο να έρθουν σε σύγκρουση τόσο με τις παραδοσιακές κοινωνικές δυνάμεις, όσο και με την μεσαία τάξη που ενισχυόταν από αυτές αλλά ταυτόχρονα ασφυκτιούσε μέσα στο αυταρχικό πλαίσιο που τις συνόδευε (Ρούσσος, 2022: 182, βλέπε επίσης Huntington, 1966: 774, Huntington, 2006: 184, 406). Εδώ συναντούμε την σκέψη κλασικών στοχαστών όπως ο Alexis de Tocqueville, ο οποίος διέγινωσεν την αιτία της Γαλλικής επανάστασης στον εξισωτισμό των ηθών που είχε επωάσει ο συγκεντρωτισμός της απόλυτης μοναρχίας, ωστόσο το ήθος της ισότητας στραφεί εναντίον του ίδιου του μοναρχικού θεσμού (Tocqueville, 2016, κεφ. 8-10). Η ακόμα την ιδέα ότι οι επαναστάσεις είναι αναπόφευκτες «όταν καταστραφεί η συμφωνία μεταξύ των θεσμών και των ιδεών» μιας ορισμένης κοινωνίας (Constant, 1874: 361). Σε πιο σύγχρονη γλώσσα, θα λέγαμε ότι όταν το αναδύονται νέες αρχές νομιμοποίησης όταν οι πολιτικοί θεσμοί βρίσκονται σε διαφορά φάσης με το «κοινωνικό φαντασιακό»· εδράζονται σε προηγούμενες εκφάνσεις αυτού του φαντασιακού, οι οποίες ήδη έχουν αντικατασταθεί από άλλες παραστάσεις της συλλογικής συνείδησης. Η επαναστατική ρήξη είναι νοητή στο πλαίσιο των μεταμορφώσεων του συλλογικού φαντασιακού μιας ενιαίας κοινωνίας (Taylor, 2004: 128). Η αποχώρηση αφορά επομένως την αρχή νομιμοποίησης, ενώ η ίδια η κοινωνία παραμένει το πλαίσιο της αφοσίωσης, υπό τον όρο της προσχώρησης σε μια νέα ιδανική της υπόσταση. Η αφοσίωση μετατοπίζεται σε μια νέα αρχή νομιμοποίησης. Η βία εξακολουθεί να έχει έναν συμβολικό χαρακτήρα, αυτή τη φορά όμως όχι ως επίκληση στις κοινές αξίες της ευρύτερης κοινωνίας, αλλά ως επιφάνεια μιας άλλης, ανώτερης αξιολογικής κλίμακας.

Πώς περνάμε από τη λογική της εξέγερσης στην λογική της επανάστασης; Για τον Hirschman, αν η διαμαρτυρία είναι αδύνατη ή μάταιη, τότε η αρχική αφοσίωση μπορεί να υποχωρήσει και το άτομο μπορεί να προχωρήσει στην αποχώρηση από την οργάνωση και την αναζήτηση ενός άλλου αντικειμένου της αφοσίωσης του. Είναι όμως αυτό που συμβαίνει στην περίπτωση της ισλαμιστικής ριζοσπαστικοποίησης εντός των ευρωπαϊκών κοινωνιών; Όπως είδαμε, στον κόσμο της μουσουλμανικής μετανάστευσης, το πέρασμα από την αφοσίωση προς τη βάση νομιμοποίησης του καθεστώτος στην διαφωνία συνδέεται με τη διαδοχή της πρώτης και της δεύτερης γενιάς·

μπορούμε να συνδέσουμε την είσοδο στο προσκήνιο της τρίτης γενιάς με μια λογική αποχώρησης από την παλαιά αρχή νομιμοποίησης και άρα με μια λογική επανάστασης; Οι αναλύσεις του Kerel μας ιδεάζουν για το ενδεχόμενο να συνδέεται με μιαν άλλου τύπου αποχώρηση και σύγκρουση, που είναι ο πόλεμος.

Δ'. Ο πόλεμος ως αποχώρηση από το ίδιο πολιτικό όλον και ως αφοσίωση σε μια κοινή αρχή νομιμοποίησης

Η κοινωνική άνοδος των απογόνων της πρώτης γενιάς της βορειοαφρικανικής μετανάστευσης συνοδευόταν από μια εκκοσμίκευση της συμπεριφοράς και την ταύτιση με τις αξίες της αμφισβήτησης που ήταν εσωτερικές στην Γαλλική Κοινωνία, όπως η προσχώρηση στο Κομμουνιστικό, στο Σοσιαλιστικό Κόμμα ή στις συνδικαλιστικές οργανώσεις. Ωστόσο το τέλος της «βιομηχανικής κοινωνίας», με την κρίση της σταθερής συνδικαλισμένης εργασίας και με την ανάδυση ενός τομέα υπηρεσιών ο οποίος ευνοούσε την ατομική πρωτοβουλία έναντι της αλληλεγγύης που συνδέονταν με την ανειδίκευτη εργασία, διάβρωσαν την ικανότητα των αριστερών κομμάτων να εκφράζουν τη δυσαρέσκεια με τον τρόπο μιας οικουμενικής ιδεολογίας (Kerel, 2015: 115). Είναι χαρακτηριστικό ότι το Σοσιαλιστικό Κόμμα, αντί να στρατολογήσει μέλη ανάμεσα στους νέους πληθυσμούς, προτίμησε να ενθαρρύνει μια αντιρατσιστική «πολιτική του θεάματος», με τη δημιουργία της Οργάνωσης SOS Racisme. Την επιρροή των αριστερών οργανώσεων στα «λαϊκά προάστια» αρχίζουν να αντικαθιστούν δύο μορφές ταυτοτικής αμφισβήτησης, από τη μια ο ακροδεξιός εθνικισμός και από την άλλη το ισλάμ. Όπως και το «κόμμα των εργατών» άλλοτε, φέρουν ένα φορτίο ουτοπικής διάστασης το οποίο «επαναμαγεύει» μια ερημωμένη κοινωνική πραγματικότητα μέσω μιας τυπικής «αντιστροφής του στίγματος», κατά την οποία οι απόκληροι του σήμερα είναι οι θριαμβευτές του αύριο.

Τί είδους όμως «αποχώρηση» συνιστά η στροφή στην ταυτότητα; Για τον Kerel, σε μια πρώτη φάση, η ταυτοτική αναδίπλωση τροφοδοτείται από την αγωνία της κοινωνικής καθόδου (Kerel, 2015: 19) Από τα χρόνια του 1990, η δεύτερη γενιά έχει χωριστεί σε μια ομάδα που έχει επωφεληθεί από τον μηχανισμό της δημοκρατικής ενσωμάτωσης μέσω του σχολείου και σε μιαν άλλη, κυρίως ανδρικής σύνθεσης, που έχει αποτύχει σε αυτό (Kerel, 2004: 42). Για την δεύτερη ομάδα είναι δύσκολο να αιτιολογηθεί η αποτυχία με βάση τον αποκλεισμό από τους εκπαιδευτικούς θεσμούς – εφόσον η σχολική πρακτική κατ'εξοχήν αποβλέπει στην ενσωμάτωση όλων ανεξαιρέτως στην κοινή ζωή. Οπότε ως ψυχολογικά εφικτή εξήγηση της αποτυχίας προβάλλεται η άρνηση της αναγνώρισης, εκ μέρους των ρεπουμπλικανικών θεσμών, της ιδιαίτερης ταυτότητας της ομάδας αυτής. Η ενσωμάτωση είναι ένα παιχνίδι που αυτή η ομάδα καλείται να παίζει με τους όρους των άλλων – οπότε η αποτυχία της είναι δεδομένη. Δεν είναι τυχαίο ότι η προστασία της απειλούμενης ταυτότητας προβλέπει emphatically τον έλεγχο της γυναικείας παρουσίας στον δημόσιο χώρο από τους άνδρες. Το σημείο αυτό γίνεται η αιχμή του δόρατος της «αυθεντικής» μουσουλμανικής ηθικής στην οποία προσχωρούν όλο και περισσότερο τα άτομα της δεύτερης γενιάς. Έτσι, από την αρχή του 2000 ο Kerel εκτιμά ότι η

επίκληση της ενσωμάτωσης γίνεται πλέον ένα εργαλείο στην υπηρεσία στόχων που την ξεπερνούν ριζικά. Στις τέσσερις διαδηλώσεις που οργανώνονται στις αρχές του 2004 καλυμένες γυναίκες και γενναιοφόροι άνδρες αρχίζουν να προβάλλουν τη μουσουλμανική μαντήλα στο σχολείο ως ένα ατομικό δικαίωμα στο όνομα της «Ελευθερίας, Ισότητας, Αδελφότητας» (Kerel, 2004: 338). Τυλίγονται με την τρίχρωμη Γαλλική σημαία – αλλά το κάνουν για τον ίδιο σκοπό για τον οποίο τον Μάρτιο του 2004 μουσουλμάνοι καίνε τον Union Jack στο Λονδίνο διαμαρτυρόμενοι για τη φυλάκιση Πακιστανών που συλλαμβάνονται για κατοχή εκρηκτικών: η διεκδίκηση της ισότητας αποσκοπεί να κατοχυρώσει την *εξάιρεση* στην ισότιμη μεταχείριση. Η ενσωμάτωση στους ρεπουμπλικανικούς θεσμούς κρίνεται πλέον αδύνατη, όχι διότι αθετεί την υπόσχεση της κοινωνικής ανόδου, όσο διότι αντιβαίνει προς την διατήρηση μιας ξεχωριστής συλλογικής φυσιογνωμίας – ιδιαίτερα στα ζητήματα όπως ο γάμος, το διαζύγιο, η κληρονομιά, όπου ο ισλαμικός νόμος είναι ασύμβατος με τους νόμους της Δημοκρατίας-République (Jaiouli, 1992: 133). Η διακριτή αυτή ταυτότητα φαίνεται σημαντικότερη από την κοινή ιδιότητα του Γάλλου πολίτη. Από μια δυσaréσκεια αρθρωμένη στην ιδέα ότι «δεν μας αφήνουν να γίνουμε σαν αυτούς» μεταβαίνουμε σε μια δυσaréσκεια αρθρωμένη στην ιδέα ότι «δεν μας αφήνουν να ζήσουμε όπως θέλουμε». Τα «ατομικά δικαιώματα» συνεχίζουν να προβάλλονται, όχι όμως για να προωθηθεί η εμβάθυνση της ιδιότητας του πολίτη, αλλά για να περιχαρακωθεί η ζωή της κοινότητας, όπως συμβαίνει με την εμβληματική διαμάχη για το «ισλαμικό φουλάρι». Αν η αρχική επιδίωξη των εξεγερμένων νέων των προαστίων ήταν να γίνουν ορατοί ως πολίτες, όπως υποστηρίζει ο Zizek, γρήγορα αντικαταστάθηκε από την επιδίωξη να γίνουν ορατοί ως διακριτές κοινότητες. Οι εξεγερμένοι εγκαταλείπουν την αρχή νομιμοποίησης της Δημοκρατίας-République, σύμφωνα με την οποία ενώπιον των κανόνων δικαίου οι επιμέρους διαφορές των πολιτών καθίστανται αδιάφορες. Προσχωρούν σε μια διαφορετική αρχή νομιμοποίησης, υπό το πρίσμα της οποίας η αδιαφορία έναντι των διαφορών γίνεται διάκριση και καταπίεση.

Η αποτυχία της πολιτικοποίησης των διεκδικήσεων της ενσωμάτωσης που οδηγεί στην θρησκευτική ριζοσπαστικοποίηση της δεκαετίας 2005-2015 (Kerel, 2015:72) δεν είναι όμως μια απλή επιστροφή στην παραδοσιακή θρησκευτικότητα της πρώτης γενιάς. Η τρίτη γενιά αντιμετωπίζει μια κρίση *ανομίας*, καθώς μετεωρίζεται ανάμεσα στον αξιακό κώδικα της «κοινωνίας προέλευσης» και αυτόν της «κοινωνίας υποδοχής». Η έξοδος από την κρίση γίνεται με την ανάδειξη της θρησκευτικής ταυτότητας ως *αποκλειστικής πηγής του νοήματος*, κάτι που δεν ίσχυε για τις προηγούμενες γενιές: η πρώτη διατηρούσε ζωντανές τις εθνικές της ρίζες, η δεύτερη διατηρούσε τις προσδοκίες της ενσωμάτωσης στην γαλλική κοινωνία. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του Mourad Goual, υποψηφίου στις κοινοβουλευτικές εκλογές του 2012, σχετικά με την δυσκολία των «νέων» στα προάστια της Μασσαλίας να «βρουν την ταυτότητά τους». «Εάν δεν είμαι στ'αλήθεια γάλλος, δεν είμαι και στ'αλήθεια αλγερινός, τότε τι είμαι, αν όχι μουσουλμάνος; [...] Σήμερα, ένα παιδί των

βόρειων προαστίων, είτε λέγεται Μοχάμετ, Μαμαντού ή Ισμαήλ, έχει ως μόνη βεβαιότητα σχετικά με την ταυτότητά του, το ότι είναι θρησκευτική. Ξέρει ότι είναι μουσουλμάνος, αυτό είναι αδιαπραγμάτευτο. Από εκεί και πέρα, δεν ξέρει τι είναι» (Kerel, 2015: 98).

Έτσι, η θρησκευτική ριζοσπαστικοποίηση συνδέεται με την παραγωγή μιας φαντασιακής «καθαρότητας», κυρίως σε όρους έμφυλων ρόλων και καθημερινότητας. Το πολιτικό ισλάμ δεν εμφανίζεται μόνο σαν ένα σχέδιο βελτίωσης της καθημερινής ζωής στις περιθωριοποιημένες συνοικίες, αλλά σαν μια προσπάθεια συστηματικής ρύθμισης όλων των όψεων της ύπαρξης μέσω της ριζικής ρήξης με κάθε στοιχείο της ευρύτερης κοινωνίας. Στις κοινότητες που είναι αποσταθεροποιημένες από τις αποικιακές και μεταναστευτικές εμπειρίες, από τις ασταθείς απασχολήσεις και την «πολιτισμική και συμβολική κατωτερότητα», η επιβολή μιας αυστηρής θρησκευτικής νόρμας παίζει τον ρόλο του χαμένου κοινωνικού ελέγχου (Kerel, 2015: 222). Αυτό είναι το ψυχολογικό υπέδαφος στο οποίο θα ευδοκιμήσει η επιρροή ισλαμιστικών κινημάτων τα οποία ήδη στον αραβο-μουσουλμανικό κόσμο έχουν υπερκεράσει τις κοσμικές ιδεολογίες του μαρξισμού και του εθνικισμού, ήδη από το τέλος της δεκαετίας του '70 (Kerel, 1992). Στο σημείο αυτό η οχύρωση σε μια άκαμπτη θρησκευτική ταυτότητα παίρνει τις διαστάσεις μιας κάθετης σύγκρουσης μεταξύ δύο κόσμων που δεν μπορούν να συνυπάρξουν, καθώς είναι δύο διαφορετικές κοινωνίες. Η ρήξη μεταξύ των δύο συνιστά μια νέα μορφή αποχώρησης. Και αυτό διότι η ήδη δρομολογημένη ψυχική απόσχιση διευκολύνεται δραστικά εφόσον στοιχηθεί με μια απόλυτη διάκριση ανάμεσα σε ό,τι είναι «θεμιτό» (*halal*) μέσα στη συμπεριφορά και ό,τι είναι απαγορευμένο (*haram*). Ακριβώς τα ισλαμιστικά κινήματα που κυριάρχησαν στον αραβο-μουσουλμανικό κόσμο από την δεκαετία του 1970 και μετά, προβάλλουν μια «πουριτανική» απόρριψη της δυνατότητας να υπάρχουν πράξεις θρησκευτικά αδιάφορες – όπως αυτό συνέβαινε στο πιο παραδοσιακό μοντέλο, όπου το «θεμιτό» είναι κάτι ενδιάμεσο ανάμεσα σε πράξεις απαγορευμένες (που είναι το αντίθετο των υποχρεωτικών) και σε πράξεις μεμπτές (που είναι το αντίθετο των επαινετών). Σε αυτό το μοντέλο το «θεμιτό» είναι αυτό το οποίο δεν είναι ούτε απαγορευμένο ούτε και υποχρεωτικό, που δεν επισύρει ούτε ανταμοιβή ούτε τιμωρία (Gardet, 1967: 144). Αντίθετα, στα σαλαφιστικά ρεύματα του Ισλάμ, η ηθική διχοτόμηση των πράξεων δεν αφήνει περιθώριο για μια τέτοια ατομική διαβούλευση. Οπότε προσφέρεται σαν μια επαρκής απόκριση στην ανομία, σαν «ένα κιτ το οποίο παρέχει απάντηση για όλες τις ερωτήσεις σε καιρούς ταραγμένους» (Kerel, 2015:132).

Η απόλυτη διχοτόμηση συστοιχίζεται με την ιδέα της *τζαχιλίγια* όπως αυτή αναπτύχθηκε στο γουαχαμιπτικό κίνημα της αραβικής χερσονήσου, σύμφωνα με το οποίο το ίδιο το Ισλάμ στην πάροδο των αιώνων απέκλινε από την καθαρότητα της αρχικής πίστης και περιέπεσε σε μια άγνοια όμοια με αυτήν που επικρατούσε κατά τους προ-ισλαμικούς αιώνες. Η ιδέα της *τζαχιλίγια* περιγράφει τον κόσμο όπως ήταν πριν το κήρυγμα του Μωάμεθ στην Αραβία, ως μια περιοχή και περίοδο βαρβαρότητας, αδικίας και ειδωλολατρίας και καλεί σε μια ριζική απόρριψη «του κόσμου τούτου». Αν ο ισλαμικός κόσμος

κατορθώσει να επιστρέψει, στο θρησκευτικό επίπεδο, στην καθαρότητα της πνοής των πρώτων συντρόφων του Προφήτη και της ενότητας του Ισλάμ ως οικουμενικής κοινότητας των πιστών (*Ummah*) τότε θα είναι και σε θέση να αφομοιώσει τις τεχνικές προόδους του μοντέρνου κόσμου (Gardet, 1967: 195). Ο πουριτανισμός απορρίπτει τις «δαιμονοληπτικές προσθήκες» του παραδοσιακού Ισλάμ και καθιστά δυνατό ένα άλμα προς την νεωτερικότητα (Gellner, 2006: 112). Αποτελεί τη σύνθεση του «ζηλωτή» με τον «ηρωδιστή» των κοινωνιών που βρίσκονται αντιμέτωπες με την τάση του Δυτικού πολιτισμού να «ενσωματώσει ολόκληρη την ανθρωπότητα σε μια μεγάλη ενιαία κοινωνία». Απέναντι στην ανώτερη στρατιωτική τακτική του αντιπάλου, οι «ζηλωτές» ασκούν την δική τους παραδοσιακή τεχνική με υπερβολική ζηλοτυπία. Από την άλλη, οι «ηρωδιστές» θεωρούν ότι ο «καλύτερος τρόπος άμυνας απέναντι στο άγνωστο είναι ο έλεγχος του μυστικού του», δηλαδή η μίμηση του πολιτισμού του (Toynbee, 1948:186). Ο σαλαφισμός καθιστά νοητή τρόπον τινά την φιγούρα ενός ζηλωτή οπλισμένου με αυτόματο. Εδώ η βία δεν έχει μόνο επιτελεστικό αλλά και εκτελεστικό χαρακτήρα, καθώς η σύγκρουση δεν αποβλέπει τόσο στο να αντιληφθεί η περιρρέουσα κοινωνία την βαθύτερη αλήθεια της, όπως αυτό συμβαίνει με την επανάσταση, όσο στο να ηττηθεί στο πεδίο της μάχης. Ο σαλαφισμός είναι μια «υπαρξιακή ρήξη με την «άπιστη» κοινωνία καθώς η έννοια της τζαχιλίγια απορρίπτει κάθε ρίζα στο συλλογικό φαντασιακό. Και είναι αυτή η ρήξη που παρέχει το υπόστρωμα για το πέρασμα στην πράξη» (Kerel, 2016: 146). Στο βιβλίο της Ελευθεριάδου εξετάζονται σε βάθος οι ιδιαίτερες ψυχολογικές συνθήκες υπό τις οποίες γίνεται ψυχολογικά δυνατό και επιβεβλημένο το πέρασμα σε αυτού του είδους την βία.

Στη διαδικασία ψυχικής απόσχισης που κινητοποιεί την ισλαμιστική βία, ο Kerel υπογραμμίζει την πληγή του παρελθόντος της αποικιοκρατίας. Οι πληγές της αποικιοποίησης είναι το πρίσμα με το οποίο οι αραβο-μουσουλμανικοί πληθυσμοί εξακολουθούν να αντιλαμβάνονται την κατάστασή τους. Όπως επισημαίνει ο François Furet, η διεκδίκηση της εθνικής ανεξαρτησίας από μια καταπιεσμένη εθνότητα γίνεται στη βάση μιας αρχής νομιμοποίησης η οποία είναι νέα μεν για την μαχόμενη κοινωνία αλλά κοινή με τον καταπιεστή: ο εθνικοαπελευθερωτικός πόλεμος γίνεται για τη «γη και τη σημαία» – δηλαδή για σκοπούς που ήδη ο καταπιεστής απολαμβάνει και τα οποία στερεί από τον καταπιεσμένο (Furet, 1985: 7). Αυτός ο πόλεμος προβάλλει ως αποχώρηση από ένα πολιτικό όλον στο οποίο η καταπιεσμένη εθνότητα ήταν υποχρεωμένη να συνυπάρχει με τον καταπιεστή της και ως αφοσίωση προς μια ενιαία αρχή νομιμοποίησης, την αρχή της εθνικής αυτοδιάθεσης. Υπό μία έννοια ο εθνικοαπελευθερωτικός πόλεμος είναι μια σύγκρουση για την αναδιανομή ενός κοινού, ανάμεσα στους αντίδικους, αγαθού – εν προκειμένω, της εθνικής ανεξαρτησίας. Για αυτό, υπό μία έννοια, μπορεί να λάβει ορισμένα χαρακτηριστικά της εξέγερσης. Η κρίσιμη διαφορά ωστόσο είναι ότι και η εξέγερση υπό την αυστηρή έννοια παραμένει νοητή στο πλαίσιο του ίδιου πολιτικού όλου.

Με όρους των διεθνών σχέσεων, ο εθνικοαπελευθερωτικός πόλεμος διεξάγεται μεταξύ διακριτών πολιτικών οντοτήτων, εντός όμως μιας ενιαίας αρχής νομιμοποίησης – ήτοι, εντός μιας ομοιογενούς διεθνούς κοινωνίας. Η ιστορική τροχιά του αραβο-μουσουλμανικού κόσμου οδηγήθηκε ωστόσο σε μια σύγκρουση με τη Δύση η οποία έλαβε τα χαρακτηριστικά μιας σχέσης εντός μιας ετερογενούς διεθνούς κοινωνίας (Papaligouras, 1941: 248). Διότι αν η πρώτη αντίδραση στην αποικιοκρατία έγινε μέσα από την υιοθέτηση της δυτικής ιδεολογίας του εθνικισμού, την σκυτάλη θα παραλάβει, από τον πόλεμο στο Αφγανιστάν και μετά η οργάνωση της Αλ Κάιντα, για την οποία ο εθνικισμός «διασπά την ενότητα του Μουσουλμανικού κόσμου, τον οποίο η ίδια θέλει να επανενώσει στο πλαίσιο της *umma*h» (Βανδώρος, 2015: 196). Η Αλ Κάιντα θα μετατοπίσει την σύγκρουση προς τον μαξιμαλιστικό στόχο της άμυνας του Ισλάμ μέσω της ισλαμοποίησης της Ευρώπης (Kerel, 2004:343). Για αυτό το μοντέλο, η Ευρώπη είναι μια «γη των απίστων» (*dar al koufr*) που έχει περάσει στο στάτους της «γης του πολέμου» (*dar al harb*) καθώς αρνήθηκε, κατά τον Μπιν Λάντεν, να συνηθολογήσει με το Ισλάμ αποσύροντας τα στρατεύματά της από το Ιράκ (Kerel, 2004:350). Στο *Κάλεσμα στην παγκόσμια ισλαμική αντίσταση* του Αλγερινού Abu Musab al Suri το 2005, κηρύσσεται η ανάγκη ενός «τρίτου κύματος» κινητοποίησης, το οποίο θα αντικαταστήσει την πυραμιδική οργάνωση της Αλ Κάιντα, που στερείται λαϊκής στήριξης, με έναν τζιχαντισμό που θα διεισδύσει «από τα κάτω» στις στοχοποιούμενες κοινωνίες. Στόχος είναι ο εμφύλιος πόλεμος στην Ευρώπη, ο οποίος θα οδηγήσει στην τελική αποδόμηση του Δυτικού πολιτισμού και στον παγκόσμιο θρίαμβο του ισλαμισμού (Kerel, 2015: 51). Ο πολλαπλασιασμός των τρομοκρατικών πράξεων στο «μαλακό υπογάστριο» της Δύσης θα στοχεύσει στην κατάρρευση των ευρωπαϊκών κοινωνιών μέσα από μια κλιμάκωση «πολέμων θυλάκων» στον οποίο κάθε εθνο-πολιτισμική συνιστώσα των ευρωπαϊκών κοινωνιών θα ορθωθεί εναντίον της άλλης. Η μουσουλμανική κοινότητα θα «ομογενοποιηθεί» στην αποδοκιμασία της «ευρύτερης κοινωνίας» και θα στρατευτεί στη μάχη εναντίον της. Η τζιχαντιστική στρατηγική συνίσταται στη διάπραξη επιθέσεων που στοχεύουν στο βάθεμα της ρήξης μεταξύ μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων στο εσωτερικό των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Προσδοκάται ότι οι μη μουσουλμάνοι θα οργανώσουν «ισλαμοφοβικά» προγράμματα για να εκδικηθούν τις επιθέσεις. Σε αντίδραση, οι μουσουλμάνοι θα συσπειρωθούν υπό τη σημαία των πιο ριζοσπαστών. Ο εμφύλιος πόλεμος θα ανατροφοδοτείται έτσι με ένα είδος «management της αγριότητας» (Kerel, 2016: 147). Το «σχέδιο μάχης» του Σουρί προέβλεπε επιθέσεις εναντίον των μουσουλμάνων «αποστατών» που υπηρετούν υπό τη στολή των «απίστων» – πράγμα που ο Mohammed Merah είχε θέσει ήδη σε εφαρμογή, ανοίγοντας εκ νέου τον κύκλο της ισλαμιστικής τρομοκρατίας στην Γαλλία, με την επίθεση κατά του εβραϊκού σχολείου στην Τουλούζη και Γάλλων στρατιωτών το 2012. Ο Merah ανοίγει πυρ για να «κάνει την Γαλλία να πέσει στα γόνατα».

Σε βίντεο που είχε μαγνητοσκοπήσει πριν την επίθεση ο Amedy Coulibaly, δράστης της επίθεσης στο εβραϊκό σουπερμάρκετ παράλληλα με την επίθεση στο Charlie Hebdo τον Ιανουάριο του 2015, θέτει την επικείμενη πράξη

του υπό την αιγίδα του Χαλιφάτου (δηλαδή του Ισλαμικού Κράτους) προς χάριν του οποίου διεξάγει τον «αμυντικό πόλεμο» κατά της Γαλλίας, ντυμένος τη στολή των μαχητών με γιλέκο παραλλαγής (Kerrel, 2015: 266). Στη συνέχεια του βίντεο δικαιολογεί την επίθεση στο εβραϊκό σούπερμαρκετ, ντυμένος αυτή τη φορά με τη στολή του αντάρτικου πόλεων, με πέτσινο μπουφάν, σκούφο και καλάσνικοφ:

αυτό που κάνουμε είναι απόλυτα νομιμοποιημένο, δεδομένου αυτού που κάνουν. Το να εκδικηθούμε τον Προφήτη είναι απολύτως νόμιμο. Επιτίθεστε στο Χαλιφάτο (του Ισλαμικού Κράτους), επιτίθεστε στο Ισλαμικό Κράτος, σας επιτιθόμαστε! (...) Και εσείς κάνετε τα θύματα, σα να μην καταλαβαίνετε τι συμβαίνει, για λίγους νεκρούς (...) Ενώ εσείς και η συμμαχία σας, βομβαρδίζετε τακτικά εκεί κάτω (...) σκοτώνετε αμάχους, σκοτώνετε μαχητές, σκοτώνετε (...) Γιατί; Επειδή εφαρμόζουμε τη Σαρία; Δηλαδή ακόμα και στο σπίτι μας δεν έχουμε δικαίωμα να εφαρμόζουμε τη Σαρία! Εσείς θα αποφασίσετε τι θα συμβεί στη Γη; Αυτό είναι; Όχι, δεν θα το αφήσουμε, θα πολεμήσουμε, θα υψώσουμε τον λόγο του Αλλάχ! (Kerrel, 2015: 268).

Ακόμα λοιπόν και όταν πρόκειται για την αντιπαράθεση δύο κόσμων με διαφορετικές αρχές νομιμοποίησης, όπως είναι η οικουμενική κοινότητα της πίστης την οποία διέπει η Σαρία από τη μια και από την άλλη τα εθνικά κράτη της Δύσης, η ιδέα ότι ο πόλεμος διεξάγεται για την *άμυνα* του ενός από τον άλλον μπορεί να είναι κοινή και στους δύο. Η ιδέα του αμυντικού πολέμου είναι κατανοητή ακόμη και μεταξύ διαφορετικών πολιτισμών και η επίκληση της διατηρεί μια κοινότητα σημασιών εντός της οποίας μπορεί να διεξαχθεί αλλά και να μετριαστεί η σύγκρουση. Ο επιθέμενος μπορεί να αποκρουστεί, διατηρεί ωστόσο το δικαίωμα να *υπάρχει*. Η κοινότητα αυτή όμως υποχωρεί όταν η νοηματοδότηση του πολέμου αρδεύει από μια πηγή σημασιών που ανήκει κατ'αποκλειστικότητα στον ένα από τους συγκρουόμενους πολιτισμούς. Μια σύγκρουση που νοηματοδοτείται κατ'αυτόν τον τρόπο, είναι ο ιερός πόλεμος.

Ε'. Ο ιερός πόλεμος ως αποχώρηση από τον κόσμο εν γένει και ως αφοσίωση σε ένα υπερβατικό αγαθό

Σε ένα τρίτο, τελευταίο μήνυμα, ο Κουλιμπαλί είναι ντυμένος με μια λευκή τζελαμπά, η οποία συμβολίζει την αγνότητα του μελλοντικού μάρτυρα. Εκεί απευθύνεται στους αδελφούς του μουσουλμάνους –που τυχαίνει να έχουν γεννηθεί στη Γαλλία– και τους εξορκίζει να ακολουθήσουν το παράδειγμά του:

Εσείς τι κάνετε, αδελφοί μου; Τι κάνετε όταν αντιμάχονται κατευθείαν το νόμο του Αλλάχ; Τι κάνετε όταν επιτίθενται στις αδελφές σας; (...) Τα τζαμιά μας είναι γεμάτα από ρωμαλέους άνδρες.(...) Πώς γίνεται στους δέκα χιλιάδες άνδρες, να μην είναι άλλοι τόσοι για να υπερασπιστούν το Ισλάμ; (Kerrel, 2015: 270).

Ο Κουλιμπαλί απευθύνεται στους μουσουλμάνους στη Γαλλία και όχι στους μουσουλμάνους της Γαλλίας. Για την τρίτη γενιά τζιχανιστών, η παραμονή των μουσουλμάνων στις άπιστες κοινωνίες δεν έχει νόημα, εφόσον θα έπρεπε να

έχουν κάνει την εγίρα προς το Ισλαμικό Κράτος. Είναι ανεκτή μόνο για να μπορούν να εξάγουν εκεί «πράξεις πολέμου» στο όνομα του Χαλιφάτου της Μοσσούλης (Kerel, 2015: 270). Είδαμε ότι με βάση τις οδηγίες του Σουρί, στις χώρες όπου οι μουσουλμάνοι είναι μειονότητα, το καθήκον είναι ο «εξισλαμισμός» των κοινωνιών αυτών «από τα κάτω». Η πρώτη «στιγμή» του επανισλαμισμού «από τα κάτω» είναι η «εσωτερική» αποχώρηση από το κοινό αξιακό σύμπαν: «οποιοδήποτε δεσμοί δημιουργήθηκαν υπό το κράτος της τζαχιλίγια δεν έχουν απολύτως καμιά αξία» (Kerel, 1992: 58). Η δεύτερη στιγμή έγκειται στην οικοδόμηση «αντικοινωνιών», κοινοτιστικών δικτύων για την ολική διαχείριση της καθημερινής ζωής με βάση τις θρησκευτικές αξίες. Αυτό οδηγεί αρχικά σε μια «ησυχαστική τάση» που συνίσταται στον διαχωρισμό του πολιτικού και του θρησκευτικού. Οι θρησκευτικές κοινότητες δέχονται να υπακούουν στον πολιτικό νόμο, όχι όμως απροϋπόθετα αλλά όσο τους επιτρέπει η τήρηση του μουσουλμανικού τους καθήκοντος (Neyrat, 2009: 152). Κατά την τρίτη στιγμή προβάλλει η ανάγκη προστασίας των αξιών αυτών από τους εχθρούς τους.

Το καθήκον όμως αυτής της προστασίας δεν εξαντλείται στην υποχρέωση του μέλους μιας κοινότητας να υπερασπιστεί αυτό που είναι δικό του, «κάνοντας καλό στους φίλους και κακό στους εχθρούς», σύμφωνα με την *ασαμπίγια*, δηλαδή την μουσουλμανική εκδοχή της «πολιτικής δικαιοσύνης» του πλατωνικού Πολέμαρχου (*Πολιτεία*, 322δ) κατά τον Ibn Khaldun (Gellner, 1996: 74). Το καθήκον του πιστού λαμβάνει τον χαρακτήρα μιας *δοκιμασίας*, χάρη στην οποία διακρίνονται οι ένθερμοι μουσουλμάνοι από τους «χλιαρούς» ή εκκοσμικευμένους. Ταυτίζεται με την «εγίρα» προς τον τόπο όπου είναι δυνατή μια ζωή «ολοκληρωτικά ισλαμική». Δεδομένης της αποστασίας των μουσουλμανικών καθεστώτων, αυτό δεν είναι δυνατό παρά στους τόπους του μαχόμενου Ισλάμ – όπως συνέβαινε κατά τη σύντομη ζωή του Ισλαμικού Κράτους. Τα άτομα που «ριζοσπαστικοποιούνται» κατ'αυτόν τον τρόπο «ανταλλάσσουν με την αίγλη του ήρωα και του μάρτυρα τη γκρίζα ζωή της ανεργίας και της παραβατικότητας του προαστίου» (Kerel, 2004: 344). Η *εσωτερική* αυτή μεταστροφή εκφράζεται μέσω της συμμετοχής στους απανταχού αγώνες προστασίας της πίστης απέναντι στους απίστους αλλά πλέον ο αγώνας έχει αξία περισσότερο ως σύμβολο της εσωτερικής μεταστροφής παρά ως μέσο για την επίτευξη ενός ορατού στόχου. Η «μικρή τζιχάντ» είναι ο υλικός πόλεμος· η «μεγάλη τζιχάντ» είναι μιας άλλης τάξης, εσωτερικής και πνευματικής. Ο εξωτερικός πόλεμος είναι το μέσο με το οποίο διεξάγεται ο εσωτερικός πόλεμος: είναι μια «ηρωϊκή άσκηση» της οποίας ο απώτερος σκοπός είναι η νίκη επί του «εσωτερικού εχθρού», δηλαδή του «φόβου, της αδυναμίας και της αβεβαιότητας». Η νίκη επί του εξωτερικού εχθρού έχει νόημα ως «συνθήκη της εσωτερικής απελευθέρωσης» και μιας «ειρήνευσης με τον εαυτόν» (Enola, 2009: 163). Προφανώς, αυτού του είδους η ειρήνη δεν είναι η κοινή ειρήνη που διακόπτει τις εχθροπραξίες. Αντίθετα, η πολεμική πράξη καθαγιάζεται σε «θυσιαστική και καθαρτική τελετουργία», γίνεται πρόσβαση σε μια υπερβατική πραγματικότητα, χωρίς την οποία ο πόλεμος τρέπεται σε μια κτηνώδη περιπέτεια. Υπό το πρίσμα της μεγάλης τζιχάντ, ο πόλεμος γίνεται ένας

αυτοσκοπός, ένα αγαθό του οποίου η σημασία προΐσταται του κοινού αγαθού της νίκης (Enola 2009, 163-164). Το έπαθλο «δεν είναι του κόσμου τούτου» – ούτε μια υπερ-υλική ανταμοιβή του πιστού «στην άλλη ζωή» όπως συχνά λοιδωρείται η ιδέα του ισλαμιστή μάρτυρα στη Δύση. Ο θριαμβευτικός θάνατος του μάρτυρα δεν είναι άλλο από την προσδοκία του ήρωα να μην υποστεί την κοινή μοίρα του κοινού ανθρώπου στον Άδη, δηλαδή την σκιώδη ύπαρξη του ατόμου που δεν έχει μεταμορφωθεί εσωτερικά μέσα από την άσκηση, που δεν έχει αγγίξει μια ανώτερη μορφή ύπαρξης (Enola, 2009: 94). Η επιστροφή του ηρωϊκού ήθους στον ισλαμικό κόσμο περιέχει όχι απλά την αποχώρηση από μια ορισμένη εθνική ή διεθνή κοινωνία, αλλά και την αποχώρηση από τον κόσμο εν γένει· και η αφοσίωση μεταβαίνει σε μια αρχή ρύθμισης της συμπεριφοράς που αποκηρύσσει όλα τα κοινά αγαθά και διέπεται από μια νέα αφοσίωση προς το ερμητικό ή «υπερβατικό» αγαθό μιας ακοινώνητης προς τον αντίπαλο εσωτερικής εμπειρίας.

3. Συμπέρασμα

Σε ποια από τις κατηγορίες που συζητήσαμε –έγκλημα, εξέγερση, επανάσταση, πόλεμος, ιερός πόλεμος– θα εντάξουμε την φιγούρα του ισλαμιστή μαχητή; Τα εμπειρικά δεδομένα στα οποία μπορούμε να εφαρμόσουμε τις κατηγορίες αυτές, προφανώς δεν μελετήθηκαν στο πλαίσιο αυτού του άρθρου παρά μόνο ακροθιγώς και είναι σίγουρο ότι διεξοδικότερες μελέτες μπορούν να μετατοπίσουν την ένταξη της φιγούρας αυτής στη μία ή την άλλη κατηγορία. Ωστόσο το θεωρητικό στοίχημα αφορά την ανάδειξη της διαφοράς μεταξύ των κατηγοριών στις οποίες προώρится να καταταγεί το φαινόμενο που μας απασχολεί. Τα σημαντικά βιβλία του Σωτήρη Ρούσσου και της Μαρίνας Ελευθεριάδου μας έδωσαν το έναυσμα για την εφαρμογή αυτής της τυπολογίας στην περίπτωση του πολιτικού Ισλάμ. Η προσεκτική ανάγνωσή τους σίγουρα θα αναδείκνυε πολλές άλλες όψεις του φαινομένου αυτού, αλλά ίσως η τυπολογία την οποία προτείναμε με βάση το σχήμα της πολιτικής ψυχολογίας του Albert Hirschman και τη διάκριση μεταξύ νομιμότητας και νομιμοποίησης θα μπορούσε να εμπλουτίσει περαιτέρω το εννοιολογικό πλαίσιο των ιστορικών και εμπειρικών μελετών.

4. Βιβλιογραφία

- Βανδώρας, Σωτήρης (2015), *Εισαγωγή στις πολιτικές ιδεολογίες*, Κάλλιπος, ΑνοικτέςΑκαδημαϊκές Εκδόσεις.
<https://repository.kallipos.gr/handle/11419/4733>
 Bourdieu, Pierre (1979), *La Distinction: Critique sociale du jugement*, Παρίσι: Minuit.
 Burke, Edmund (2003), *Reflections on the Revolution in France* [1790], Yale: Yale University Press.

- Constant, Benjamin (1874), «*Des réactions politiques*» [1797], Œuvres Politiques, Charpentier et Cie.
- Durkheim, Emile (2000), *Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου*, Αθήνα: Gutenberg.
- Durkheim, Emile (1930), *La division du travail social*, Παρίσι: Presses Universitaires de France
- Ελευθεριάδου, Μαρίνα (2022), *Ριζοσπαστικοποίηση. Μορφές, αιτίες, διεθνές πλαίσιο*, Αθήνα: Ευρασία.
- Evola, Julius (2009), *Révolte contre le monde moderne* [1982], Παρίσι: L'Age d'Homme.
- Furet, François - Liniers, Antoine – Raynaud, Philippe (1985), *Terrorisme et Démocratie*, Fondation Saint Simon, Παρίσι: Fayard.
- Hirschman, Albert (2002), *Αποχώρηση, διαφωνία και αφοσίωση. Αντιδράσεις στην παρακμή επιχειρήσεων, οργανώσεων και κρατών*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Huntington, Samuel P., “The Political Modernization of Traditional Monarchies”, *Daedalus*, Summer, 1966, Vol. 95, No. 3, Tradition and Change (Summer, 1966), pp. 763-788.
- Huntington, Samuel P. (2006), *Political Order in Changing Societies* [1968], Yale
- Gardet, Louis (1967), *L'islam. Religion, et communauté*, Παρίσι: Desclée De Brouwer.
- Gellner, Ernst (1996), *Η κοινωνία πολιτών και οι αντίπαλοί της. Συνθήκες ελευθερίας* [1994], Αθήνα: Παπαζήσης
- Gellner, Ernst (2006), *Μουσουλμανική Κοινωνία* [1983], Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Jajouli, Adil (1992), *Les années banlieues*, Παρίσι: Seuil.
- Kant, Immanuel (1984), *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών* [1785] Αθήνα: Δωδώνη.
- Kepel, Gilles (1992), *Η επιστροφή του Θεού* [1991], Αθήνα: Λιβάνης.
- Kepel, Gilles (2004), *Fitna, Guerre au cœur de l'Islam*. Παρίσι: Gallimard.
- Kepel, Gilles & Jardin, Antoine (2015), *Terreur dans l'Hexagone. Genèse du Djihad Français*. Παρίσι: Gallimard.
- Kepel, Gilles (2016) *La fracture. Chroniques 2015-2016*. Παρίσι: Gallimard.
- Λοβέρδος, Ανδρέας (1987). *Για την τρομοκρατία και το πολιτικό έγκλημα*. Αθήνα: Interbooks
- Merton, Robert K. (1938), “Social Structure and Anomy”, *American Sociological Review*, Vol. 3, No. 5. (Oct., 1938), pp. 672-682.
- Neyrat, Frédéric (2009), *Le terrorisme. La tentation de l'abime*, Παρίσι: Larousse.
- Πανταζόπουλος, Ανδρέας (2005), *Η Γαλλία φλέγεται; Η εξέγερση των προαστίων*, Αθήνα: Πόλις.
- Papaligouras, Panayotis (1941), *Théorie de la Société Internationale*, Γενεύη: Kundig.
- Ρούσσο, Σωτήρης (2022), *Επανάσταση και Εξέγερση στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα: Gutenberg.
- Tocqueville, Alexis (2012), *Το Παλαιό Καθεστώς και η Επανάσταση* [1856], Αθήνα: Πόλις.
- Toynbee, Arnold (1948), *Civilization on trial*, Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Walzer, Michael (1983), *Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality*, Νέα Υόρκη: Basic Books.

Zizek, Slavoj (2010), *Βία, Έξι λοξοί στοχασμοί*, Αθήνα: Scripta.

Πηγές

<https://www.20minutes.fr/société/2104979-20170715-14-juillet-près-900-voitures-incendiées-légère-hausse-rapport-2016>

Κλασικές και νέο-κλασικές θεωρίες εγκληματολογίας: μια επίκαιρη θεωρητική προσέγγιση του εκφοβισμού στο σχολείο

Ηλίας Σαριπανίδης¹, Αντώνιος Κ. Τραυλός², Παναγιώτα Αντωνοπούλου³, Αθανάσιος Στρίγκας⁴, Δημήτριος Σαριπανίδης⁵, και Κωνσταντίνα Δαμάλα⁶

¹Υπ. Διδάκτορας του Τμήματος Οργάνωσης και Διαχείρισης Αθλητισμού, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

²Καθηγητής του Τμήματος Οργάνωσης και Διαχείρισης Αθλητισμού, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

³Καθηγήτρια του Τμήματος Οργάνωσης και Διαχείρισης Αθλητισμού, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

⁴Καθηγητής του Τμήματος Οργάνωσης και Διαχείρισης Αθλητισμού, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

⁴Απόφοιτος του Τμήματος Νοσηλευτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

⁶Απόφοιτη του Τμήματος Μαθηματικών, Πανεπιστήμιο Πατρών

Περίληψη

Ένα από τα πλέον σύνθετα ζητήματα που αντιμετωπίζει το σύγχρονο σχολείο, είναι ο εκφοβισμός που συμβαίνει εντός αυτού. Το εν λόγω φαινόμενο, περιγράφει μια πράξη επιθετικότητας με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, και επιφέρει σοβαρές συνέπειες τόσο στους εμπλεκόμενους σε αυτό, όσο και στην ίδια την εκπαιδευτική διαδικασία. Πλήθος ερευνών έχει επιχειρήσει να ρίξει φως στον τρόπο που εκδηλώνεται το φαινόμενο και να προτείνει πιθανούς τρόπους περιορισμού του. Οι έως τώρα έρευνες, ορμώμενες από αναπτυξιακές, εξελικτικές, και κοινωνικές θεωρίες, σκιαγραφούν τον θύτη, ως ένα άτομο απομονωμένο, με χαμηλά επίπεδα ενσυναίσθησης, και χωρίς ιδιαίτερες κοινωνικές δεξιότητες ή ηθικούς φραγμούς. Εντούτοις, τα τελευταία χρόνια, εντοπίζεται μία ιδιαίτερα σημαντική αλλαγή, στην οπτική από την οποία προσεγγίζεται το φαινόμενο. Η εγκληματολογική σκοπιά, και ειδικότερα η σχολή της κλασικής εγκληματολογίας, υποστηρίζει πως το παιδί-θύτης είναι ένα έλλογο, ικανό, και υπεύθυνο άτομο, που ζυγίζει τις επιλογές του, και δρα συνειδητά. Στη βάση αυτή, το φαινόμενο του εκφοβισμού στο σχολείο προσεγγίζεται σφαιρικότερα, περιλαμβάνοντας ατομικούς, δημογραφικούς, και περιβαλλοντικούς παράγοντες, σε μια προσπάθεια κατανόησης του μηχανισμού εκδήλωσής του. Την ίδια στιγμή, η συγκεκριμένη προσέγγιση, δίνει τη δυνατότητα στους ερευνητές να προτείνουν τρόπους πρόληψης και περιορισμού του φαινομένου, παρεμβαίνοντας ουσιαστικά στα κριτήρια με τα οποία ο θύτης λαμβάνει την απόφασή του.

© 2025 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις-κλειδιά: Κλασική σχολή εγκληματολογίας, ορθολογική επιλογή, εκφοβισμός στο σχολείο, αποτροπή.

Doi:

Abstract

One of the most complex and challenging issues faced by modern schools is bullying that occurs within them. This phenomenon describes an act of aggression with specific characteristics. In fact, beyond the serious and harsh negative impacts it has on both the perpetrator and the victim, it significantly hinders the educational process itself. Numerous studies have attempted to shed light on how the phenomenon manifests and to propose potential ways to limit it. Until now, research, driven by developmental, evolutionary, and social theories, has portrayed the perpetrator as an isolated individual, with low levels of empathy, and lacking both social skills and moral restraints. However, in recent years, there has been a particularly important shift in the perspective from which the phenomenon is approached. The criminological viewpoint, and specifically the classical criminology school, suggests that the student-perpetrator is a rational, capable, and responsible individual who weighs their options and acts consciously. On this basis, school bullying is approached more holistically, encompassing individual, demographic, and environmental factors, in an effort to understand the mechanism of its manifestation. At the same time, this approach allows researchers to propose ways to prevent and limit the phenomenon by intervening effectively in the criteria by which the perpetrator makes their decision.

© 2025 Library and Information Center, The University of Peloponnese

Keywords: Classical school of criminology, rational choice, school bullying, deterrence.

1. Σχολείο και Εκφοβισμός

Το σχολείο συνιστά κεντρικό φορέα μόρφωσης και αγωγής των νέων. Βασικός σκοπός του είναι η σωστή διαπαιδαγώγηση του ατόμου και η ομαλή μετάβασή του από τη νεαρή στην ενήλικη ζωή. Στον χώρο αυτό καλούνται τα παιδιά να μετασχηματίσουν τις παρεχόμενες γνώσεις, ώστε να αναπτύξουν την κριτική τους ικανότητα, να αποκτήσουν τις απαιτούμενες δεξιότητες, να καλλιεργήσουν το πνεύμα τους, να δημιουργήσουν το αξιακό τους σύστημα κ.ά. Την ίδια ώρα, το σχολείο αποτελεί μια μικρή και αυτόνομη κοινωνία. Έτσι, δεν είναι λίγες οι φορές που, όπως συμβαίνει σε όλες τις κοινωνίες κάθε μορφής, τυχαίνει να εκδηλώνονται συγκρούσεις ανάμεσα στο μαθητικό δυναμικό μιας σχολικής μονάδας (Durkheim, 2023). Μάλιστα, οι συγκρούσεις αυτές ανάμεσα στους/στις μαθητές/τριες, συχνά εκφράζονται μέσα από επιθετικές ενέργειες, που δυσχεραίνουν την εκπαιδευτική διαδικασία, αποξενώνουν τα μέλη της σχολικής κοινότητας, και καλλιεργούν στους μαθητές συναισθήματα φόβου προς το σχολείο.

Μέρος του συνόλου των επιθετικών συμπεριφορών αποτελεί και ο εκφοβισμός. Με τον όρο εκφοβισμό περιγράφεται «το σύνολο των επιθετικών ενεργειών που γίνονται από ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων, κατ' επανάληψη, και με πρόθεση να βλάψουν το θύμα, ενάντια σε ένα άτομο που αδυνατεί να υπερασπιστεί αποτελεσματικά τον εαυτό του» (Olweus, 1993). Κατά βάση, όπως σημειώνει ο Farrington (1993), ο εκφοβισμός διαχωρίζεται από τις εν γένει επιθετικές συμπεριφορές, καθώς προϋποθέτει επαναληψιμότητα, πρόθεση να προκληθεί σωματική ή ψυχολογική βλάβη, και διαφορά δύναμης ανάμεσα σε θύτη και θύμα.

Ο μεγάλος αριθμός πιθανών συμπεριφορών που δύναται να χαρακτηριστούν ως εκφοβιστικές, οδήγησε στην ανάγκη για περεταίρω κατηγοριοποίησή τους. Έτσι, ανάλογα με τον τρόπο με τον οποίο εκδηλώνονται οι επιθέσεις, γίνεται λόγος για σωματικό (physical), λεκτικό (verbal), και κοινωνικό (social) εκφοβισμό (Olweus, 1993). Αναλυτικότερα, ο πρώτος αναφέρεται σε περιπτώσεις άμεσων σωματικών επιθέσεων (π.χ., μπουνιές), ο δεύτερος σε άμεσες επιθέσεις που γίνονται χωρίς σωματική επαφή θύτη και θύματος (π.χ., προσφώνηση του θύματος με παρατσούκλια), και ο τρίτος σε όλες εκείνες τις περιπτώσεις που προκαλούνται στο θύμα τραύματα με έμμεσο τρόπο (π.χ., διαδίδονται ψέματα γύρω από αυτό) (Baldry, 2004). Οι τρεις παραπάνω τύποι συνιστούν τον παραδοσιακό εκφοβισμό. Εντούτοις, τα τελευταία χρόνια, ένας νέος τύπος έχει έρθει να προστεθεί στους ήδη υπάρχοντες. Ο διαδικτυακός εκφοβισμός, διατηρεί σχεδόν τις ίδιες προϋποθέσεις με τον παραδοσιακό, με εξαίρεση την υποχρεωτικότητα της επαναληψιμότητας της πράξης, και διενεργείται με ηλεκτρονικά μέσα (Slonje et al., 2013). Τέλος, αξίζει να σημειωθεί πως στη βάση συγκεκριμένων ερευνητικών προσεγγίσεων, όπως για παράδειγμα τις οικοσυστημικές ή τις εγκληματολογικές, ο εκφοβισμός δύναται να κατηγοριοποιηθεί ανάλογα με τον χώρο στον οποίο εκδηλώνεται (σχολικός, εργασιακός κ.ά.) ή τα κίνητρα του δράστη (φυλετικός, σεξιστικός, καψώνια κ.ά.) (Kim & Craig, 2020).

Όπως σε κάθε επιθετική ενέργεια, έτσι και στον εκφοβισμό, οι άμεσα εμπλεκόμενοι μπορούν να ταξινομηθούν σε δυο υποομάδες: (α) εκείνους που εξαπολύουν την επίθεση, και (β) εκείνους που τη δέχονται. Στη βάση αυτή,

διακρίνονται τρεις κεντρικοί ρόλοι: του *θύτη* (bully), του *θύματος* (victim), και του *αμέτοχου* (outsider). Η εν λόγω κατηγοριοποίηση, προσφέρει τη δυνατότητα ελέγχου σε θεωρητικά πλαίσια που προσεγγίζουν τον εκφοβισμό σφαιρικά. Έτσι, διάφορες θεωρίες, συμπεριλαμβανομένων των *Οικοσυστημικών* (Ecological System), όπως λ.χ., η *Οικολογική Θεωρία* (Ecological Model) (Bronfenbrenner, 1977) ή των *Εγκληματολογικών* (Criminology), όπως η θεωρία των *Δραστηριοτήτων Ρουτίνας* (Routine Activity Theory) (Cohen & Felson, 1979), τείνουν συχνά να ακολουθούν την εν λόγω νομοταξία ρόλων. Εντούτοις, πλήθος ερευνών, κυρίως ορμώμενες από αναπτυξιακές ή/και εξελικτικές θεωρίες, έχουν αναδείξει πως οι παραπάνω ρόλοι μπορούν να διακριθούν περεταίρω (για περιληπτική παρουσίαση των θεωριών, βλέπε, Τραυλός & Δούμα, 2012). Έτσι, σε ένα περιστατικό εκφοβισμού, είναι δυνατό να παρατηρηθούν, πέραν των προαναφερθέντων, ο ρόλος του *θύτη - θύματος* (bully - victim), του *ενισχυτή του θύτη* (reinforcer of the bully), του *βοηθού του θύτη* (assistant of the bully), και του *υπερασπιστή του θύματος* (defender of the victim) (Salmivalli et al., 1996).

2. Πρώιμες Θεωρητικές Προσεγγίσεις του Εκφοβισμού

Αρχικό μέλημα των ερευνητών, υπήρξε η μελέτη των ατομικών και δημογραφικών χαρακτηριστικών των συμμετεχόντων/ουσών, καθώς και η διερεύνηση των συνεπειών του φαινομένου σε αυτούς/ες (Rigby, 2004). Έτσι, τα πρώτα χρόνια μελέτης του εκφοβισμού στο σχολείο, το ερευνητικό ενδιαφέρον μονοπώλησαν οι προσωποκεντρικές θεωρίες, όπως οι *Αναπτυξιακές* (Developmental), οι *Εξελικτικές* (Evolutionary) κ.ά. Μάλιστα, οι προσεγγίσεις αυτές οδήγησαν σε ιδιαίτερα αξιόλογα συμπεράσματα. Ειδικότερα, οι πρώτες ανέδειξαν πλήθος από δημογραφικά (π.χ., φύλο, ηλικία) και ατομικά (π.χ. νευρωτισμός, δεσμοί προσκόλλησης) χαρακτηριστικά, που ενδεχόμενα να σχετίζονται ισχυρά με την εκδήλωση παραβατικών συμπεριφορών (Pepler et al., 2006). Παράλληλα, οι δεύτερες εντόπισαν πως η μάχη για ανέλιξη στην κοινωνική ιεραρχία του σχολείου, η προσέλευση του αντίθετου φύλου και η διεύρυνση της δημοφιλίας, είναι πιθανό να αποτελούν την κινητήρια δύναμη του δράστη (Volk et al., 2012). Τα προγράμματα παρέμβασης που σχεδιάστηκαν στη βάση αυτών των συμπερασμάτων, επικεντρώνονταν κατά κύριο λόγο στην τροποποίηση της συμπεριφοράς των θυτών. Έτσι, αρχικά, επιχειρούσαν να ενημερώσουν τους/τις μαθητές/τριες σχετικά με τις συνέπειες του εκφοβισμού. Στη συνέχεια, στόχευαν στην καλλιέργεια της ενσυναίσθησης, και στην ανάπτυξη ενός αξιακού συστήματος, ικανού να αμβλύνει τις διακρίσεις και να αυξήσει τον βαθμό συμπερίληψης της σχολικής κοινότητας (Kokkinos & Kipritsi, 2012).

Ωστόσο, οι παραπάνω θεωρίες φάνηκε να μην μπορούν να εξηγήσουν τους καταστασιακούς και περιβαλλοντικούς παράγοντες που επιδρούν στην εκδήλωση του φαινομένου. Το γεγονός αυτό, οδήγησε με τη σειρά του στη μελέτη του εκφοβισμού στο σχολείο, υπό τη σκοπιά των *Κοινωνικών* (Social) και *Οικολογικών* (Ecological) θεωριών, όπως για παράδειγμα της *Κοινωνικό-γνωστικής Θεωρίας* (Social-Cognitive Theory) του Bandura (1986). Οι έρευνες αυτές έδωσαν μια διαφορετική οπτική, γύρω από τον μηχανισμό εκδήλωσης του εκφοβισμού. Ειδικότερα, το σχολικό περιβάλλον προσεγγίστηκε ως ο κεντρικός

παράγοντας ανάπτυξης ή περιορισμού, των επιθετικών συμπεριφορών των μαθητών/τριών (Kim & Craig, 2020).

Παράλληλα, ο κοινωνικός περίγυρος, αναδείχθηκε σε σημαντικότερο παράμετρο ενίσχυσης ή απόσβεσης μιας συμπεριφοράς. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίχθηκε πως τα παιδιά παρατηρούν τις συμπεριφορές που παρουσιάζονται γύρω τους. Έτσι, λαμβάνοντας υπόψιν το περιβάλλον στο οποίο βρίσκονται και τις συνθήκες που επικρατούν, είναι πιθανό να επιχειρήσουν να επαναλάβουν παραβατικές συμπεριφορές που είδαν πως αμείφθηκαν. Την ίδια ώρα, τα διάφορα ατομικά και δημογραφικά στοιχεία, αν και σημαντικά στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, βρέθηκε να διαδραματίζουν δευτερεύοντα ρόλο (Bandura, 1986). Προγράμματα παρέμβασης που βασίστηκαν στις Κοινωνικές θεωρίες, φαίνεται να προκρίνουν τη δημιουργία ενός καλού σχολικού κλίματος, τη διατύπωση κανόνων καλής συμπεριφοράς στο σχολείο, την καλλιέργεια συλλογικής συνείδησης, την ανάπτυξη μιας αντι-εκφοβιστικής κουλτούρας από τα μέλη της σχολικής κοινότητας κ.ά. (Garandean et al., 2023).

3. Αποκλίνουσα Συμπεριφορά

Ανεξάρτητα της θεωρητικής σκοπιάς με την οποία προσεγγίζεται το φαινόμενο, είναι εμφανές πως η εκδήλωση του εκφοβισμού στο σχολείο προϋποθέτει την υιοθέτηση αποκλίνουσας συμπεριφοράς (deviant behavior) από τους θύτες. Αν και ο ακριβής προσδιορισμός της αποκλίνουσας συμπεριφοράς εγείρει δυσκολίες, είναι βέβαιο πως αυτή αποτελεί συνάρτηση της εποχής και της κουλτούρας της εκάστοτε κοινωνίας (Bohm & Haley, 2017). Έτσι, οι περισσότεροι ερευνητές συγκλίνουν στην αντίληψη πως η αποκλίνουσα συμπεριφορά αποτελεί ένα υπερσύνολο, που περιέχει όλες τις εγκληματικές και παραβατικές συμπεριφορές για μια κοινωνία, σε μια δεδομένη χρονική στιγμή (Goode, 2022).

Μάλιστα, δεν είναι λίγες οι φορές που οι μαθητές/τριες θύτες δεν κινούνται μόνο εκτός των ηθικών (illicitly) κανόνων που διέπουν τη σύγχρονη δυτική κοινωνία, αλλά και εκτός των ποινικών κανόνων (illegally) της χώρας τους. Η αντίληψη αυτή, πως ο εκφοβισμός αποτελεί κατ' ουσία μια παραβατική ενέργεια, έδωσε μια νέα οπτική και οδήγησε τους ερευνητές στην υιοθέτηση εγκληματολογικών θεωριών με σκοπό την βαθύτερη και σφαιρικότερη κατανόηση του φαινομένου.

4. Θεωρίες Εγκληματολογίας

Η ανθρώπινη φύση αποτέλεσε, και συνεχίζει να αποτελεί αντικείμενο στοχασμού για περισσότερα από 2.000 χρόνια. Σε αυτό το πλαίσιο, πλήθος κοινωνιολόγων, από τον Αριστοτέλη και τον Πλάτωνα, μέχρι τον Ρουσσώ και τον Μαρξ, έχουν επιχειρήσει να μελετήσουν την ανθρώπινη συμπεριφορά, και να κατανοήσουν τη θέση και τον ρόλο του ατόμου στο κοινωνικό σύνολο. Μια κατηγορία συμπεριφορών που συγκέντρωσε, τα τελευταία 200 χρόνια, έντονο επιστημονικό ενδιαφέρον, είναι οι επικίνδυνες και προβληματικές για την κοινωνία συμπεριφορές, όπως οι εγκληματικές – παραβατικές ενέργειες. Μάλιστα η ανάγκη για κατανόηση, πρόληψη, και αποτροπή τους υπήρξε τόσο ουσιώδης,

που οδήγησε στη γέννηση ενός νέου κλάδου της κοινωνιολογίας, εκείνου της εγκληματολογίας (Miller, 2014).

Οι θεωρίες εγκληματολογίας εστιάζουν στη μελέτη εγκληματικών/παραβατικών συμπεριφορών, σε μια προσπάθεια να εξηγήσουν τον μηχανισμό εκδήλωσής τους (Ζαραφωνήτου, 2004). Ειδικότερα, προσεγγίζοντας το έγκλημα από την πλευρά του θύτη, επιχειρούν να ερμηνεύσουν τα αίτια μιας επίθεσης (π.χ., οικονομικά, βιολογικά, κοινωνικά), να κατανοήσουν τον τρόπο που ο θύτης επιλέγει το θύμα του, και να σκιαγραφήσουν το προφίλ του. Παράλληλα, αναζητούν απαντήσεις στις συνθήκες κάτω από τις οποίες το περιβάλλον, άλλοτε ενισχύει και άλλοτε αποσβένει εγκληματικές συμπεριφορές (Akers, 2013).

Στον χώρο της εγκληματολογίας, διακρίνονται τρεις κυρίαρχες σχολές. Πρώτα η *Κλασική – Νεοκλασική* (Classical – Neoclassical) σχολή, που υποστηρίζει πως η αποκλίνουσα συμπεριφορά είναι μια συνειδητή επιλογή του θύτη (Beccaria, 2009, 1^η έκδοση 1764). Έπειτα η *Θετικιστική* (Positivistic) σχολή, που αποδίδει την εγκληματική – παραβατική συμπεριφορά σε βιολογικούς, γενετικούς ή/και ψυχολογικούς παράγοντες (Lombroso et al., 2006). Τέλος η *Κοινωνιολογική* (Sociological) σχολή, που προκρίνει την ιδέα, πως η ίδια η κοινωνία δημιουργεί τις συνθήκες εκείνες που ευνοούν την εκδήλωση εγκληματικών συμπεριφορών (Marx & Engels, 2019, 1^η έκδοση 1848). Μάλιστα, στη βάση καθεμιάς από τις παραπάνω προσεγγίσεις, έχει διατυπωθεί και ένας σημαντικός αριθμός από θεωρίες.

4.1. *Κλασική Θεωρία Εγκληματολογίας*

Πρώτη χρονικά, αλλά και εκείνη που εμπίπτει στα ερευνητικά ενδιαφέροντα του παρόντος άρθρου, είναι η *Κλασική Θεωρία του Εγκλήματος* (Classical Theory of Crime). Πατέρας της *Κλασικής Θεωρίας του Εγκλήματος*, και πρωτοπόρος στο πεδίο της συστηματικής μελέτης του, θεωρείται ο Cesare Beccaria. Ο Ιταλός ερευνητής, με το έργο του «On crime and punishments», που εκδόθηκε το 1764, επιχείρησε να περιγράψει τον μηχανισμό εκδήλωσης του εγκλήματος, και να σκιαγραφήσει το σκεπτικό μιας στρατηγικής, για τον περιορισμό του. Σύμφωνα με την *Κλασική Θεωρία του Εγκλήματος*, η ευθύνη για την τέλεση μιας εγκληματικής ενέργειας δεν εναπόκειται σε καταστασιακούς, κοινωνικούς ή ψυχολογικούς παράγοντες, αλλά αντιθέτως αποδίδεται εξ ολοκλήρου στον θύτη. Μάλιστα, ο θύτης είναι εκείνος που δρώντας ορθολογικά (rationally), και με ελεύθερη βούληση (free will), αξιολογεί τα πιθανά οφέλη και τις αρνητικές συνέπειες μιας παραβατικής ενέργειας, αποφασίζοντας τελικά αν θα την πραγματοποιήσει. Παράλληλα, σημαντικό στοιχείο της θεωρίας αποτελεί η έννοια της *αποτροπής* (deterrence). Ειδικότερα, ο Beccaria, επηρεασμένος βαθύτατα από το έργο «Λεβιάθαν» του Hobbes (2008, 1^η έκδοση 1651), διατύπωσε την άποψη πως το έγκλημα θα μπορούσε να περιοριστεί, αν η κοινωνία έθετε σκληρές και ακριβοδίκαιες ποινές για αυτό. Οι ποινές αυτές θα έπρεπε, κατά τον ερευνητή, να χαρακτηρίζονται από την *απαραίτητη αυστηρότητα* (severity), τη *βεβαιότητα* (certainty) πως θα επιβληθούν, και την *αμεσότητα* (celerity) της επιβολής τους.

Αν και οι θεωρίες που προέρχονταν από την κλασική εγκληματολογική σχολή, άναψαν τη σπίθα και έθεσαν τις βάσεις της εγκληματολογίας, εντούτοις

κατακρίθηκαν από επιστήμονες τόσο της θετικιστικής, όσο και της κοινωνικής σχολής. Η εν λόγω κριτική δεν ήταν γενικευμένη, αλλά αντίθετα εστίασε σε δυο κεντρικά σημεία: α) στην εξ' ολοκλήρου απόδοση ευθύνης για την τέλεση ενός εγκλήματος, στην ελεύθερη και έλλογη επιλογή του θύτη, και β) στον αποπροσωποποιημένο τρόπο εφαρμογής των ποινών. Έτσι, οι θεωρίες της κλασικής σχολής του εγκλήματος κατηγορήθηκαν πως προσεγγίζουν το έγκλημα μονόπλευρα, παραβλέποντας πλήρως καταστασιακούς και ατομικούς παράγοντες (Dahrendorf, 1959).

Ουσιαστική συνεισφορά στην αντιμετώπιση της εν λόγω κριτικής, δόθηκε από τον Jeremy Bentham, ο οποίος με το έργο του «An Introduction to the Principles of Morals and Legislation», που εκδόθηκε το 1789, έθεσε τον παράγοντα της ευχαρίστησης, ως την κινητήρια δύναμη του θύτη. Ειδικότερα, ο ερευνητής εισήγαγε τον όρο *ηδονισμός* (hedonism), για να περιγράψει την τάση του ανθρώπου να αποφεύγει ενέργειες που τον πληγώνουν και να επιλέγει εκείνες που του παρέχουν ευχαρίστηση (Flocker, 2009). Σήμερα, στην εγκληματολογική επιστήμη αναγνωρίζονται δυο είδη ηδονισμού: ο *ψυχολογικός* (psychological), που προσφέρει στο άτομο σωματική ή/και ψυχική ευχαρίστηση, και ο *ηθικός* (ethical), που όντας ενσωματωμένος στο αξιακό σύστημα του καθενός, του παρέχει ικανοποίηση σε ηθικό επίπεδο (Souryal & Whitehead, 2019). Η συνεισφορά του Bentham στην κλασική σχολή θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική για έναν ακόμη λόγο: επειδή είναι ο πρώτος ερευνητής που επιχείρησε να απαγκιστρωθεί από τα στενά όρια της κλασικής θεωρίας του εγκλήματος, συμπεριλαμβάνοντας ατομικούς και ψυχολογικούς παράγοντες στην έρευνα. Το γεγονός αυτό, έδωσε νέα πνοή στην εγκληματολογική επιστήμη, ανοίγοντας τον δρόμο για την ανάπτυξη των νέο-κλασικών θεωριών εγκληματολογίας.

4.2. Νεο-κλασικές Θεωρίες

Η αμφισβήτηση γύρω από την *Κλασική Θεωρία του Εγκλήματος*, αλλά και η ανάγκη για σφαιρικότερη προσέγγιση της αποκλίνουσας συμπεριφοράς, οδήγησε στην ανάπτυξη των νέο-κλασικών θεωριών. Στην πλειονότητά τους, οι εν λόγω θεωρίες αποτελούν τροποποιημένες, βελτιωμένες, και διευρυμένες εκδοχές των κλασικών θεωριών. Έτσι, συνεχίζουν να βασίζονται στην ιδέα πως για το έγκλημα ευθύνεται ο ίδιος ο θύτης, καθώς ως ελεύθερος άνθρωπος, επιλέγει αυτό που του προκαλεί τη μεγαλύτερη ευχαρίστηση. Εντούτοις, διαφοροποιούνται σημαντικά σε συγκεκριμένα σημεία. Για παράδειγμα, εισάγουν την έννοια της *μερικώς ορθολογικής επιλογής* (partial free will) καθώς αναγνωρίζουν πως ατομικά, ψυχολογικά, και περιβαλλοντικά στοιχεία ενδέχεται να επηρεάσουν την απόφαση του θύτη. Αντίστοιχη, μη-οριζόντια, προσέγγιση φαίνεται να ακολουθείται και στον τρόπο με τον οποίο οι νέο-κλασικές θεωρίες αντιλαμβάνονται την ποινή. Έτσι, γίνεται λόγος για *εξατομικευμένη δικαιοσύνη* (individualized justice), όπου καταστασιακές και ατομικές παράμετροι ενδέχεται να τροποποιήσουν το μερίδιο ευθύνης του θύτη. Ανάμεσα στις σημαντικότερες νέο-κλασικές θεωρίες βρίσκεται η *Θεωρία της Ορθολογικής Επιλογής* (Rational Choice Theory) (Becker, 1963), η *Θεωρία της Αποτροπής* (Deterrence Theory) (Bentham, 2007, 1^η έκδοση 1789), και η *Θεωρία των Δραστηριοτήτων Ρουτίνας*.

Αρχικά, η *Θεωρία της Ορθολογικής Επιλογής*, που διατυπώθηκε στα τέλη του 20^{ου} αιώνα, εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο περιβαλλοντικοί, καταστασιακοί και ατομικοί παράγοντες μπορούν να επιδράσουν στην επιλογή του ατόμου. Σημαντικά επηρεασμένη από οικονομικές θεωρίες της εποχής, η *Θεωρία της Ορθολογικής Επιλογής* επιχειρεί να ξεδιπλώσει το σκεπτικό του θύτη, αναλύοντας τον τρόπο με τον οποίο λαμβάνεται η τελική απόφαση για την τέλεση ενός εγκλήματος. Η θεωρία περιλαμβάνει δυο έννοιες-κλειδιά: την *ανάλυση της κατάστασης* (situational analysis), και την *κατευθυνόμενη λογική* (bounded rationality). Η ανάλυση της κατάστασης περιγράφει την ιδέα πως σε κάθε μικροσύστημα επικρατούν διαφορετικές συνθήκες και αναπτύσσονται ποικίλες ευκαιρίες για έγκλημα. Έτσι, διάφοροι περιβαλλοντικοί παράγοντες, όπως η ελκυστικότητα του θύματος, η αξία της λείας, το ρίσκο αποτυχίας, κ.ά., μπορεί να επηρεάσουν την επιλογή του θύτη. Με τη σειρά της, η έννοια της κατευθυνόμενης λογικής αναφέρεται στην πιθανότητα οι θύτες να μην έχουν πάντα όλες τις απαραίτητες πληροφορίες ώστε να λάβουν ορθολογικά την απόφασή τους. Επιπρόσθετα, διάφοροι καταστασιακοί παράγοντες (π.χ., οικονομικές δυσκολίες), αλλά και κοινωνικοί παράγοντες (π.χ., άτομα στο στενό περιβάλλον του θύτη) μπορεί να λειτουργήσουν ως μοχλός πίεσης προς αυτόν.

Ακολούθως, η *Θεωρία της Αποτροπής* επιχειρεί να περιγράψει με διεξοδικότητα, τόσο την ίδια την ποινή, όσο και τις ψυχολογικές διεργασίες που αυτή επιφέρει στους θύτες. Η εν λόγω θεωρία, βασίζεται στην ιδέα της ορθολογικής επιλογής. Ωστόσο, προκρίνει την αποφυγή της τιμωρίας, ως το καθοριστικό κριτήριο με βάση το οποίο ένας επίδοξος θύτης θα πάρει την τελική του απόφαση (Abramovait et al., 2023). Μάλιστα, η ποινή μπορεί να έχει είτε τιμωρητικό, είτε προληπτικό χαρακτήρα. Στην πρώτη περίπτωση, η *ειδική αποτροπή* (specific deterrence) έχει ως βασικό σκοπό της να αποτρέψει τον θύτη από το να επαναλάβει το αδίκημα που διέπραξε, ενώ στην δεύτερη περίπτωση, της *γενικής αποτροπής* (general deterrence) σκοπός είναι η αποθάρρυνση νέων επίδοξων θυτών από το να παρανομήσουν.

Με σκοπό τη βαθύτερη κατανόηση της ποινής, η θεωρία εμβαθύνει σημαντικά στις έννοιες της *αυστηρότητας*, της *βεβαιότητας*, και της *αμεσότητας*. Ειδικότερα, ο πλέον σημαντικός παράγοντας αποτροπής ενός εγκλήματος φαίνεται να είναι η βεβαιότητα πως κάποιος θα τιμωρηθεί. Μάλιστα, σημειώνεται πως οι πιθανότητες τέλεσης ενός αδικήματος, μοιάζει να είναι αντιστρόφως ανάλογες με τη βεβαιότητα πως θα υπάρξει ποινή. Παράλληλα, η αυστηρότητα της ποινής φαίνεται να διαδραματίζει έναν εξ' ίσου σημαντικό ρόλο στην αποτροπή του εγκλήματος. Έτσι, ακολουθώντας την ιδέα πως ο δράστης θα ενεργήσει προς το συμφέρον του, υποστηρίζεται πως η ποινή θα πρέπει να είναι αρκετά αυστηρή ώστε να ξεπερνά τα πιθανά οφέλη από την τέλεση του αδικήματος. Εντούτοις, η αυστηρότητα της ποινής θα πρέπει να διατηρείται σε φυσιολογικά επίπεδα, και όχι να είναι ακραία, όπως για παράδειγμα οι νόμοι του Δράκοντα στην αρχαία Αθήνα. Σημειώνεται δε, πως στην περίπτωση που οι ποινές είναι παράλογα αυστηρές, ελλοχεύει ο κίνδυνος να θεωρηθούν άδικες και να πάψουν να λειτουργούν αποτρεπτικά. Τέλος, όπως προτείνεται και από τις παιδαγωγικές θεωρίες της *εξαρτημένης μάθησης* (classical conditioning) (π.χ., Pavlov, 2010), η επιβολή της ποινής πρέπει να επέρχεται άμεσα μετά την τέλεση ενός αδικήματος. Μάλιστα, οποιαδήποτε

καθυστέρηση στην επιβολή της, αναμένεται να ελαττώσει σημαντικά την επίδρασή της και να μειώσει την αποτρεπτική της δύναμη (Skinner, 2019).

Τέλος, η *Θεωρία των Δραστηριοτήτων Ρουτίνας*, όπως και άλλες συναφείς με αυτήν θεωρίες (π.χ., η *Θεωρία της Προβολής του Τρόπου Ζωής* (Lifestyle-Exposure Theory) (Hindelang et al., 1978)), έχουν δώσει ακόμη περισσότερη βαρύτητα στους περιβαλλοντικούς και καταστασιακούς παράγοντες που αφορούν την εκδήλωση του εγκλήματος. Μάλιστα, στην προσπάθειά τους να εξηγήσουν πως πυροδοτείται ο μηχανισμός του εγκλήματος, τοποθετούν το ίδιο το θύμα στο επίκεντρο. Ειδικότερα, ισχυρίζονται πως το θύμα είναι εκείνο που, για ατομικούς ή κοινωνικούς λόγους, υιοθετεί ένα συγκεκριμένο *τρόπο ζωής* (lifestyle) ή/και μια *καθημερινή ρουτίνα* (routine activity), τα οποία και το καθιστούν περισσότερο ή λιγότερο ευάλωτο στο έγκλημα (Cohen & Felson, 1979). Σύμφωνα με τη *Θεωρία των Δραστηριοτήτων Ρουτίνας*, μια εγκληματική/παραβατική συμπεριφορά θα λάβει χώρα όταν θύτης και θύμα βρεθούν στον ίδιο χώρο, την ίδια στιγμή, εν τη απουσία ενός παράγοντα, ικανού να αποτρέψει το γεγονός.

Αναλυτικότερα, ο μηχανισμός εκδήλωσης του εγκλήματος οργανώνεται σε τρεις επιμέρους άξονες: *ένας θύτης με κίνητρο* (motivated offender), η *καταλληλότητα του θύματος* (suitable target), και η *έλλειψη ικανού προστάτη* (absence of capable guardianship) (Meier & Mietche, 1993). Ο πρώτος παράγοντας, αυτός του θύτη με κίνητρο, περιγράφει την παρουσία ενός επίδοξου θύτη στον ίδιο χώρο με το θύμα. Μάλιστα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον στον εν λόγω παράγοντα παρουσιάζουν οι έννοιες της *εγγύτητας* (proximity), δηλαδή της φυσικής απόστασης ανάμεσα σε θύτη και θύμα, και της *έκθεσης* (exposure), δηλαδή του χρόνου που περνά το θύμα στον ίδιο χώρο με τον θύτη (Henson, 2020). Ο δεύτερος παράγοντας, του κατάλληλου στόχου, περιλαμβάνει όλα εκείνα τα στοιχεία που θα μπορούσαν να αυξήσουν την καταλληλότητα του θύματος. Έτσι, ατομικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά, ή/και περιουσιακά στοιχεία του θύματος, μπορεί να μειώνουν τον βαθμό δυσκολίας του εγκλήματος ή να αυξάνουν την αξία του στόχου. Επιπρόσθετα, σημαντική παράμετρο αποτελεί ο *τρόπος ζωής* και οι *καθημερινές συνήθειες* του θύματος, καθώς αυτές είναι και εκείνες που θα προβάλλουν την καταλληλότητα αυτή στους επίδοξους θύτες. Τέλος, σημειώνεται πως κανένα έγκλημα δεν θα είχε συμβεί, αν υπήρχαν οι κατάλληλοι αποτρεπτικοί μηχανισμοί. Ειδικότερα, η παρουσία φυσικών (physical) (π.χ., κάμερες παρακολούθησης), και κοινωνικών (social) (π.χ., άτομα στο κοινωνικό περιβάλλον του θύματος) παραγόντων, ενδέχεται να δυναμώσει τη θέση του θύματος και να αποτρέψει επίδοξους θύτες από το να επιτεθούν (Hollis et al., 2013).

Συμπερασματικά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως οι νέο-κλασικές θεωρίες εγκληματολογίας λειτουργούν συμπληρωματικά η μια προς την άλλη. Ειδικότερα, η *Θεωρία της Ορθολογικής Επιλογής* μοιάζει να στοχεύει στην ανάδειξη του μηχανισμού πυροδότησης μιας επιθετικής συμπεριφοράς. Από την άλλη μεριά, η *Θεωρία της Αποτροπής* επικεντρώνεται στον περιορισμό του εγκλήματος, εστιάζοντας στην τιμωρία, τα χαρακτηριστικά, και τον τρόπο εφαρμογής της. Τέλος, η *Θεωρία Δραστηριοτήτων Ρουτίνας* επιχειρεί να διευρύνει τους υπό εξέταση παράγοντες, αλλά και να οργανώσει τη μελέτη τους, διακρίνοντας και ταξινομώντας τους σε επιμέρους κατηγορίες.

5. Ο Εκφοβισμός υπό την Οπτική των Νεο-κλασικών Θεωριών

Τα τελευταία χρόνια, η εξάπλωση του φαινομένου του εκφοβισμού στο σχολείο, αλλά και η σκληρότητα που έχει λάβει αυτό, έχουν οδηγήσει την επιστημονική κοινότητα στην προσέγγισή του από μια διαφορετική σκοπιά, την εγκληματολογική. Βάση αυτής, αντίθετα με τις αρχικές αντιλήψεις κατά τις οποίες ο θύτης δεν γνώριζε για τον πόνο που προκαλούσε στα θύματά του, ο επιτιθέμενος προσεγγίζεται ως έλλογο άτομο, και με επίγνωση των συνεπειών της πράξης του. Έτσι, θεωρείται πως ζυγίζει τις επιλογές του σε ήρεμη ψυχική κατάσταση, αποφασίζει σχετικά με την επίθεση, και είναι υπεύθυνος για αυτή. Μάλιστα, η συγκεκριμένη οπτική φαίνεται να αξιοποιείται, τόσο από έρευνες που μελετούν τον «παραδοσιακό» εκφοβισμό (π.χ., Malinski et al., 2023), όσο και τον «ηλεκτρονικό» (π.χ., Kokkinos & Saripanidis, 2017).

Αρχικά, η *Θεωρία της Ορθολογικής Επιλογής* υποστηρίζει, πως ο εκφοβισμός στο σχολείο αποτελεί μία έλλογη επιλογή του θύτη, ύστερα από προσεκτική αξιολόγηση του προβλεπόμενου κέρδους, και των πιθανών κινδύνων. Στην κατεύθυνση αυτή, πλήθος ερευνών έχει αναδείξει τα πιθανά οφέλη που ενδέχεται να αποκομίζει ο θύτης μιας εκφοβιστικής ενέργειας. Σε αυτά περιλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, η αύξηση της δημοφιλίας του θύτη, η επίδειξη της δύναμής του, η διεύρυνση του κοινωνικού του δικτύου κ.ά. (π.χ., Hensums et al., 2023; Olthof et al., 2011). Απεναντίας στους κινδύνους, ελλοχεύει η πιθανότητα να γίνει αντιληπτός ο επιτιθέμενος, να τιμωρηθεί αυστηρά, να απομονωθεί κοινωνικά κ.ά. (π.χ., Gini, 2006). Έτσι, φαίνεται πως οι θύτες επιλέγουν τις περισσότερες φορές ένα θύμα το οποίο έχει μεν κάποια αξία, αλλά οι πιθανότητες να αντισταθεί αποτελεσματικά είναι μικρές. Είναι κατά συνέπεια ουσιώδες, να γνωρίζουν οι εκπαιδευτικοί, πως τα παιδιά που δεν μπορούν να αντισταθούν αποτελεσματικά είναι περισσότερο ευάλωτα στις επιθέσεις. Επιπλέον, σημαντικό ρόλο στην απόφαση του θύτη μοιάζει να διαδραματίζει η στάση του οικογενειακού του περιβάλλοντος, οι κανόνες του σχολείου, ο τρόπος που οι εφημερεύοντες εφαρμόζουν τις ποινές, αλλά και ο τρόπος διοίκησης της σχολικής μονάδας (π.χ., Low & Van Ryzin, 2014). Άλλωστε, αρκετές από τις παραπάνω παραμέτρους, αυξάνουν άμεσα το ρίσκο της επίθεσης. Αντίθετα, οι υπερασπιστές του θύτη στο σχολείο, αλλά και ένα χαλαρό οικογενειακό περιβάλλον, θα δώσουν στον θύτη το απαραίτητο αίσθημα ασφάλειας, και θα ενισχύσουν τη θέση του, παρέχοντας στην επίθεσή του περισσότερες πιθανότητες επιτυχίας (π.χ., Patchin & Hinduja, 2018).

Στη συνέχεια, η *Θεωρία της Αποτροπής* υποστηρίζει πως οι πιθανότητες ένας/μία μαθητής/τρια να λειτουργεί εκφοβιστικά, είναι άμεσα συνδεδεμένες, και αντιστρόφως ανάλογες, με τη βεβαιότητα, την ταχύτητα, και την αυστηρότητα με την οποία θα τιμωρηθεί, εφόσον γίνει αντιληπτός/ή. Μάλιστα, είναι δυνατό η αρνητική αυτή ενίσχυση να προέρχεται τόσο από τους ενήλικες (π.χ., εκπαιδευτικοί, γονείς), όσο και από τους ίδιους τους/τις συμμαθητές/τριες των θυτών (π.χ., υπερασπιστές του θύματος). Στην κατεύθυνση αυτή, ένας περιορισμένος αριθμός από σύγχρονες έρευνες, έχει προσεγγίσει το φαινόμενο του εκφοβισμού στο σχολείο (π.χ., Liu et al., 2022). Ειδικότερα, η πλειονότητα των ευρημάτων συνηγορεί στην άποψη, πως μια σαφής εκπαιδευτική πολιτική, είναι δυνατό να περιορίσει σημαντικά τα περιστατικά του εκφοβισμού στο σχολείο (π.χ., Patchin & Hinduja, 2018). Επιπρόσθετα, ένα οριοθετημένο

σχολικό περιβάλλον, με ξεκάθαρη στάση απέναντι στον εκφοβισμό, και σαφείς κανόνες, τους οποίους εφαρμόζει με συνέπεια, αμεσότητα, και δικαιοσύνη, θα μπορούσε να πείσει τους/τις μαθητές/τριες, πως ο εκφοβισμός όχι μόνο γίνεται άμεσα αντιληπτός από το σχολείο, αλλά και τιμωρείται ανάλογα, αποθαρρύνοντάς τους έτσι από πιθανές επιθετικές ενέργειες. Παράλληλα, η καλλιέργεια μιας αντι-εκφοβιστικής κουλτούρας, θα μπορούσε να αυξήσει τον αριθμό των υπερασπιστών του θύματος, συμβάλλοντας ουσιαστικά στην ενίσχυση της θέσης του (Cowie & Olafsson, 2000).

Τέλος, σύμφωνα με τη *Θεωρία των Δραστηριοτήτων Ρουτίνας*, ο εκφοβισμός στο σχολείο απαιτεί τη συνύπαρξη ενός θύτη με κίνητρο, ενός κατάλληλου στόχου, και την απουσία ικανού προστάτη. Διάφορες θεωρίες που διερεύνησαν το φαινόμενο υπό αυτή την οπτική, φαίνεται να εξήγαγαν αξιοσημείωτα συμπεράσματα (Cho et al., 2016; Choi et al., 2019; Malinski et al., 2023). Ειδικότερα, εντόπισαν πως το φαινόμενο είναι πιο πιθανό να εκδηλωθεί σε μέρη του σχολείου που είναι λιγότερο φυλασσόμενα, όπως για παράδειγμα στους διαδρόμους, στο προαύλιο, στις τουαλέτες κ.ά. Την ίδια ώρα, μεταβλητές όπως ο αριθμός των μαθητών/τριών της τάξης, η εκπαιδευτική βαθμίδα, η περιοχή που βρίσκεται το σχολείο, ο τύπος του σχολείου κ.ά., βρέθηκε να σχετίζονται άμεσα με το πλήθος των θυτών με κίνητρο, που συγκεντρώνονται σε ένα μέρος (π.χ., Cecen-Celik & Keith, 2019). Επίσης, οι καθημερινές ρουτίνες του θύματος, όπως για παράδειγμα η στενή του παρέα με θύτες ή θύματα, φάνηκε να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη θυματοποίησή του. Επιπρόσθετα, η φυσική παρουσία σχολικού φύλακα, εκπαιδευτικών ή ακόμα και συμμαθητών/τριών που είναι πρόθυμοι να λειτουργήσουν ως υπερασπιστές του θύματος, φαίνεται να αποτελούν σημαντικούς παράγοντες αποτροπής του εκφοβισμού στο σχολείο (π.χ., Broll & Lafferty, 2018). Μάλιστα, στις περιπτώσεις όπου η παρουσία των προστατευτικών αυτών παραγόντων γίνεται σε μέρη υψηλής επικινδυνότητας, τα πλεονεκτήματα της παρέμβασης αναμένονται πολλαπλά. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί πως σημαντική παράμετρος στην πρόληψη του εκφοβισμού στο σχολείο αποτελεί και η ποιότητα της παρεχόμενης προστασίας (Reynald, 2010). Ειδικότερα, ο βαθμός στον οποίο οι ικανοί προστάτες (π.χ., οι εφημερεύοντες εκπαιδευτικοί) θα κάνουν αισθητή την παρουσία τους, αλλά και το πόσο συχνά και άμεσα θα παρέμβουν εν τη γενέσει των εκφοβιστικών περιστατικών, αναμένεται να καθορίσουν σε σημαντικό βαθμό την επιτυχία της πρόληψης.

Συμπερασματικά, οι έρευνες που προσέγγισαν τον εκφοβισμό ως εγκληματική ενέργεια, βάθynαν την κατανόηση της επιστημονικής κοινότητας γύρω από τον μηχανισμό εκδήλωσης του φαινομένου. Παράλληλα, ανέδειξαν επιπλέον παράγοντες που συμβάλλουν στην εμφάνισή του, και πρότειναν στρατηγικές για τον περιορισμό του. Μέσα από τις έρευνες αυτές, έγινε ακόμη πιο εμφανές, πως ο εκφοβισμός στο σχολείο δεν είναι ένα ατομικό ζήτημα επιθετικότητας του θύτη, ούτε απλά μια αδυναμία του θύματος. Αντίθετα, αποτελεί ένα σύνθετο φαινόμενο, που περιλαμβάνει ατομικούς, κοινωνικούς, και περιβαλλοντικούς παράγοντες.

Η έξαρση του φαινομένου του εκφοβισμού στο σχολείο, καθιστά ζωτικής σημασίας την ενσωμάτωση της τρέχουσας επιστημονικής γνώσης στη σχολική καθημερινότητα. Άλλωστε, το σχολείο καλείται να φιλτράρει τους ανασταλτικούς για τη μάθηση παράγοντες, και να παρέχει στους/στις μαθητές/τριες το βέλτιστο δυνατό περιβάλλον, μέσα στο οποίο τα παιδιά θα

αγωνιστούν, για να αποκτήσουν όλα εκείνα τα απαραίτητα εφόδια, που θα τα καταστήσουν σύγχρονους πολίτες της δυτικής κοινωνίας. Μάλιστα, στη βάση αυτή, κινείται και ο νέος κανονισμός λειτουργίας των σχολικών μονάδων για το 2024-2025 (Υ.ΠΑΙ.Θ.Α., 2023). Ειδικότερα, λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη την εγκληματολογική σκοπιά του φαινομένου, και στοχεύοντας στην αντιμετώπιση της βίας στο σχολείο, η πολιτεία προτείνει την αυστηροποίηση των ποινών, και την κλιμάκωσή τους μέχρι και το σημείο της αλλαγής του σχολικού περιβάλλοντος του θύτη.

Βιβλιογραφία

- Abramovaite, J., Bandyopadhyay, S., Bhattacharya, S., & Cowen, N. (2023). Classical deterrence theory revisited: An empirical analysis of Police Force Areas in England and Wales. *European Journal of Criminology*, 20(5), 1663-1680. <https://doi.org/10.1177/14773708211072415>
- Akers, R. L. (2013). *Criminological theories: Introduction and evaluation*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315062723>
- Baldry, A. C. (2004). The impact of direct and indirect bullying on the mental and physical health of Italian youngsters. *Aggressive Behavior: Official Journal of the International Society for Research on Aggression*, 30(5), 343-355. <https://doi.org/10.1002/ab.20043>
- Bandura, A. (1986). The explanatory and predictive scope of self-efficacy theory. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 4(3), 359-373. <https://doi.org/10.1521/jscp.1986.4.3.359>
- Beccaria, C. (2009). *On crimes and punishments* (5th ed.). Routledge. (Original work published 1764).
- Becker, H. S. (1963). *Outsiders: Studies in the sociology of deviance*. Free Press.
- Bentham, J. (2007). *An introduction to the principles of morals and legislation* (1st ed.). Dover Publications. Original work published in (1789).
- Bohm, R. M., & Haley, K. N. (2017). *Introduction to criminal justice* (9th ed.). McGraw-Hill Education.
- Broll, R., & Lafferty, R. (2018). Guardians of the hallways? School resource officers and bullying. *Safer Communities*, 17(4), 202-212. <https://doi.org/10.1108/SC-06-2018-0018>
- Bronfenbrenner, U. (1977). Toward an experimental ecology of human development. *American Psychologist*, 32(7), 513-531. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.32.7.513>
- Cecen-Celik, H., & Keith, S. (2019). Analyzing predictors of bullying victimization with routine activity and social bond perspectives. *Journal of Interpersonal Violence*, 34(18), 3807-3832. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2018.10.014>
- Cho, S., Wooldredge, J., & Sun Park, C. (2016). Lifestyles/routine activities and bullying among South Korean youths. *Victims & Offenders*, 11(2), 285-314. <https://doi.org/10.1080/15564886.2014.982235>
- Choi, K. S., Earl, K., Lee, J. R., & Cho, S. (2019). Diagnosis of cyber and non-physical bullying victimization: A lifestyles and routine activities theory approach to constructing effective preventative measures. *Computers in Human Behavior*, 92, 11-19. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2018.10.014>

- Cohen, L. E., & Felson, M. (1979). Social change and crime rate trends: A routine activity approach. *American Sociological Review*, 44(4), 588–608. <https://doi.org/10.2307/2094589>
- Cowie, H., & Olafsson, R. (2000). The role of peer support in helping the victims of bullying in a school with high levels of aggression. *School psychology international*, 21(1), 79–95. <https://doi.org/10.1177/0143034300211006>
- Dahrendorf, R. (1959). *Class and class conflict in industrial society*. Stanford University Press.
- Durkheim, E. (2023). The rules of sociological method. In *Social theory re-wired*. Routledge. (Original work published 1895).
- Farrington, D. P. (1993). Understanding and preventing bullying. *Crime and Justice*, 17, 381–458. <https://doi.org/10.1086/449217>
- Flocker, M. (2009). *The hedonism handbook: Mastering the lost arts of leisure and pleasure*. Da Capo Press.
- Ζαραφωνήτου, Μ. Χ., (2004). *Εμπειρική Εγκληματολογία*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Garandeau, C. F., Turunen, T., Saarento-Zaprudin, S., & Salmivalli, C. (2023). Effects of the KiVa anti-bullying program on defending behavior: Investigating individual-level mechanisms of change. *Journal of School Psychology*, 99, 101226. <https://doi.org/10.1016/j.jsp.2023.101226>
- Gini, G. (2006). Social cognition and moral cognition in bullying: What's wrong with the bully? *Aggressive Behavior*, 32(6), 528–539. <https://doi.org/10.1002/ab.20153>
- Goode, E. (2022). *Deviant behavior*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003285304>
- Henson, B. (2020). Routine Activities. *The Palgrave Handbook of International Cybercrime and Cyberdeviance*, 469–489. https://doi.org/10.1007/978-3-319-90307-1_23-1
- Hensums, M., Brummelman, E., Larsen, H., van den Bos, W., & Overbeek, G. (2023). Social goals and gains of adolescent bullying and aggression: A meta-analysis. *Developmental Review*, 68, 101073. <https://doi.org/10.1016/j.dr.2023.101073>
- Hindelang, M. J., Gottfredson, M. R., & Garofalo, J. (1978). *Victims of personal crime: An empirical foundation for a theory of personal victimization*. Cambridge, MA: Ballinger.
- Hobbes, T. (2008). *Leviathan* (1st ed.). Routledge. (Original work published in 1651). <https://doi.org/10.4324/9781315507613>
- Hollis, M. E., Felson, M., & Welsh, B. C. (2013). The capable guardian in routine activities theory: A theoretical and conceptual reappraisal. *Crime Prevention and Community Safety*, 15, 65–79. <https://doi.org/10.1057/cpcs.2012.14>
- Kim, S., & Craig, W. (2020). Bullying in youth sports environments. In M. W. Bruner, M. A. Eys, & L. J. Martin (Eds.), *The power of groups in youth sport* (pp. 257–275). Elsevier Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-816336-8.00015-9>
- Kokkinos, C. M., & Kipritsi, E. (2012). The relationship between bullying, victimization, trait emotional intelligence, self-efficacy and empathy

- among preadolescents. *Social Psychology of Education*, 15, 41-58. <https://doi.org/10.1007/s11218-011-9168-9>
- Kokkinos, C. M., & Saripanidis, I. (2017). A lifestyle exposure perspective of victimization through Facebook among university students. Do individual differences matter? *Computers in Human Behavior*, 74, 235-245. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.04.036>
- Liu, W., Qiu, G., & Zhang, S. (2022). Situational action theory and school bullying: Rethinking the moral filter. *Crime & Delinquency*, 68(4), 572-593. <https://doi.org/10.1177/001128720974318>
- Lombroso, C., Gibsonand, M., Rafter, N. H., & Seymour, M. (2006). *Criminal Man*. Duke University Press. (Original work published 1876).
- Low, S., & Van Ryzin, M. (2014). The moderating effects of school climate on bullying prevention efforts. *School Psychology Quarterly*, 29(3), 306. <https://doi.org/10.1037/spq0000073>
- Malinski, R., Holt, T. J., Cale, J., Brewer, R., & Goldsmith, A. (2023). Applying routine activities theory to assess on and offline bullying victimization among Australian youth. *Journal of School Violence*, 22(1), 1-13. <https://doi.org/10.1080/15388220.2022.2119570>
- Marx, K., & Engels, F. (2019). The communist manifesto. In *Ideals and ideologies* (pp. 243-255). Routledge. (Original work published 1848).
- Meier, R. F., & Miethe, T. D. (1993). Understanding theories of criminal victimization. *Crime and Justice: A Review of Research*, 17, 459-499.
- Miller, J. M. (2014). *The encyclopedia of theoretical criminology*. John Wiley & Sons.
- Olthof, T., Goossens, F. A., Vermande, M. M., Aleva, E. A., & van der Meulen, M. (2011). Bullying as strategic behavior: Relations with desired and acquired dominance in the peer group. *Journal of School Psychology*, 49(3), 339-359. <https://doi.org/10.1016/j.jsp.2011.03.003>
- Olweus, D. (1993). Bullies on the playground: The role of victimization. In C. H. Hart (Ed.), *Children on playgrounds: Research perspectives and applications*, (pp. 85-128). State University of New York Press.
- Patchin, J. W., & Hinduja, S. (2018). Deterring teen bullying: Assessing the impact of perceived punishment from police, schools, and parents. *Youth Violence and Juvenile Justice*, 16(2), 190-207. <https://doi.org/10.1177/154120401668105>
- Pavlov, P. I. (2010). Conditioned reflexes: an investigation of the physiological activity of the cerebral cortex. *Annals of Neurosciences*, 17(3), 136-147. <https://doi.org/10.5214/ans.0972-7531.1017309>
- Pepler, D. J., Craig, W. M., Connolly, J. A., Yuile, A., McMaster, L., & Jiang, D. (2006). A developmental perspective on bullying. *Aggressive Behavior: Official Journal of the International Society for Research on Aggression*, 32(4), 376-384. <https://doi.org/10.1002/ab.20136>
- Reynald, D. M. (2010). Guardians on guardianship: Factors affecting the willingness to supervise, the ability to detect potential offenders, and the willingness to intervene. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 47(3), 358-390. <https://doi.org/10.1177/0022427810365904>

- Rigby, K. (2004). Addressing bullying in schools: Theoretical perspectives and their implications. *School Psychology International*, 25(3), 287-300. <https://doi.org/10.1177/0143034304046902>
- Salmivalli, C., Lagerspetz, K., Björkqvist, K., Österman, K., & Kaukiainen, A. (1996). Bullying as a group process: Participant roles and their relations to social status within the group. *Aggressive Behavior: Official Journal of the International Society for Research on Aggression*, 22(1), 1-15. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1098-2337\(1996\)22:1<1::AID-AB1>3.0.CO;2-T](https://doi.org/10.1002/(SICI)1098-2337(1996)22:1<1::AID-AB1>3.0.CO;2-T)
- Skinner, B. F. (2019). *The behavior of organisms: An experimental analysis*. BF Skinner Foundation.
- Slonje, R., Smith, P. K., & Frisén, A. (2013). The nature of cyberbullying, and strategies for prevention. *Computers in Human Behavior*, 29(1), 26-32. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2012.05.024>
- Souryal, S. S., & Whitehead, J. T. (2019). *Ethics in criminal justice: In search of the truth*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429400278>
- Τραυλός, Α. Κ., & Δούμα, Ε. (2012). Θεωρητικές προσεγγίσεις στη μελέτη του εκφοβισμού. Στο Χ. Τσορμπατζοπούδη, Λ. Λαζούρας, & Β. Μπαρκούκης (Επ. Έκδ.), *Κυβερνοεκφοβισμός στην Ελλάδα: Μία διεπιστημονική προσέγγιση* (σ. 3-32). Θεσσαλονίκη: ΑΠ, Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα DAPHNE III.
- Υπουργείο Παιδείας Θρησκευμάτων και Αθλητισμού (Υ.ΠΑΙ.Θ.Α.). (2023). *Κανονισμός Λειτουργίας Σχολικών Μονάδων*. Ανακτήθηκε Σεπτέμβριος 24, 2024, από: <https://www.minedu.gov.gr/news/59225-29-08-24-11-allages-sta-sxoleia-gia-to-2024-2025>
- Volk, A. A., Camilleri, J. A., Dane, A. V., & Marini, Z. A. (2012). Is adolescent bullying an evolutionary adaptation?. *Aggressive Behavior*, 38(3), 222-238. <https://doi.org/10.1002/ab.21418>

Ο Ξενόπουλος ξανά στο προσκήνιο

Γρηγορίου Ξενόπουλου, *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα. Αυτοβιογραφία*. Επιμέλεια έκδοσης - σχόλια: Διονύσης Βίτσος. Συμπλήρωμα βιογραφίας: Κώστας Γ. Τσικνάκης, [Αθήνα:] Εκδόσεις Περίπλους - Διονύσης Βίτσος, [2025], σσ. 560+2λ.

Γιώργος Ανδρειωμένος
Καθηγητής της Νεοελληνικής Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Τμήμα Φιλολογίας
andreiom@uop.gr, gjb_andreimenos@hotmail.com

Πάνε κάποια χρόνια τώρα που η εκδοτική πράξη και η φιλολογική έρευνα δεν ασχολούνται με τον Γρηγόριο Ξενόπουλο (1867-1951) στον βαθμό που αυτό συνέβαινε στο παρελθόν – ή, που, τέλος πάντων, θα ανέμενε κανείς να συμβαίνει με έναν συγγραφέα ο οποίος άφησε ανεξίτηλο το στίγμα του σε μια ολάκερη εποχή, τολμώντας να προτείνει νέους τρόπους γραφής¹ ή να διατυπώσει ρηξικέλευθες κριτικές απόψεις², επιχειρώντας να συγκεράσει και να δοκιμαστεί σε ποικίλα γραμματειακά είδη, και κατορθώνοντας να διευθύνει εμβληματικά περιοδικά³ και να (δια)μορφώσει πολλές γενιές αναγνωστών. Παράλληλα, ο Ζακυνθινός δημιουργός ήταν από τους πρώτους Νεοέλληνες λογοτέχνες που κατάφεραν να επιβιώσουν διαχρονικά χάρη στην αδιάκοπη και πλούσια πνευματική παραγωγή τους, διαμορφώνοντας ένα είδος επαγγελματία συγγραφέα⁴, ο οποίος λειτουργούσε σε πολλά επίπεδα ταυτόχρονα (ως προς την

¹ Βλ. όσα γράφει ο ίδιος συναφώς, στο: Γρηγορίου Ξενόπουλου, *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα. Αυτοβιογραφία*. Επιμέλεια έκδοσης - σχόλια: Διονύσης Βίτσος. Συμπλήρωμα βιογραφίας: Κώστας Γ. Τσικνάκης, [Αθήνα:] Εκδόσεις Περίπλους - Διονύσης Βίτσος, [2025], σ. 298: «Αλήθεια, πολλά “πρώτα” έχω κάνει στη ζωή μου. Αλλά γιατί να το καυχίμαι; Τώρα που εξετάζω τη ζωή μου βαθιά και προσπαθώ να βρίσκω τα κίνητρα των πράξεών μου, των έργων μου, βλέπω πως αυτό τό ‘κανα ασυνείδητα, ασυναίσθητα. Δεν πήγαινα με σκοπό να “εγκαινιάσω”, να “καινοτομήσω”, ούτε θυμόμουν καθόλου, όταν έγραφα π.χ. ένα αθηναϊκό μυθιστόρημα ή ένα κοινωνικό δράμα, πως άλλος στην Ελλάδα δεν είχε γράψει και πως ήμουν ο πρώτος.»

² Η κριτική του για τον Κ. Π. Καβάφη, η οποία πρωτοδημοσιεύτηκε στο τχ. 76 του περ. *Παναθήναια*, που κυκλοφόρησε στις 30.11.1903, είναι, ενδεχομένως, το πλέον εύγλωττο σχετικό παράδειγμα.

³ Η *Διάπλασις των Παίδων* και η *Νέα Εστία* θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι πιο γνωστές συναφείς αποδείξεις.

⁴ Ο ίδιος το περιγράφει γλαφυρά στο: Γρηγορίου Ξενόπουλου, *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα. Αυτοβιογραφία*, ό.π. (σημ. 1), σσ. 272-273: «[...] Υπάρχουν συγγραφείς που γράφουν λίγα, υπάρχουν κι άλλοι που γράφουν πολλά. Ανήκω εκ γενετής στους δεύτερους. Όση κι αν είναι η φιλοχρηματία μου –κ’ είναι γνωστό στους φίλους μου πόσο λίγο φιλοχρήματος είμαι και πόσο λίγο κοιτάζω τα συμφέροντά μου– αδύνατο θα ήταν να γράψω όσα έγραψα, αν δεν ήταν τέτοιο το φυσικό μου. Γι’ αυτό και μπόρεσα να ζήσω με την πένα μου χωρίς ποτέ να κάμω άλλη δουλειά. Μόνο στα γερατειά μου διορίστηκα κάποτε, για δύο χρόνια, “έκτακτος” στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, αργότερα στο Βασιλικό Θέατρο και τέλος απόχτησα μια μικρή σύνταξη από το Ταμείο Συντάξεων Εργατών Θεάτρου. Στην Ακαδημία δεν έχω μισθό. Μόνο δύο τρεις χιλιάδες... τον χρόνο παίρνει κάθε ακαδημαϊκός από αποζημίωση κατά συνεδρίαση κι από κρίτρα.» Οι υπογραμμίσεις ανήκουν στον γράφοντα.

πρωτότυπη λογοτεχνική και θεατρική γραφή, τη δημοσιογραφία, την έκδοση περιοδικών κ.ά.π.), δείχνοντας τον δρόμο και σε άλλους ομοτέχνους του.

Ο Ξενόπουλος ήταν, πράγματι, πολυγραφότατος – κατά το πρότυπο του Βολταίρου, όπως σημειώνει κάπου εμφατικά⁵. Δεν υπήρξε, όμως, προχειρογράφος – παρά την καθημερινή πίεση που υφίστατο όχι μόνο για να παραδώσει στην πρόπαιδα ώρα την ύλη του στα έντυπα με τα οποία συνεργαζόταν, αλλά και ως προς την έκταση που όφειλε να αφιερώσει σε πολλά κείμενά του, λόγω του συγκεκριμένου χώρου που είχε στη διάθεσή του. «Έγραφα φυσικά, αυθόρμητα, ό,τι μου ερχόταν και... ό,τι έβγαине», αναθυμάται σχετικά. Και συμπληρώνει:

Ένα μόνο ήταν το συνειδητά σκόπιμο σε μένα: η προσπάθεια που κατέβαλλα πάντα για να κάνω το καθετί όσο μπορούσα καλύτερο –να το ξαναδιαβάζω, να το διορθώνω, να το ξαναδιορθώνω– και να βελτιώνω ολοένα τη φόρμα μου και τη γλώσσα μου. Κι αυτό, ώσπου, μετά πολλά χρόνια, και μετά πολλούς κόπους – κόπους που θα ήταν ανεκδιήγητοι, μα που τους μαρτυρούν τα παλιά μου χειρόγραφα– κατόρθωσα να γίνω κύριος της φόρμας και τη γλώσσας, όσο τουλάχιστο μου ήταν δυνατό. [...]»⁶

Επιπροσθέτως, η πίεση αυτή του έδωσε τη δυνατότητα να αναφερθεί σε όψεις του ζακυνθινού και αθηναϊκού περιβάλλοντος των χρόνων, τις οποίες, κατά πάσα πιθανότητα, δεν θα περιλάμβανε στα γραπτά του, αν δεν την αισθανόταν⁷.

Κύρια μέριμνά του ήταν, ακόμη, να γίνουν κατανοητά όσα έγραφε από τους πολλούς και να αρέσουν σε όσο το δυνατόν περισσότερους αναγνώστες, όπως σημειώνει με νόημα αλλού για τα κείμενά του:

Γιατί με την απλή τους μορφή, είναι προσιτά από όλους, αδιάφορο αν το βαθύτερο νόημά τους, όταν έχουν, το καταλαβαίνουν λιγοστοί. Ένα διήγημά μου το διαβάζει και μια μοδιστρούλα με την ίδια ευχαρίστηση που το διαβάζει κι ο Παλαμάς, που μπορεί να εμπνευστεί απ' αυτό κι ένα ποίημα, όπως από τον *Εσταυρωμένο Έρωτα*. Από ένα διήγημά μου, και το πιο απρόσιτο ως βάθος, άλλος θα καταλάβει λιγότερα, άλλος περισσότερα και κάποιος –ο πιο εκλεκτός αναγνώστης– όλα. Όλοι όμως θα το γουστάρουν και θα διασκεδάσουν. Και επιλέγω: Αυτή είναι η τέχνη μου, η αισθητική μου, ή να πω καλύτερα η φύση μου, η ιδιοσυγκρασία μου, σ' αυτήν οφείλω κι εγώ, ας πω έτσι, την ισχύ μου. Στην αγάπη του κοινού.⁸

⁵ Βλ. στο ίδιο, σσ. 140-141: «[...] Ενεήντα, εκατό ήταν οι τόμοι του; Δεν τους είχε μετρήσει ούτε εκείνος. Τί απίστευτο, τί θαυμαστό που μου φάνηκε! Ένας άνθρωπος να έχει γράψει ολάκερη βιβλιοθήκη! Και καθώς είχ' αρχίσει να γράφω κι εγώ, μου γεννήθηκε η φιλοδοξία να φτάσω στον αριθμό των βιβλίων τον Βολταίρο. Μια πάλι φιλοδοξία που την εξομολογήθηκα μάλιστα και στο συμμαθητή μου [ενν. τον δικηγόρο Τζώρτζη Καρβελλά (†1904)]. Έπειτα την ξέχασα. Είχα τόσες άλλες φιλοδοξίες στο μεταξύ! Κι όμως νά, εκείνη έμελλε να πραγματοποιηθεί. Μπορεί να μην κάνουν εκατό τόμοι όσα έχω γράψει σε πενήντα χρόνια, εβδομήντα όμως είναι μέσα στο νερό. Κι αν η πολυγραφία είναι κάτι κακό –οι κριτικοί μου τουλάχιστο δε μου τη συγχωρούν– ο Βολταίρος με πήρε στο λαιμό του!»

⁶ Στο ίδιο, σ. 298.

⁷ Ιδού τί γράφει σχετικά, στο ίδιο, σ. σ. 484: «[...] Υποχρεωμένος να γράφω κάθε μέρα, άλλαξα τρόπο εργασίας, απόκτησα μια έκτακτη ευκολία και μπόρεσα να γράψω ένα πλήθος μυθιστορήματα –παλιές και καινούργιες μου εμπνεύσεις, ζακυνθινές κι αθηναϊκές– που αλλιώς ίσως δε θα τις έγραφα ποτέ.»

⁸ Στο ίδιο, σ. 437.

Η επιλογή του αυτή, τελικά, μάλλον επιβραβεύτηκε από το κοινό, όπως καταδεικνύεται από τις πωλήσεις των λογοτεχνικών του έργων⁹, αλλά και από τη λαμπρή επιτυχία που γνώρισαν πολλά έργα του που ανέβηκαν στις θεατρικές σκηνές της περιόδου¹⁰.

Για όλους αυτούς τους λόγους (και για πολλούς άλλους ακόμη, για τους οποίους θα χρειαζόταν πολύς χώρος προκειμένου να αναπτυχθούν όπως θα τους άρμοζε) είναι καλοδεχούμενη η νέα έκδοση της *Αυτοβιογραφίας* του Ξενόπουλου, μιας και μας επιτρέπει να γνωρίσουμε ποικίλες όψεις της πολύπλευρης προσωπικότητάς του, να «ξεκλειδώσουμε» (καλύτερα: να φωτίσουμε) πρωταγωνιστές, υποθέσεις και σημεία της πλοκής των πεζογραφημάτων του, να αντιληφθούμε την ευρεία αναγνωστική και θεατρική του επιτυχία, να κατανοήσουμε την ατμόσφαιρα της Ζακύνθου και των Αθηνών των χρόνων του και να πληροφορηθούμε πολλά ανεκδοτολογικά στοιχεία της κοινωνικής και λογοτεχνικής συγκυρίας από τα τέλη του 19ου ίσαμε τα μισά του 20ού αιώνα – πλευρές που αποπειράθηκαν και πέτυχαν να αναδείξουν στο σχετικά πρόσφατο παρελθόν δύο αξιόλογες διδακτορικές διατριβές που εκπονήθηκαν από τη Μαρία Τριχιά-Ζούρα¹¹ και από την Κυριακή Γαλαντία¹², αντίστοιχα.

Η προϊστορία της συγκεκριμένης *Αυτοβιογραφίας* έχει ενδιαφέρον. Από το πρώτο φύλλο της εφημ. *Η Καθημερινή* ξεκίνησε μια σειρά άρθρων του Ξενόπουλου, υπογεγραμμένων με το ψευδώνυμο κ. Παληός και υπό τον τίτλο: «30 χρόνια φιλολογικής ζωής», η οποία διήρκεσε από τις 15.09.1919 έως τις 09.04.1920· ωστόσο, το πρώτο αυτό μέρος της *Αυτοβιογραφίας* του συγγραφέα διακόπηκε για να μπει στη θέση της μυθιστόρημα σε συνέχειες, γραμμένο από τον Σπύρο Μελά· έμελλε δε να συνεχιστεί, από τις 07.11.1925 ίσαμε τις 07.03.1926, στην εφημ. *Εσπέρα*, τιτλοφορούμενη «30 χρόνια φιλολογικής ζωής - Μέρος Δεύτερον», υπογραφόμενη πλέον με το πραγματικό όνομα του δημιουργού, ενώ αποσπάσματά της δημοσιεύονται, την ίδια περίοδο (17.11.1925 - 07.01.1926) στο περ. *Μέλισσα*· τέλος, κατά το διάστημα 25.09.1938 - 19.02.1939, τα δύο πιο πάνω μέρη αποτέλεσαν τη βάση για το γράψιμο της τρίτης (και τελικής) εκδοχής του εγχειρήματος, με τον τίτλο: «Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα - Πενήντα χρόνια φιλολογικής ζωής», η οποία δημοσιεύτηκε σε φύλλα της εφημ. *Αθηναϊκά Νέα*, κρατώντας αμείωτο το ενδιαφέρον του κοινού· η τελευταία αυτή απόπειρα συγγραφής ενός τέτοιου έργου περιλήφθηκε στον τόμο: Γρηγορίου Ξενόπουλου, *Άπαντα. Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα - Αυτοβιογραφία*, Αθήναι: Μπίρης, 1958,

⁹ Ο ίδιος δείχνει να το παραδέχεται, επισημαίνοντας σχετικά (στο ίδιο, σ. 438): «[...] Και γι' αυτό μπορώ να καυχώμαι πως εγώ –όπως πολλοί τό 'χουν αναγνωρίσει– συνήθισα το κοινό να διαβάζει και, το κυριότερο, ν' αγοράζει ελληνικά λογοτεχνικά βιβλία.»

¹⁰ Βλ. όσα σημειώνονται συναφώς στο ίδιο, σ. 482: «[...] Δεν ξέρω αν έχτισα σ' ερημιά, δεν ξέρω αν τα έργα μου όλα είναι “σπιτάκια” ή αν ανάμεσα σ' αυτά βρίσκονται και μερικά σπίτια μεγάλα. Ξέρω μόνο πως για το νεοελληνικό θέατρο εργάστηκα όσο κανείς σύγχρονός μου, και πως αν χτιστούν καμιά μέρα και παλάτια, οι χτίστες τους κάτι θα χρωστούν και σε μένα.»

¹¹ Βλ. Μαρία Τριχιά-Ζούρα, *Η αυτοβιογραφία του Γρηγορίου Ξενοπούλου. Διατριβή επί διδακτορία*, Αθήνα: ΕΚΠΑ - Τμήμα Φιλολογίας, 2001 (2 ττ.)· πρβλ. της ίδιας, *Η αυτοβιογραφία του Γρηγορίου Ξενοπούλου. Φιλολογική μελέτη*, [Αθήνα:] Αδελφοί Βλάσση, [2003]· Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Αυτοβιογραφικά κείμενα (1919-1948)*, [Αθήνα:] Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, [2009] (2 ττ.).

¹² Βλ. Κυριακή Γαλαντία, *Η ανταπόκριση της κριτικής στο αφηγηματικό έργο του Γρ. Ξενόπουλου (1883-1951). Διδακτορική διατριβή*, Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου - Τμήμα Φιλολογίας, 2010.

1972 (και αυτοτελώς από τις εκδόσεις Βλάση το 1984), απ' όπου και διαβάστηκε ευρύτερα.

Η συζητούμενη εδώ έκδοση κυκλοφόρησε εντελώς πρόσφατα από τις εκδόσεις «Περίπλους» και έχει γίνει από τον Διονύση Βίτσο, ο οποίος, άλλωστε, υπογράφει και τον πρόλογο του βιβλίου, όπου εξηγείται ο σκοπός της συγκεκριμένης εκδοτικής απόπειρας, παρουσιάζεται η δομή της και παρατίθεται φιλοσοφία της και η μεθοδολογία της¹³. Ο εκδότης σέβεται το αρχικό κείμενο, έχοντας μόνο προσαρμόσει τις γραφές στην ισχύουσα ορθογραφία και στο μονοτονικό σύστημα. Μολονότι το εγχείρημά του αυτό δηλώνεται πως έχει «χρηστικό» χαρακτήρα, απευθυνόμενο στο πλατύ κοινό, δεν λείπει η εκτεταμένη γραμματολογική πλαισίωση του κειμένου, αφού σε υποσελίδες σημειώσεις¹⁴ παρατίθενται, εν είδει φιλολογικών σχολίων, πλήθος δεδομένων που σχετίζονται με (περισσότερο ή λιγότερο) λησμονημένα πρόσωπα της εποχής του Ξενόπουλου, διαλευκαίνονται άγνωστες πλευρές της τότε κοινωνικοπολιτικής και λογοτεχνικής (ζακυνθινής τε και αθηναϊκής) καθημερινότητας, συσχετίζονται τα εδώ γραφόμενα του δημιουργού με αντίστοιχες προηγούμενες καταθέσεις του και επεξηγούνται πολλές ιδιωματικές λέξεις και φράσεις της Ζακύνθου. Δεν είναι, μάλιστα, λίγες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες η παράθεση των συναφών στοιχείων είναι εξαντλητική – κάτι που δείχνει τον μεγάλο μόχθο του επιμελητή και τη βαθιά του ενημέρωση στα σχετικά ζητήματα¹⁵. Το σχολιασμένο κείμενο της *Αυτοβιογραφίας* συνοδεύεται από τέσσερα παραρτήματα: στο πρώτο εξ αυτών, ο Κώστας Τσικνάκης επιχειρεί τα συμπληρώσει τα καθέκαστα της ζωής του δημιουργού, από το 1939, οπότε σταματά η αφήγηση του τελευταίου, έως τον θάνατο του συγγραφέα στα 1951, δίδοντας έμφαση στα χρόνια της Κατοχής και στην ανατίναξη του σπιτιού του Ξενόπουλου και των γραφείων της *Διαπλάσεως των Παίδων* στην οδό Ευριπίδου 42 (16 προς 17.12.1944)¹⁶. στο δεύτερο, τυπώνεται ένα κατατοπιστικό χρονολόγιο με τα κύρια σημεία της ζωής και της δράσης του εν λόγω ανθρώπου των γραμμάτων¹⁷. στο τρίτο, αναπαράγεται μια συνέντευξη του λογοτέχνη, δημοσιευμένη αρχικά στην εφημ. *Αθηναϊκά Νέα*, όπου ξετυλίγονται σημεία του χαρακτήρα του και αρκετές προσωπικές προτιμήσεις του¹⁸. τέλος, στο τέταρτο,

¹³ Βλ. Διονύσης Βίτσος, «Πρόλογος σε αυτήν την έκδοση», στο: Γρηγορίου Ξενόπουλου, *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα. Αυτοβιογραφία*, ό.π. (σημ. 1), σσ. 7-13.

¹⁴ Ίσως θα ήταν καλύτερο, σε μελλοντική επανέκδοση του συζητούμενου τόμου, τα σχόλια αυτά να δίδονται συγκεντρωμένα σε ξεχωριστό τμήμα του βιβλίου, μαζί με έναν ανεξάρτητο πίνακα λέξεων και φράσεων, ώστε, αφενός μεν, να μη διασπάται η προσοχή του αναγνώστη όταν διαβάζει το κείμενο του Ξενόπουλου, αφετέρου δε, να καθίσταται ευκολότερος ο εντοπισμός των σχετικών αναγραφών, μιας και στην παρούσα μορφή της έκδοσης έχει επιλεγεί οι όποιες επεξηγήσεις να παρέχονται κατά την πρώτη μνεία των ονομάτων, των όρων ή των λέξεων, δίχως να παρατίθεται πάντοτε η ένδειξη στις επόμενες σελίδες του σημείου όπου πρωτοσυναντιέται στο έργο η σχετική αναφορά.

¹⁵ Το κυρίως κείμενο (πρόλογος, πενήντα τιτλοφορημένες ενότητες και επίμετρον εν είδει επιλόγου) παρατίθεται στο: Γρηγορίου Ξενόπουλου, *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα. Αυτοβιογραφία*, ό.π. (σημ. 1), σσ. 15-513.

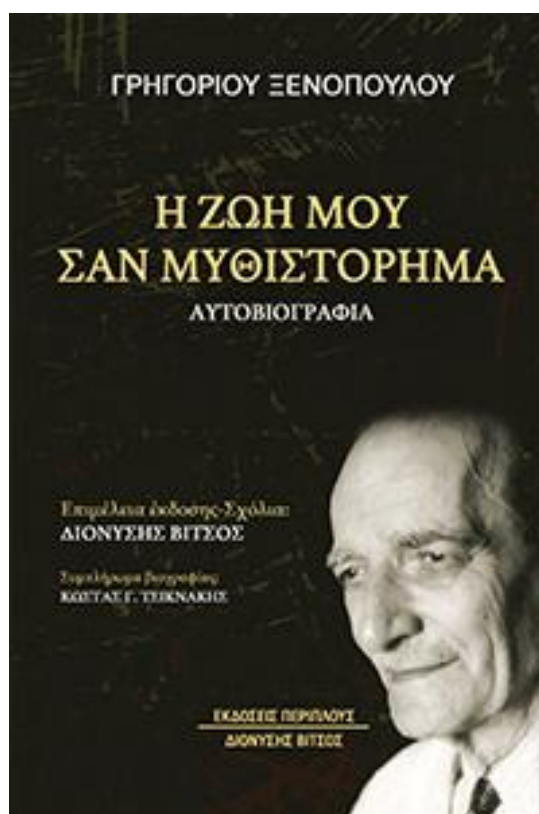
¹⁶ Βλ. «Παράρτημα Α'. Συμπλήρωμα βιογραφίας από τον Κώστα Τσικνάκη», στο ίδιο, σσ. 515-527.

¹⁷ Βλ. «Παράρτημα Β'. Χρονολόγιο Γρηγορίου Ξενόπουλου» (09.12-1867-14.01.1951), στο ίδιο, σσ. 528-530.

¹⁸ Βλ. «Παράρτημα Γ'. Συνέντευξη του Ξενόπουλου στην εφημερίδα *Αθηναϊκά Νέα* το 1936», στο ίδιο, σσ. 531-536.

ανατυπώνεται η προσέγγιση του Ξενόπουλου στο καβαφικό έργο, η οποία δικαίως θεωρείται κομβικής σημασίας για την πρόσληψη της ποίησης του Αλεξανδρινού ποιητή στην Ελλάδα¹⁹. Ο καλαίσθητος αυτός τόμος, με πλούσιο φωτογραφικό υλικό ταιριασμένο αρμονικά με σημεία της ροής της αφήγησης, ολοκληρώνεται με τη συνοπτική καταγραφή της εργογραφίας του δημιουργού²⁰ και αναλυτικό πίνακα περιεχομένων²¹.

Απευθύνονται θερμά συγχαρητήρια σε όλους τους συντελεστές της συγκεκριμένης έκδοσης, η οποία αξίζει να διαβαστεί από κάθε φιλιαναγνώστη και να κοσμήι τα ράφια της βιβλιοθήκης του.

¹⁹ Βλ. «Παράρτημα Δ΄. Γρηγόριος Ξενόπουλος: “Ένας Ποιητής”, το άρθρο που καθιέρωσε τον Κ. Π. Καβάφη», στο ίδιο, σσ. 537-550.

²⁰ Βλ. «Εργογραφία Γρηγορίου Ξενόπουλου», στο ίδιο, σσ. 551-556.

²¹ Βλ. «Πίνακας Περιεχομένων», στο ίδιο, σσ. 557-560.

ISSN: 2529-1831 (Online)
<http://library.uop.gr/magazine>

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Ταμείο
Περιφερειακής Ανάπτυξης

ψηφιακή **ελλάδα**
Όλα είναι δυνατό
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
"Ψηφιακή Σύγκλιση"

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης